

ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ

**Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης
18^{ος} αιώνας – Ο Διαφωτισμός**

Αθήνα 1995

Η εργασία αυτή εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος του Κέντρου (τόρα Ινστιτούτου) Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών: «Γλωσσομάθεια και πολιτισμικές επαφές: ο Ελληνισμός μεταξύ Ανατολής και Δύσης (16^{ος}-19^{ος} αι.)». Επρόκειτο να συμπεριληφθεί ως εισαγωγική μελέτη στον τόμο με τίτλο: *Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, 18ος αι. Ο Διαφωτισμός. Αυτοτελείς εκδόσεις*. Ιδέες που αναπτύσσονται για πρώτη φορά εδώ έχουν συμπεριληφθεί έκτοτε σε μεταγενέστερες μελέτες μου. Στην παρούσα ηλεκτρονική μορφή δεν προχώρησα σε βιβλιογραφική αναθεώρηση και εμπλουτισμό αλλά αρκέστηκα σε ένιες σιωπηρές διορθώσεις και σε ολίγες, απαραίτητες συμπληρώσεις και προσθήκες.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η 'ιστορικότητα' της μετάφρασης	5
---------------------------------	---

ΑΠΟΚΡΥΣΤΑΛΛΩΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΑΣΕΩΝ

1. Η αφύπνιση της νεοελληνικής συνείδησης και η εισδοχή των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού	12
---	----

2. Ο κύκλος των Φαναριωτών Οι πρώτες χειρόγραφες απόπειρες: <i>Αφηγηματική λογοτεχνία και ανανέωση</i>	19
--	----

Η ΩΡΙΜΑΝΣΗ

α. <i>Το έντυπο: τα πρώτα σημάδια της αλλαγής</i>	27
β. <i>Ιστορικός εγκυκλοπαιδισμός και εθνική αυτογνωσία</i>	31
γ. <i>Προς την κορύφωση: η ανακάλυψη του 'άλλου'</i>	35
δ. <i>Η εκ Δυσμών μόδα της Ανατολής</i>	39
ε. <i>Αρθρωση των γνωστικών κατηγοριών: ένα μεταφραστικό πανόραμα</i>	45
ς. <i>Τα εγχειρίδια ηθικής</i>	59

Η ΚΡΙΣΙΜΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ: 1790-1799

I. <i>Το μεταφραστικό πολύπτυχο του Ρήγα</i>	77
II. <i>Η λογοτεχνία και το θέατρο</i>	82
III. <i>Το τέλος του αιώνα</i>	88

Νεοελληνικές μεταφράσεις: η 'γεωγραφική' και 'πολιτισμική' τους εμβέλεια	93
---	----

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ

Η αποκρυπτογράφηση τριών «Προλόγων»	104
-------------------------------------	-----

RÉSUMÉ	121
--------	-----

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η 'ιστορικότητα' της μετάφρασης

«La notion de traduction est une notion historique»
(HENRI MESCHONNIC, *Pour la poésie II*).¹

«Il est impossible de séparer cette histoire de celle des langues,
des cultures et des littératures — voire de celle des religions et
des nations».
(ANTOINE BERMAN, *L'Épreuve de l'Étranger*).²

Παρουσιάζει, θα έλεγα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον να προτάξουμε στο εισαγωγικό κείμενο που ακολουθεί την σε ευρεία κλίμακα αποδεκτή διαπίστωση, η οποία μάλιστα δεν προέρχεται από ιστορικούς των ιδεών και της παιδείας ή ακόμη από μελετητές της συγκριτικής φιλολογίας,³ αλλά από σημαντικούς θεωρητικούς της μετάφρασης. Είναι αξιοσημείωτη η διαχρονική εμμονή στην έννοια της *ιστορικότητας* των μεταφράσεων, έννοια που δεν απασχόλησε τους μελετητές του φαινομένου μόνον κατά το παρελθόν αλλά συνεχίζει να παραμένει στο επίκεντρο

¹ HENRI MESCHONNIC, *Pour la poésie II. Épistémologie de l'écriture. Poétique de la traduction*. Παρίσι, Gallimard, σ. 321.

² ANTOINE BERMAN, *L'Épreuve de l'Étranger. Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*, Παρίσι, Gallimard, 1984, σ. 12.

³ Από τις απαρχές της η Συγκριτική φιλολογία προσέδωσε βαρύτητα στην προσέγγιση του μεταφραστικού φαινομένου καθώς και στην αποτύπωση της ιστορίας των μεταφράσεων. Βλ. χαρακτηριστικά τα όσα πραγματεύονται στα εγχειρίδιά τους οι PAUL VAN TIEGHEM, M.-F. GUYARD, CLAUDE PICHOS, A.-M.ROUSSEAU. Και πιο πρόσφατα P.BRUNEL, Cl. PICHOS, A.-M. ROUSSEAU, *Qu'est-ce que la littérature comparée?* Παρίσι, Armand Colin, 1983, σ. 43 κ.ε.

του ενδιαφέροντος και να προβληματίζει εξίσου σύγχρονους θεωρητικούς, εισηγητές νέων διακειμενικών και υφολογικών προσεγγίσεων.

Το μεταφρασμένο κείμενο εμπλέκεται σε ένα παιγνίδι διπλής ιστορικότητας. Αφενός μεν τα υφολογικά, γλωσσολογικά και άλλα χαρακτηριστικά του υπόκεινται στους κανόνες του ιστορικού χρόνου που το δημιούργησε και, άρα, παραμένει εν μέρει και ως προς αυτά τα συγκεκριμένα σημεία ανεξάρτητο από το πρωτότυπό του.⁴ Αφετέρου η ύπαρξή του εγγράφεται οργανικά στο σύνολο των πολιτισμικών δεδομένων και κατακτήσεων της εθνικής λογοτεχνίας του δέκτη.⁵ Ήδη στα 1928 ο Ρώσος φορμαλιστής Β. Tomachevsky έγραφε ότι οφείλουμε να συνεξετάζουμε τη γραμματολογία των μεταφράσεων ως ένα οργανικό στοιχείο της «εθνικής λογοτεχνίας».⁶ Ωστόσο αυτή η ουσιαστική για την αποκρυστάλλωση της φυσιογνωμίας των επί μέρους λογοτεχνιών⁷ παράμετρος παραμένει ως τις μέρες μας ουσιαστικά έξω από την εμβέλεια της ιστορίας των λογοτεχνιών, και, εν πολλοίς, των ιστορικο-φιλολογικών και άλλων αποτιμήσεων.⁸

Ωστόσο, για τα ελληνικά πράγματα, ο Κ.Θ. Δημαράς, πρωτοπόρος και σε αυτόν τον τομέα, είχε συλλάβει από ενωρίς τη βαρύτητα που έπαιρνε το μεταφραστικό

⁴ Ο ANTOINE BERMAN, *ό.π.*, σ. 51, χρησιμοποιεί την έκφραση «unicité historique d'une traduction».

⁵ Ευθύς εξ αρχής πρέπει να αναφερθώ στις εποικοδομητικές σκέψεις του ITAMAR EVEN-ZOHAR, «The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem», *Literature and Translation. New Perspectives in Literary Studies with a Basic Bibliography of Books on Translation Studies*, Edited by James HOLMES, José LAMBERT & Raymond VAN DER BROECK, Leuven, ACCO, 1978, σ. 117 κ.ε. Αναδημοσιεύεται στο «Polysystem Studies», *Poetics Today*, τ. 11, 1, Spring 1990, σσ. 45-51.

⁶ Βλ. πρόχειρα ROBERT ESCARPIT, *Sociologie de la littérature*, Παρίσι, P.U.F., 6η έκδοση, σ. 112.

⁷ ANTOINE BERMAN, *ό.π.*, σ. 56: «la formation et le développement d'une culture propre et nationale peuvent et doivent passer par la traduction, c'est-à-dire par un rapport intensif et délibéré à l'étranger». Αποψη την οποία συμμερίζονται όσοι ασχολήθηκαν βαθύτερα με το ζήτημα που μας απασχολεί, βλ. λ.χ. όσα εκθέτει ο EDMOND CARY, «Pour une théorie de la traduction», *Diogenes*, 40, octobre-décembre 1962, σ. 108, όπου αναφέρεται στην οριακή θέση που κατέχει η μετάφραση στις αναγεννώμενες λογοτεχνίες: «La traduction, a, en règle générale, précédé la création littéraire autonome, elle a été la grande accoucheuse des littératures».

⁸ Ο ITAMAR EVEN-ZOHAR, *ό.π.*, σ. 117 παρατηρεί σωστά: «...the major role translation has played in the cristallization of national cultures, it is amazing to realize how little research has been done in this field».

γεγονός κατά την αργή διαδικασία της ανανέωσης της πνευματικής ζωής του νεότερου Ελληνισμού καθώς και τον ιδιάζοντα, φορτισμένο ρόλο που κλήθηκε να παίξει κατά την περίοδο της εθνικής αφύπνισης και του Διαφωτισμού. Οι σχετικές αναφορές στα γραπτά του, μεστές σε νόημα και στοχαστικές στις λεπταίσθητες αποχρώσεις τους, συχνά στηρίχθηκαν σε αποκαλυπτικές για την εποχή τους μετρήσεις και σε εύγλωττα ποσοτικά δεδομένα.⁹ Επίσης ο ίδιος μας δίδαξε πόσο αποδοτική μπορεί να αποβεί για τον ιστορικό των ιδεών η αναγωγή της έρευνας σε ένα μεγάλο εύρος φαινομένων. Το άνοιγμα του *ριπιδιού* (για να ανακαλέσω στη μνήμη μας μια από τις οικείες του εκφράσεις) για τον Κωνσταντίνο Δημαρά, που έστρεψε, οπλισμένος με την ακρίβεια του ιστορικού, την περιέργεια και την ευαισθησία του *comparatiste* και την αγωγή του αισθητικού, την έρευνά του σε κάθε προσιτό κείμενο-τεκμήριο της εποχής που μελετούσε, υπήρξε καθοριστικό για τους μεταγενέστερους. Σοφή ανοχή και απαραίτητη τόλμη για την προσέγγιση μιας χρονικής περιόδου, κατά την οποία τα όρια ανάμεσα στο μετάφρασμα και στο πρωτότυπο κείμενο είναι ακόμη εξίσου ασαφή και συγκεχυμένα,¹⁰ και όπου τα όρια της ‘φιλολογίας’ είναι κατά πολύ ευρύτερα από τα σημερινά.

Έχει λεχθεί πως ακόμη κατά το πρώτο τρίτο του 19ου αιώνα, η έννοια που αποδίδουμε σήμερα στην *φιλολογία* (*littérature*) δεν έχει εντελώς διαμορφωθεί. Ο όρος αγκάλιαζε το σύνολο των κειμένων που εξέφραζαν την κοινωνική και πνευματική ζωή μίας χώρας (‘χρονικά’, νομικά κείμενα, ιστορικές διηγήσεις, κ.ά.). Η αποκλειστική αναγωγή του όρου σέ ό,τι εντάσσεται στα *Καλά Γράμματα*=*Belles-Lettres* είναι μεταγενέστερη.¹¹ Ανατρέχοντας στον 18ο αιώνα, παρατηρούμε πως

⁹ Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, σειρά «Νεοελληνικά Μελετήματα», 1977¹, σσ. 68-69 και 286. Το θέμα των μεταφράσεων τον απασχόλησε εκτενώς και στην εργασία του «Επαφές της νεώτερης ελληνικής λογοτεχνίας με την αγγλική (1780-1821)», βλ. πλέον *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, σειρά «Νεοελληνικά Μελετήματα», 1982, σ. 21 κ.ε.

¹⁰ HENRI MESCHONNIC, *ό.π.*, σ. 321: «Quand se formaient les littératures nationales, traduire, écrire étaient dans un même. Puis on a entendu que traduire parlait d’un autre». Νομίζω ότι αυτή η επισήμανση έχει εξαιρετική βαρύτητα για τον πολιτισμικό χώρο που μας απασχολεί.

¹¹ Βλ. MICHEL ESPAGNE, *Le paradigme de l’étranger. Les chaires de littérature étrangère au XIXe siècle*. Παρίσι, Les Éditions du Cerf, 1993, σ. 9. Βλ. επίσης MARC FUMAROLI, *L’Age*

στη Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία, το άρθρο «Lettres» περιλαμβάνει στον τομέα της ‘φιλολογίας’ τη Γραμματική, τη Ρητορική (Éloquence), την Ποίηση, την Ιστορία και τέλος την Κριτική,¹² ενώ ο όρος *Littérature* καταχωρίζεται ως «(un) terme général qui désigne l’érudition, la connoissance des Belles-Lettres et des matières qui y ont rapport».¹³ Τέλος, στην ελληνική παιδεία του φθίνοντα 18ου και του αρχόμενου 19ου αιώνα, ο όρος φιλολογία (εννοώντας τα ανθρωπιστικά γράμματα) εσήμαινε συχνά την πολυμάθεια.¹⁴ «Φιλολογία είναι η ποικίλη γνώσις και μετά κρίσεως ιστορία των καλών τεχνών και επιστημών» παρατηρεί ο Κ. Οικονόμος.¹⁵ Ωστόσο, ήδη κατά την εποχή της συγγραφής των *Γραμματικών* η κριτική αντιμετώπιση των κλασικιστικών προσεγγίσεων ως προς το περιεχόμενο του όρου φιλολογία είχε ήδη επέλθει.¹⁶ Θεωρώ ενδιαφέρον να παρεμβάλω εδώ τη μεθοδολογική παρατήρηση στην οποία προβαίνει ο συντάκτης της βιβλιοκρισίας που καταχωρίζεται στον *Λόγιο Ερμή* του 1820. Στη γενικότερη επίκριση ότι ο Οικονόμος ακολουθεί τη συντηρητική σχολή της φιλολογικής κριτικής, κυρίως τους Γάλλους, υπεισέρχεται και η προβληματική του επαναπροσδιορισμού του πεδίου της φιλολογίας. Απορρίπτεται ο όρος πολυμάθεια και επισημαίνεται ότι οι «Νεώτεροι, τουλάχιστον οι Γερμανοί, πραγματεύονται την Φιλολογίαν

de l’Éloquence. Rhétorique et «res literaria» de la Renaissance au seuil de l’époque classique, Γενεύη, 1980, σσ. 17-20.

¹² *Encyclopédie ou Dictionnaire des Sciences, des Arts et des Métiers*, t. IX, A Neufchastel, 1765, σ. 410

¹³ *Ο. π.*, σ. 594.

¹⁴ Ανιχνεύω π.χ. τη χρήση του όρου *πολυμάθεια* προκειμένου να αποδοθεί το *littérature*, στον Αλέξανδρο Καγκελλάριο, μεταφραστή της *Παλαιάς Ιστορίας* του CHARLES ROLLIN. Βλ. σχετικά την ανακοίνωσή μου «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις στην ελληνική μετάφραση του Charles Rollin, *Παραγγέλματα διά την καλήν ανατροφήν των παιδών*», ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι Ευρωπαϊκές ιδέες και ο αναγεννώμενος Ελληνισμός», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Βόλος, 27-30 Μαΐου 1993), βλ. *Ελληνικά*, 45(1995)1, σσ. 75-84. Αναδημοσιεύεται στο βιβλίο μου: *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Εκδόσεις Ergo, 2004, σσ. 127-138.

¹⁵ Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Γραμματικά*, τ. Α', Βιέννη 1817, σσ. 1-2.

¹⁶ Πρβλ. MARTIN FONTIUS, «Frédéric Schlegel et Voltaire», *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale, Actes du 4e Colloque de Matrafüred 20-25 octobre 1978, Journée d’études Voltaire-Rousseau*, Βουδαπέστη, 1978, σσ. 67-71.

επιστημονικώς», όπου απαραίτητη προϋπόθεση είναι η «ενότης της ύλης».¹⁷ Στον αρχόμενο 19ο αιώνα, ο όρος φαίνεται να είναι πάντως ακόμη συνώνυμος με τον εν χρήσει *Γραμματική* και *Γραμματικά* που αποτελεί επιβίωση της σχετικής ελληνορωμαϊκής γραμματολογικής παράδοσης.¹⁸ Στην ευρυχωρία του προστίθεται, σέ όσα είπαμε παραπάνω, η Φιλοσοφία (Ηθική, Μεταφυσική και Λογική).¹⁹

Η ευαισθησία με την οποία αντιμετώπισε ο Κ.Θ. Δημαράς το μεταφραστικό ζήτημα, κατήθυνε τους μελετητές για δεκαετίες και προσανατόλισε αποφασιστικά τις έρευνες μιας πλειάδας ειδικών κυρίως γύρω από μια κριτική φάση της ιστορίας της παιδείας, την περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ο ίδιος περιέγραψε τα χρονικά όρια της κορύφωσης του πνευματικού αυτού κινήματος: 1780-1821. Οι μελετητές, πάλι, του 19ου αιώνα, εποχής που σφραγίζεται από την έλευση και τη διαδοχική αποδοχή και απόρριψη νέων ευρωπαϊκών αισθητικών ρευμάτων (ρομαντισμός, νατουραλισμός), δεν ήταν δυνατόν να αγνοήσουν τον αποφασιστικό και πολυσύνθετο ρόλο της μετάφρασης. Ο 19ος αιώνας, καθώς βιώνει στον ευρωπαϊκό χώρο την αναγκαιότητα της εξατομίκευσης και την έκφραση της τοπικής-εθνικής φυσιογνωμίας, αποτελεί και για την ελληνική παιδεία τη μεγάλη στιγμή της ενσυνείδητης αλλά και κριτικής γνωριμίας με το ξένο. Περισσότερο αφημένα στη λήθη και την ασάφεια του παρελθόντος σχετικά με τις προθέσεις των μεταφραστών, την επιλογή των κειμένων, τους τρόπους προσέγγισης και μεταφοράς και, τέλος την επιτευχθείσα επικοινωνία με το αναγνωστικό κοινό, παραμένουν τα

¹⁷ *Ερμής ο Λόγιος*, 1820, σ. 219. Ο όρος *πολυμάθεια* διατηρείται εν χρήσει για πολλές ακόμη δεκαετίες, τον συναντώ και σε μεταγενέστερα κείμενα ως το 1860.

¹⁸ Για τον Κ.Οικονόμο, ο νεωτερικός όρος *Καλά Γράμματα* (*Belles-Lettres, Belle Lettère*) παραμένει συνώνυμος με τα *Γραμματικά*, διευρύνεται μόνον ως προς την καταχώριση σ' αυτόν των επιστημών (*Γραμματικά*, ό.π., σ. 3). Ενώ ο Δημ. Δάρβαρης σημειώνει χαρακτηριστικά: «Μαθήματα εις όλους αναγκαία, τα οποία οι μὲν Ἕλληνες ωνόμασαν Καλά μαθήματα, οι δε Ρωμαῖοι Ανθρώπεια' διότι ημερόνουσι τους ανθρώπους, στολίζουν τα ἦθη των, και τα εξευγενίζουν». Στα «Καλά μαθήματα» εντάσσει τη Φιλολογία, την Ιστορία και τη Γεωγραφία. Βλ. *Σύντομος Γενική Ιστορία εις δύο τόμους διηρημένη συλλεχθείσα εκ παλαιών τε και νεωτέρων συγγραφέων Προς χρήσιν των σπουδαζόντων Νέων υπό Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως [...]*. Τόμος β', Βιέννη 1818, «Τοις εντευξομένοις χαίρειν».

¹⁹ Πρβλ. με ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Νεοελληνική Αισθητική και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Αθήνα, 1989, σ. 104. Αναφέρει ως πηγή τον *Λόγιο Ερμή* του έτους 1816, τχ. 5, 6/1 και 15 Μαρτίου, άρθρο "Φιλολογία", σσ. 87-95. Πλούσιος σε αποχρώσεις σε σχέση με τους όρους που μας απασχολούν είναι και ο *Λόγιος Ερμής* του έτους 1811.

στοιχεία που αφορούν τους προηγούμενους αιώνες, για τους οποίους σποραδικά έχουν ειπωθεί ορισμένα πράγματα, κυρίως σε σχέση με το εκκλησιαστικό και το λαϊκό βιβλίο.²⁰ Μένει λοιπόν πάντα ανοιχτή στην έρευνα η διαχρονική ερμηνεία του φαινομένου, από τα πρώτα μάλιστα χρόνια της τυπογραφίας ως τις μέρες μας.

Για να συλλάβουμε τη μακρόχρονη ιστορική εξέλιξη του μεταφραστικού φαινομένου στην παιδεία μας, οφείλουμε να παρακολουθήσουμε με προσοχή τις ποσοτικές και ποιοτικές διακυμάνσεις του, να σταθμίσουμε τους γλωσσικούς φραγμούς ή αντιθέτως τις προϋποθέσεις γλωσσομάθειας που επιβάλλουν ορισμένου τύπου πολιτισμικές επαφές, να κατανοήσουμε τις εκάστοτε διαφοροποιήσεις των αναγκών της εθνικής μας παιδείας, όπως αυτές αποκρυσταλλώνονται κάθε φορά μέσα από τις μεταφραστικές επιλογές: *γιατί μεταφράζουν, πώς μεταφράζουν, τι μεταφράζουν;*²¹ Γιατί τι άλλο είναι η μετάφραση παρά μια ιστορική σύγκρουση που επαγγέλλεται την *γνωριμία* και την *αφομοίωση*, την ευτυχή πρόσμιξη του τοπικού χαρακτήρα, του εθνικού θα έλεγα, με το καινούργιο, το ξένο, διαδικασία που χαρακτήρισε επιτυχημένα ο Antoine Berman, *L'Épreuve de l'étranger*.

Το μεταφραστικό ρεύμα προσδιορίζεται από τη γενικότερη κατάσταση της λογοτεχνίας της χώρας-δέκτη και τις πολιτισμικές της προσλαμβάνουσες. Τότε οι μεταφράσεις υπακούουν σε μια δυναμική αφομοίωσης και τα κείμενα που επιλέγονται επωμίζονται αυτόν ακριβώς τον ρόλο. Έχει διατυπωθεί εξάλλου η άποψη πως σε τρεις περιπτώσεις, που έχουν ιδιαίζουσα βαρύτητα η κάθε μια, η μετάφραση επιστρατεύεται προκειμένου να καλύψει δραστικά τα κενά του *λογοτεχνικού πολυσυστήματος* του δέκτη: πρώτον, στην περίπτωση που έχουμε να κάνουμε με μια υπό διαμόρφωση, *νεαρή* λογοτεχνία. Δεύτερον, στην περίπτωση μιας *περιφερειακής* και σχετικά ανώριμης και αδύναμης λογοτεχνίας, και τρίτον, στην περίπτωση που η εθνική λογοτεχνία βιώνει μια *κρίση* των αξιών της. Εδώ, κατά τον ίδιο μελετητή, δημιουργούνται κενά, όπου τα προκαθορισμένα πρότυπα δεν ανταποκρίνονται πλέον στις νέες ανάγκες. Τότε ακριβώς, οι μεταφράσεις

²⁰ GIULIO CESARE DALLA CROCE, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, επιμ. Άλκης ΑΓΓΕΛΟΥ, Αθήνα, Ερμής, ΝΕΒ, 1988, Εισαγωγή.

²¹ ANTOINE BERMAN, *ό.π.*, σ. 71.

αναπληρώνουν το λειτουργικό κενό της απόρριψης των παλαιών μορφών έκφρασης.²² Ενδιαφέρουσες απόψεις οι οποίες μας προτρέπουν να επιχειρήσουμε μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση του υλικού μας.

Όσο περισσότερο επιμένουμε στη συγκριτική ανάγνωση των πνευματικών φαινομένων που ανάγονται στις ευρωπαϊκές παιδείες, τόσο τείνουμε να καταλήξουμε στην ανεύρεση κοινών χαρακτηριστικών, ομοιοτήτων αλλά και βασικών διαφορών στις χρονικές τομές, στην αλληλουχία, στην ένταση και την ποιότητά τους. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και με τα δικά μας πράγματα. Έχει λεχθεί ότι η σύγκριση με το άλλο, το ξένο, μας επιτρέπει να συλλάβουμε βαθύτερα την ιδιοτυπία του Νεώτερου Ελληνισμού.²³ Η γνωριμία με το ξένο, η δοκιμή του, ακολούθησε, μέσα από διαδοχικές μεταφραστικές επιλογές, μια αναγνωρίσιμη στον ευρωπαϊκό χώρο πορεία: *κλασικοί, εκκλησιαστικά κείμενα —λόγια και λαϊκά, παραινετικά—, ξένες, ευρωπαϊκές και μη λογοτεχνίες, ποίηση και πεζός λόγος.*²⁴ Ποιές υπήρξαν ωστόσο οι μετατοπίσεις του ενδιαφέροντος, μέσα απ' αυτήν την περίπου καθιερωμένη πορεία, πώς αποκρυσταλλώθηκαν οι «νεωτερικές» τάσεις, με ποιούς τρόπους, με τι γλωσσικά και μορφολογικά εργαλεία συντελέστηκαν οι ζυμώσεις, ποιές οσμώσεις καθόρισαν και ως ποιό βαθμό τη διαμόρφωση της πολιτισμικής φυσιγνωμίας του νεώτερου Ελληνισμού, θα σκιαγραφήσουμε στα επόμενα κεφάλαια.

²² ITAMAR EVEN-ZOHAR, *ό.π.*

²³ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, *ό.π.*, σ. 504: «Η συγκριτική φιλολογία, ας λεχθεί ακόμη μία φορά, είναι όπως είπε ο J.-M. Caigré, η επιστήμη των διαφορών, δηλαδή με εργαλείο τον συγκριτισμό έχουμε τη δυνατότητα να εμβαθύνουμε περισσότερο στη γνώση της ιδιομορφίας του ελληνισμού».

²⁴ MONIQUE NEMER, «Colloque Littérature et Traduction (Katholieke Universiteit, Leuven, avril 1976)», *Cahiers de Littérature Générale et Comparée*, 1, printemps 1977, σ. 79. Αναφέρεται στην ανακοίνωση της TINA BARRASS, "The role of translation in the development of Spanish national literature in the sixteenth century". Επίσης EDMOND CARY, «Pour une théorie de la traduction», *Diogenes*, 40, octobre-décembre 1962, σ. 104 κ.ε.

ΑΠΟΚΡΥΣΤΑΛΛΩΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΑΣΕΩΝ*

1. Η αφύπνιση της νεοελληνικής συνείδησης και η εισδοχή των ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού

«Οι μεταφράσεις και τα περιοδικά θα παραμείνουν από τα κύρια χαρακτηριστικά του νεοελληνικού Διαφωτισμού» παρατηρούσε επιγραμματικά ο Κ.Θ. Δημαράς.²⁵ Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η μετάφραση ως αγωγός της δυτικής παιδείας κατά τον 18ο αιώνα, καθώς επίσης και η επιδίωξη της λόγιας κοινότητας για περισσότερο συστηματική ενημέρωση και επικοινωνία με τη γένεση του φιλολογικού περιοδικού τύπου, κάτι που συνέβηκε στον αρχόμενο 19ο αιώνα, αποτυπώνουν κατά την ώριμη πλέον φάση του Διαφωτισμού εύφορες στιγμές της ιστορίας της παιδείας μας. Ωστόσο, για να φθάσουμε ως εκεί, στην *révolution morale*, όπως ονόμασε ο Κοραΐς την πνευματική δραστηριότητα του Γένους κατά τα λίγα έτη που προηγήθηκαν αλλά κυρίως σ'αυτά που ακολούθησαν τη Γαλλική Επανάσταση, χρειάστηκε να συντελεστούν πολλά.²⁶

Είναι γεγονός πως οι έλληνες λόγιοι, που ήσαν φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού, ασχολήθηκαν ενεργά και ποικιλοτρόπως με τη μετάφραση αλλά και κατά την ώρα της αποτίμησης τόνισαν τον πρωτεύοντα ρόλο που διαδραμάτισε στην ιστορία της παιδείας μας. Στην χορεία των ονομάτων, από τους κορυφαίους στέκει ο

* Το κείμενο που ακολουθεί στηρίζεται στις κατευθυντήριες που χάραξα και στις βασικές διαπιστώσεις στις οποίες έχω προβεί στην εργασία μου «Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994, σσ. 89-106.

²⁵ *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 66.

²⁶ Πλούσιο και περιεκτικό σε ιδέες για τις έννοιες που μας απασχολούν εδώ (*μετακένωση* και πολιτισμικές επαφές με τη Δύση) παραμένει το περίφημο *Mémoire* του Αδαμ. Κοραΐ. Βλ. *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, Lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an xi (6 janvier 1803). Par Coray, Docteur en Médecine, et Membre de ladite Société.*

Κοραΐς, καθώς παρακινεί συστηματικά προς την κατεύθυνση της ‘μετακένωσης’ αλλά και σχολιάζει τις μεταφραστικές προσπάθειες της εποχής του. Στο *Mémoire (Υπόμνημα)* που παρουσιάζει στην «Εταιρεία των Ανθρωποτηρητών», στις 6 Ιανουαρίου του 1803, προβαίνει και σε έναν κριτικό απολογισμό των μεταφράσεων. Ψέγει την παραδοσιακή εκδοτική παραγωγή της Βενετίας με τον ακόλουθο τρόπο:

«Tout ce que Venise, presque le seul endroit de l’Europe où l’on imprimoit pour les Grecs modernes, nous envoioit en livres, si l’on excepte ceux qui sont indispensables pour le culte, et quelques autres ouvrages élémentaires à l’usage des collèges où l’on enseignoit le grec ancien, se bornoit à de plates productions, plus faites pour augmenter l’ignorance de la nation que pour l’éclairer. C’est par un heureux hasard que nous avons dû à ses presses la traduction de Télémaque,²⁷ de l’immortel archevêque de Cambrai [=Fénelon], et de l’histoire ancienne de Rollin, deux livres qui n’ont pas été inutiles aux Grecs, comme on le sentira par la suite». ²⁸

Δεν παραλείπει να αναφερθεί πιο κάτω στον Ευγένιο Βούλγαρι, ως τον πρώτο μεταφραστή του Βολταίρου. Σημείο κορύφωσης του φαινομένου που ονομάζει ακριβώς *révolution morale* θεωρεί την εξοικείωση των Ελλήνων με τις ευρωπαϊκές γλώσσες και τη δυτική παιδεία. Ο δείκτης των μεταφράσεων είναι για τον Αδαμάντιο Κοραή ένας αδιάψευστος μάρτυρας των εξελίξεων:

«Il suffit à l’observateur impartial de jeter les yeux sur le catalogue des traductions en grec moderne, faites seulement depuis quelques années, pour se convaincre que les Grecs lettrés sont aujourd’hui en plus grand nombre et beaucoup plus instruits que ne l’étoient les Grecs du quinzième siècle...».²⁹

Δεν είναι νομίζω άσκοπο να σταθούμε στους τίτλους που επιλεκτικά αναφέρει: βιβλία Μαθηματικών, το *An Essay concerning Human Understanding* του John

²⁷ Η πρώτη έντυπη μετάφραση του έργου στα ελληνικά χρονολογείται στα 1742.

²⁸ *Mémoire sur l’état actuel de la civilisation dans la Grèce*, ό.π., σσ. 9-10.

²⁹ *Ό.π.*, σ. 54.

Locke, την *Grammaire des sciences philosophiques* του Benjamin Martin,³⁰ εγχειρίδια Χημείας, και ιδιαιτέρως την *Philosophie chimique* του Fourcroy, το έργο του Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*. Και συμπληρώνει:

«Je ne parle point d'un grand nombre d'ouvrages d'agrément et d'instruction, comme quelques pièces de théâtre, des romans, des traités sur l'éducation, qu'on a déjà traduits et qu'on traduit tous les jours des différentes langues de l'Europe. La traduction du Voyage d'Anacharsis [του Abbé Barthélemy], commencée, et suspendue...».³¹

Απαριθμεί αυτά αλλά υπαινίσσεται πολλά περισσότερα. Η μακρόχρονη παρουσία του στα νεοελληνικά γράμματα, δεν αποτελεί, κάτω από μια οπτική, παρά μιά διαρκή παρότρυνση εξοικείωσης με τη νεωτερική γνώση της Ευρώπης. Εξάλλου στις κατακτήσεις της ελληνικής παιδείας μέσα από τη μεταφραστική πρακτική αναφέρονται κατά περίπτωση οι περισσότεροι λόγιοι-φορείς των ιδεών του Διαφωτισμού στο γύρισμα του 18ου αιώνα. Σ'αυτές αφιερώνει αξιόλογη διαφημιστική προβολή ο *Λόγιος Ερμής*, σε σημείο μάλιστα να κατηγορηθεί σε μια συγκεκριμένη περίπτωση ότι επιδεικνύει μονομέρεια και αγνοεί την εθνική λογοτεχνική παραγωγή.³² Μετέχοντας ενεργά στο κίνημα του Διαφωτισμού, ο Φαναριώτης λόγιος Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, όχι μόνον αποδίδει καθοριστική

³⁰ Πρόκειται για το έργο του BENJAMIN MARTIN, *The Philosophical Grammar, being a view of the present state of experimented physiology, or natural philosophy, etc.*, Λονδίνο, 1735. Η ελληνική μετάφραση, που βασίζεται στο γαλλικό διάμεσο, οφείλεται στον Άνθιμο Γαζή.

³¹ *Το ίδιο*, σ. 55.

³² Αφορμή της αντιπαράθεσης στάθηκε η παράφραση της *Ιλιάδας* που εκπόνησε ο Γ. Ρουσιάδης. Πρβλ. με την εργασία μου «Προσεγγίσεις του μολιερικού έργου στον αρχόμενο 19ο αιώνα», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας. Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Αθήνα, Δόμος, 1995, σ. 367-385. Η αντίθετη άποψη βρίσκει τον εκφραστή της στο πρόσωπο του Ν. Σκούφου, βλ. *Φιλολογικός Τηλέγραφος* 1817, τχ. 29/19 Αυγούστου, σ. 187[199]. Και τχ. 32/1 Δεκ., «Προς τους εν Βιέννη διατάκτορας του Λογίου Ερμού. Εκ Μυνησίας, τη 5. Νοεμ. 1817», σσ. 198[214]-200[216]. Πρβλ. ΡΩΞΑΝΗ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΆΝΝΑ ΤΑΜΠΙΑΚΗ, *Τα Ελληνικά Προεπαναστατικά Περιοδικά. Ευρετήρια Γ'*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983, σ. 300. Και ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΤΗΦΟΡΗ, *Νικόλαος Σκούφος. Σχεδιάγραμμα Βιογραφίας*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1990, σ. 63 κ.ε.

σημασία στις μεταφράσεις από δυτικές γλώσσες αλλά και επιχειρεί να ερμηνεύσει την ανισομερή παρουσία τους στα εκδοτικά δεδομένα της ακμής του Διαφωτισμού (1750-1800), καθώς σκιαγραφεί τη φιλολογική ιστορία της νεώτερης περιόδου:

«Le principal but de nos écrivains étant d'éclairer la nation, ils ne peuvent mieux y parvenir, qu'en transportant dans notre langue les chefs-d'œuvre scientifiques ou littéraires dont l'Europe s'honore; on ne doit donc pas s'étonner de trouver en grec moderne beaucoup plus de traductions que d'ouvrages originaux».³³

Στάθηκα σε μαρτυρίες που εκφράζονται κατά τη διάρκεια της άρθρωσης του φαινομένου. Μερικές δεκαετίες αργότερα, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής θα προσθέσει στην προβληματική του φωτισμού του Γένους, μέσω της μεταφραστικής δραστηριότητας, μια άλλη ενδιαφέρουσα παράμετρο, αυτήν του εμπλουτισμού της εθνικής λογοτεχνίας:

«Le caractère d'utilité publique qui distingue cette époque et sa tendance à enrichir la littérature nationale de tout ce que les autres littératures avaient de plus choisi, comme d'autant d'exemples sur lesquels elle devait se régler dans la nouvelle carrière qui s'ouvrait pour elle, ont surtout donné lieu à de nombreuses traductions de poètes anciens et modernes».³⁴

Είναι κοινά αποδεκτό ότι η ολόενα αυξανόμενη ροπή για μεταφράσεις, φαινόμενο που χαρακτηρίζει την ευρωπαϊκή παιδεία κατά τον 18ο αιώνα, ιδιαίτερω κατά το δεύτερο μισό του, αντανακλά τον κοσμοπολιτικό της χαρακτήρα καθώς αποκρυσταλλώνει τη διάθεση γνωριμίας με το καινούργιο και την τάση για

³³ JACOVAKY RIZO NÉROULO, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη, 1827, σ. 135. Είναι ενδιαφέρον να σχολιάσουμε τη διάκριση σε τρεις περιόδους των 'προόδων', της αναγέννησης με άλλα λόγια των γραμμάτων μας: Η πρώτη περίοδος ορίζεται από τα έτη 1700-1750 – σ'αυτήν σημαντικό ρόλο παίζουν οι Φαναριώτες. Η δεύτερη που εκτείνεται από το 1750 έως το 1800, σφραγίζεται, κατά τον Ρίζο Νερούλο, από την εισαγωγή των επιστημονικών κατακτήσεων της Ευρώπης (σ. 33 κ.ε.). Τέλος, η ιστορία της τρίτης περιόδου θα ήταν δυνατόν να περιληφθεί ολόκληρη στη ζωή του Αδ. Κοραή (σ. 103 κ.ε.).

³⁴ ALEXANDRE RIZO-RANGABÉ, *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, Παρίσι, 1877, τ. Ι, σ. 140. Πρβλ. επίσης το άρθρο που αφιέρωσε ο μαρκήσιος Queux DE SAINT-HILAIRE στο ζήτημα των μεταφράσεων, «Des traductions et des imitations en grec moderne», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques en France*, Παρίσι, 1873, σσ. 330-357.

αλληλοενημέρωση που διαπερνά τις ευρωπαϊκές γραμματείες.³⁵ Ένα άλλο χαρακτηριστικό σημείο του 18ου αι. που πρέπει να σταθμίσουμε επίσης, εφόσον αναφερόμαστε σε ζητήματα πρόσληψης και διάχυσης του λογοτεχνικού γεγονότος στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο που ορίζεται από την ευρωπαϊκή Πολιτεία των Γραμμάτων (République des Lettres), αφορά τη γνωστή, ιδιότυπη λειτουργία τόσο της γαλλικής όσο και της ιταλικής γλώσσας και των φιλολογιών τους ως *διαμέσων* (*intermédiaires*).³⁶ Για τον γεωγραφικό χώρο που ορίζει ο τουρκοκρατούμενος ελληνισμός, τουλάχιστον ως το τέλος του πρώτου μισού του 18ου αιώνα, αλλά και πολύ αργότερα, εκ παραλλήλου με τη μεγαλύτερη διάδοση της γαλλικής γλώσσας, η ιταλική θα διαδραματίζει έναν σημαντικό ρόλο ακριβώς ως ενεργητικό διάμεσο της γαλλικής —και όχι μόνον— παιδείας.³⁷ Κατά την περίοδο κορύφωσης των Φώτων, σημαντικός άλλωστε υπήρξε και ο ρόλος διαμεσολάβησης που επωμίστηκε η γερμανική γλώσσα και παιδεία. Οι έλληνες λόγιοι που σπούδασαν και κινήθηκαν με μεγαλύτερη άνεση στη Βιέννη και στον ευρύτερο χώρο της γερμανικής πολιτισμικής ακτινοβολίας, χρησιμοποίησαν συχνά για τις μεταφράσεις τους γερμανικά διάμεσα έργων της αγγλικής και γαλλικής γραμματείας. Ας σταθώ στην χαρακτηριστική περίπτωση του Κοζανίτη ιατροφιλόσοφου Γ. Σακελλάριου, του οποίου η ποιητική και μεταφραστική παραγωγή τον τοποθετεί στο μεταίχμιο της προρομαντικής και της κλασικιστικής αισθητικής αντίληψης. Ενδέχεται να οφείλουμε στη δική του

³⁵ Αναφέρομαι στις παλαιές αλλά κατατοπιστικές προσεγγίσεις των DANIEL MORNET, *La pensée française au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Armand Colin, 1923, σσ. 72-73 και PAUL VAN TIEGHEM, *L'Année littéraire (1754-1790) comme intermédiaire en France des littératures étrangères*, Παρίσι, 1917.

³⁶ Για τη σημαντική επίδραση που άσκησε η γαλλική γραμματεία, μέσω των μεταφράσεων, στην ιταλική πνευματική ζωή, βλ. LOUIS RÉAU, *L'Europe française au siècle des Lumières*, Παρίσι, Albin Michel, série «L'évolution de l'humanité», 1938, σσ. 78-79. Αναφέρεται σέ έναν «nombre prodigieux de traductions et adaptations du français». Επίσης PAUL HAZARD, *La crise de la conscience européenne 1680-1715*, Παρίσι, II, 1935, σ. 213.

³⁷ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, σειρά «Νεοελληνικά Μελετήματα», 1982, σ. 21 κ.ε. («Επαφές της νεώτερης ελληνικής λογοτεχνίας με την αγγλική (1780-1821)»). Πρβλ. ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, «Τετράδια Εργασίας 14», Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1988, Εισαγωγή, σ. 16. Και την ανακοίνωσή μου «Traduzioni greche manoscritte da Molière: l'uso dell'italiano come lingua veicolare», *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal '500 ad oggi)*, a cura di MARIO VITTI, Rubbettino, Messina 1994, σσ. 153-161.

βούληση την πρώτη μετάφραση έργου του Shakespeare στα νέα ελληνικά, στα 1789, πιθανόν από γερμανική ή γαλλική διασκευή της εποχής.³⁸

Οι παλαιότερες επισημάνσεις αναφορικά με τις αισθητικές και ιδεολογικές μετατοπίσεις και την ωρίμανση του μεταφραστικού φαινομένου οφείλονται, όπως διευκρίνησα παραπάνω, στον Κ.Θ. Δημαρά, που επιχείρησε να προσδιορίσει, πριν από αρκετά χρόνια, τη στιγμή μορφοποίησής του, σε συνάρτηση με τις επιδιώξεις του νέου πνεύματος που εισάγεται στον χώρο της Ν.Α. Ευρώπης με τον Διαφωτισμό γύρω στο 1750,³⁹—πρόκειται ασφαλώς για ένα συμβατικό όριο, το οποίο τείνουμε να αναθεωρήσουμε, σύμφωνα με τα σημερινά δεδομένα της έρευνας. Ανατρέχω σ'όσα είχα πει αλλού με επιγραμματικό τρόπο: «Έχει επικρατήσει πια η άποψη πως το αυξανόμενο ενδιαφέρον για μεταφράσεις από δυτικές γλώσσες (αρχικά από τα λατινικά και τα ιταλικά, έπειτα και από τα γαλλικά, όπου προστίθενται συν τω χρόνω τα γερμανικά και τα αγγλικά), απηχώντας τη βαθμιαία εμπέδωση των ιδεών του Διαφωτισμού, εκφράζει συνολικά την ποικιλία των περιεργειών και των αναγκών σ'ότι αφορά τη διεύρυνση του γνωστικού πεδίου του νεότερου ελληνισμού» —στα αρχικά στάδια πρόσληψης κυριαρχεί, σύμφωνα με την καθιερωμένη σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό φάσμα σειρά, η εκκλησιαστική, παραινετική φιλολογία και η κλασική, ενώ βαθμιαία δημιουργείται η διάθεση γνωριμίας με τις νεότερες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες καθώς και η ανάπτυξη και στροφή του ενδιαφέροντος προς τις φυσικές επιστήμες, τη γεωγραφία και την ιστορία. «Εξάλλου, συμπλήρωνα, η μετάφραση ως απόρροια της γλωσσομάθειας προσδιορίζει μέσα στον 18ο αιώνα τις ικανότητες και τα ενδιαφέροντα κοινωνικών και πνευματικών élites, όπως αυτής που περιέχεται μέσα στον κόσμο των

³⁸ Σύμφωνα με τον Γ. ΖΑΒΙΡΑ (*Νέα Ελλάς*, Αθήναι, 1872, σ. 242) ο Γ. Σακελλάριος έγραψε στα 1789, στη Βιέννη, το *Ρωμαίος και Ιουλία*, «τραγωδία πενταδράματος καταλογάδην». Και Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σ. 31.

³⁹ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σσ. 68-69. Το θέμα των μεταφράσεων τον απασχόλησε εκτενώς και στην εργασία του «Επαφές της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας με την αγγλική (1780-1821)», βλ. τώρα *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, *ό.π.*, σ. 21 κ.ε.

Φαναριωτών,⁴⁰ αυτής που μορφοποιείται στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ανατολής ή αυτής που διαμορφώνεται στις ελληνικές παροικίες της Δύσης».⁴¹

⁴⁰ Στον επανησιακό χώρο εκδηλώνονται επίσης κατά τον 18ο αιώνα σημάδια ανανέωσης στον τομέα των μεταφραστικών επιλογών (π.χ. *Metastasio*).

⁴¹ ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, «Το ζήτημα των μεταφράσεων στον 18ο αιώνα», *ό.π.*, σ. 93.

2. Ο κύκλος των Φαναριωτών. Οι πρώτες χειρόγραφες απόπειρες:

Αφηγηματική λογοτεχνία και ανανέωση

Η καλλιέργεια στον υψηλότερο βαθμό της γλωσσομάθειας υπήρξε για τον κύκλο των Φαναριωτών μια από τις κύριες προϋποθέσεις για την κατάκτηση και τη διατήρηση των αξιωμάτων τους μέσα στον οθωμανικό διοικητικό μηχανισμό. Ωστόσο, είναι αναπότρεπτο η εξοικείωση με την ξένη γλώσσα να εξάγει την περιέργεια, τη διάθεση γνωριμίας με την αντίστοιχη λογοτεχνία και τον τρόπο σκέψης. Καθώς βρέθηκαν κυριολεκτικά σε ένα σταυροδρόμι πολιτισμών, ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, οι Φαναριώτες ανέπτυξαν αυτές τις εκλεκτικές συγγένειες και προς τις δύο κατευθύνσεις: η αραβική γραμματολογία τους ήταν ιδιαίτερος προσφιλής,⁴² ενώ εκ παραλλήλου η στροφή τους προς το δυτικό πνεύμα και τα επιτεύγματά του υπήρξε καθοριστική. Αποτέλεσμα ήταν μια αρμονική συμβίωση, μια οργανική συνύπαρξη, η οποία αποτυπώθηκε ανάγλυφα σε πλείστα

⁴² Πρβλ. με όσα έχω επισημάνει στην εργασία μου «Un aspect des Lumières néohelléniques: L'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis», *Ελληνικά*, 35 (1984), σ. 316 κ.ε. Είναι χαρακτηριστική η ευαισθησία του ΔΗΜ. ΚΑΤΑΡΤΖΗ ως προς αυτό το ζήτημα, βλ. του ίδιου, *Δοκίμια*. Επιμ. Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Αθήνα, Ερμής, ΝΕΒ, 1974, «Συμβουλή στους νέους πως να ωφελιούνται και να μη βλάπτονται απτά βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποιά να'ναι η καθ'αυτό τους σπουδή» (ca. 1783). Ξεχωρίζω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα: «Όσοι διαβάζουνε τούρκικα, δε διαβάζουν να μάθουν εκείνο που τους χρειάζεται με κανέναν προσδιορισμό, αλλά επιχειρίζουνται να μάθουν εν ταυτώ τρεις γλώσσαις: τούρκικα, πέρσικα και αραβικά με ταις αρχαίς τους, και να μελετήσουν απλώς όσα βιβλία τέτοια τους πέσουν στα χέριατους. Έχωντας όμως οι Τούρκοι την πλιό αγαπημένη τους σπουδή, τα ποιητικά, γεμίζει κι'ο σπουδαίος μας νέος τον οντά του ντιβάνια πέρσικα, τούρκικα και κασιντέδες αραβικούς» (σ. 51). Αυτό το ενδιαφέρον αλλά αγνοημένο, με την εξαίρεση ολίγων και σποραδικών νύξεων, από τους έλληνες μελετητές ζήτημα απασχόλησε για πρώτη φορά σοβαρά τον ΓΙΩΡΓΟ ΚΕΧΑΠΙΟΓΛΟΥ και συνεχίζει να αποτελεί γι' αυτόν συστηματικό πεδίο έρευνας. Βλ. του ίδιου, «Η πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση της διήγησης *Alf Layla wa-Layla* (*Χίλιες και Μία Νύχτες*)», *Graeco-Arabica*, III(1984), σ. 213 κ.ε., και «Νεοελληνική πεζογραφία με ανατολική προέλευση και η αναβίωση της νεοελληνικής πεζογραφικής μυθοπλασίας στον 18ο αιώνα», *Graeco-Arabica*, V(1993), κυρίως σσ. 290-291.

όσα λογοτεχνικά τεκμήρια της εποχής. Το οριακά πρώιμο κείμενο του Νικολάου Μαυροκορδάτου, *Φιλοθέου πάρεργα*, έργο που τοποθετείται στο μεταίχμιο του παλαιού πνεύματος, φορέα των κλασικών παραδόσεων και του νέου, αυτού που εκφράζεται από τη δυτική σκέψη, ενσωματώνει κατά τη γνώμη μου με διακριτικό τρόπο τα σημάδια της όσμωσης: η Ανατολή είναι παρούσα, ως χώρος και τρόπος ζωής αλλά και με την αφομοίωση και χρήση ορισμένων ποιητικών συμβόλων, ανατολικών μοτίβων και δομών.⁴³ Η αρχαΐζουσα, δυσπρόσιτη γλώσσα του πρώτου φαναριώτη ηγεμόνα αποτρέπει ίσως από γρήγορους συσχετισμούς, κάτι που παύει να ισχύει σε μεταγενέστερα κείμενα. Τώρα δεσπόζουν οι μεταφράσεις και η διασκευαστική ελευθερία με την οποία αντιμετωπίζει ο μεταφραστής το πόνημά του, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε αργότερα, παρέχει τη δυνατότητα της ενσωμάτωσης τοπικών, εν χρήσει πολιτισμικών στοιχείων και κανόνων συμπεριφοράς (ενδυμασία, γλωσσικές εκφράσεις, κοινωνικές συνήθειες) —όπως συμβαίνει με τις διασωθείσες χειρόγραφες μεταφράσεις κωμωδιών του Μολιέρου (1741) ή του Goldoni, καμωμένες γύρω στο 1780—⁴⁴ αλλά και της ανάμιξης στίχων και τραγουδιών με ανατολίτικα μέτρα σε φαναριώτικα κείμενα, είτε πρόκειται για μεταφράσεις είτε για πρωτότυπα έργα (*Σχολείον των ντελικάτων εραστών, Έρωτος αποτελέσματα*).⁴⁵

Τα κέντρα της φαναριώτικης εξουσίας, η Κωνσταντινούπολη και οι Παραδουνάβιες ηγεμονίες, καθίστανται θύλακες μιας πνευματικής ζωής που

⁴³ NICOLAS MAVROCORDATOS, *Les Loisirs de Philothée*, Texte établi, traduit et commenté par Jacques BOUCHARD. Avant-propos de C.TH. DIMARAS. Association pour l'Étude des Lumières en Grèce. Les Presses de l'Université de Montréal, Αθήνα-Μόντρεαλ, 1989, βλ. κυρίως κείμενο και σημειώσεις (Notes), σ. 217 κ.ε. Πρβλ. με τις σκέψεις που αναπτύσσω στη σχετική βιβλιοκρισία μου, *Ελληνικά*, 41(1990)1, σσ. 192-199, ιδίως σ. 193.

⁴⁴ ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, ό.π. Για την κυριότερη χειρόγραφη συλλογή κωμωδιών του Carlo Goldoni με σαφή φαναριώτικη προέλευση, βλ. Università di Padova. Studi Bizantini e Neogreci 15. *Dieci commedie di Goldoni tradotte in neogreco (ms. Bruxelles, Bibl. Royale 14 612)*. Volume I. Testi. Edizione a cura di ANNA GENTILINI, LIDIA MARTINI, CRISTINA STEVANONI, Padova, Editrice «La Carangola», 1988.

⁴⁵ Γ*Κ* *Έρωτος Αποτελέσματα. Ιστορία ηθικοερωτικά, 1792*. Εισαγωγή MARIO VITTI, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989, σ. 20 κ.ε. Και ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Νεοελληνική πεζογραφία με ανατολική προέλευση...», ό.π., σ. 292.

επιδιώκει με ζέση την ενημέρωση και την αναστροφή με το καινούργιο. Είμαστε πλέον σε θέση να υποστηρίξουμε πως ήδη στον αρχόμενο 18ο αιώνα ορισμένες προνομιούχες οικογένειες, όπως ήταν οι Μαυροκορδάτοι, είχαν εξασφαλίσει συστηματική φιλολογική ενημέρωση, αφού δέχονταν στη βιβλιοθήκη τους δύο από τα πιο αξιόλογα ευρωπαϊκά περιοδικά, το *Journal des Savants* και το *Nouvelles de la République des Lettres* του Pierre Bayle, είχαν ήδη συγκροτήσει αξιόλογης εμβέλειας βιβλιοθήκη και ήταν σε θέση να χαρούν μεγάλη ποικιλία αναγνωσμάτων, αντιπροσωπευτικών των διαφόρων τάσεων των ευρωπαϊκών φιλολογιών, κυρίως σε ιταλική και γαλλική γλώσσα.⁴⁶

Από αυτήν τη σχετική πληθώρα των τίτλων, που μπορούν να αντιπροσωπεύσουν με επάρκεια ειδολογικές κατηγορίες (ιστορία, πολιτική σκέψη, λογοτεχνικά είδη όπως το μυθιστόρημα, θέατρο), όσες ‘αναγνώσεις’ έγιναν με κύριο γνώμονα την τέρψη, την προσωπική απόλαυση, και δευτερευόντως τη διδαχή, έστρεψαν από πολύ ενωρίς τους Φαναριώτες στην πρακτική της μετάφρασης. Πρακτική που εκδηλώθηκε σε αυτούς τους γλωσσομαθείς κύκλους καταρχήν ως διάθεση άσκησης, απάντησης στην πρόκληση του αλλοδαπού κειμένου. Επρόκειτο για ένα πνευματικό παιχνίδι που βαθμιαία μέσα στον ίδιο αιώνα μετεξελίχθηκε στην εκούσια απόφαση των λογίων για να ενσωματώσουν, μέσω του εξελληνισμού, τα δυτικά πνευματικά προϊόντα, στην εθνική μας παιδεία.

Σ’αυτό ακριβώς το σημείο, είναι απαραίτητο να συμπεριλάβουμε στην προβληματική μας τη χειρόγραφη παραγωγή.⁴⁷ Γιατί η μετάφραση σε χειρόγραφη μορφή παρέμεινε σ’όλον τον 18ο αιώνα ένα ιδιότυπο πνευματικό προϊόν, το οποίο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις διαδικασίες πρόσληψης των νέων πολιτισμικών

⁴⁶ ANNA ΤΑΜΠΙΑΚΗ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, ό.π. Εισαγωγή, σσ. 20-22, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de l’Académie Roumaine», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, XXVIII(1990), nos 1-4, σσ. 29-37.

⁴⁷ Δείκτης ορισμένων από τις ποικίλες εκφάνσεις του φαινομένου στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο είναι ο συλλογικός τόμος *De bonne main. La communication manuscrite au XVIIIe siècle*. Édité par FRANÇOIS MOUREAU, Universitاس-Paris, Voltaire Foundation-Oxford, 1993. Συγκρατώ κυρίως το εισαγωγικό κείμενο του FRANÇOIS MOUREAU, «La plume et le plomb», σσ. 5-16.

εννοιών, πέρα από τον παραδοσιακό κύκλο γνώσεων, και στην εισαγωγή των σύγχρονων λογοτεχνικών ειδών.⁴⁸ Βεβαίως δεν μπορεί να αντικαταστήσει το έντυπο,⁴⁹ είναι δυνατόν όμως σ'έναν κλειστό και δεδομένο γεωγραφικό χώρο ή ακόμη στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ομάδας —αναφέρομαι προφανώς στους Φαναριώτες— να το υποκαταστήσει με επάρκεια.⁵⁰ Είναι εξάλλου αναμφισβήτητο ότι το φαινόμενο της χειρόγραφης μετάφρασης από ξένες, κυρίως δυτικές γλώσσες, εντάσσεται σε γόνιμες αισθητικές και ιδεολογικές διεργασίες της πρώιμης περιόδου του Διαφωτισμού. Είμαστε, νομίζω πια, σε θέση να υποστηρίξουμε ότι εμπλέκεται σε μια σύνθετη διαδικασία επιλεκτικής πρόσληψης και αφομοίωσης ξένων πολιτισμικών στοιχείων καθώς και σε μια ενδιαφέρουσα δυναμική πορεία, που αντανακλά μέσω της μεταφραστικής δραστηριότητας, την αναζήτηση της νέας φυσιογνωμίας της εθνικής μας λογοτεχνίας.⁵¹ Σ'αυτήν την εποχή, η ρευστότητα των εννοιών της *πιστότητας* και της *ακρίβειας*, της μεταγενέστερης ρομαντικής επιταγής για να ανασυγκροτηθεί πιστά η ατμόσφαιρα ενός έργου⁵² σε συνδυασμό με τη ρευστότητα των ορίων ανάμεσα στο μετάφρασμα, που έγινε με βάση το πρωτότυπο ή κάποιο *διάμεσο*, και στο πρωτότυπο εθνικό προϊόν, μας προτρέπει ακόμη περισσότερο στην προσεκτική και πολυεπίπεδη μελέτη των κειμένων. Έτσι είναι δυνατόν να κατανοήσουμε ποικίλες διεργασίες που αποκρυσταλλώνονται σ'αυτά: γλωσσικές, υφολογικές, καθώς και τα κοινωνικά και ιδεολογικά τεκμήρια που μας παρέχουν. Μια από τις κυριότερες ιδιοτυπίες του ελληνικού 18ου αιώνα, η χρήση

⁴⁸ Πρβλ. με τις ενδιαφέρουσες κατά την άποψή μου σκέψεις του ΆΛΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Τρεις περιπτώσεις, κάποιες εικασίες και μερικά ευοίωνα συμπεράσματα», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων*, ό.π., κυρίως σ. 112 κ.ε.

⁴⁹ ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Οι έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις του 18ου αιώνα. Παρατηρήσεις και αποτιμήσεις», *Akten, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4-9 Okt. 1981*, τ. 6, Βιέννη 1982, σ. 233.

⁵⁰ ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, ό.π., σ. 27 κ.ε.

⁵¹ Πρβλ. με ITAMAR EVEN-ZOHAR, "The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem", ό.π.. Επίσης EDMOND CARY, «Pour une théorie de la traduction», ό.π., σ. 108.

⁵² J.A. BÉREAUD, «La traduction en France à l'époque romantique», *Comparative Literature Studies*, 8(1971), σσ. 224-244. Και JOSÉ LAMBERT, «La traduction en France à l'époque romantique à propos d'un article récent», *Revue de Littérature Comparée*, XLIX(1975), σσ. 396-412.

της μετάφρασης ως *διάλου* ανανέωσης των λογοτεχνικών δομών, φωτίζεται αρκετά θα έλεγα μέσα από την συγκριτική μελέτη του τρόπου μεταφοράς ορισμένων κειμένων της ευρωπαϊκής αφηγηματικής λογοτεχνίας στα ελληνικά.

Γόνιμες φιλολογικές και ιστορικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί κατά τα τελευταία χρόνια έφεραν στο φως αρκετά νέα στοιχεία, που, καθώς ήταν επόμενο, προσέδωσαν μία ανανεωμένη προβληματική στο ζήτημα, τοποθετώντας τις απαρχές του προς τα πίσω, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Ας σταθώ στην πρώτη γνωστή μας ελληνική απόδοση του έργου του Fénelon, *Les Aventures de Télémaque*, που πρέπει να εκπονήθηκε γύρω στα 1715.⁵³ Την μετάφραση οφείλουμε στον Δημήτριο Προκοπίου και έγινε «κατ'επιταγήν» του ηγεμόνα Νικολάου Μαυροκορδάτου. Εδώ πρέπει να συμπεριλάβουμε και την πρώιμη και πολλαπλή εκδήλωση ενδιαφέροντος για τον Cervantes. Ο *Δον Κιχώτης* υπήρξε μαρτυρημένα ένας από τους αγαπητούς τίτλους της βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων. Στις μέρες μας αποκαθίσταται μια αξιόλογη χειρόγραφη παράδοση του έργου.⁵⁴ Έχουν

⁵³ Βλ. ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Ρήγας και Marmontel», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Millix. Mélanges offerts à Roger Millix*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σ. 122. Στη σ. 144 αναγράφεται ο τίτλος του χειρογράφου που διασώζεται στην Μονή Λειμώνος της Λέσβου: «Αι Τύχαι του Τηλεμάχου, υιού του Οδυσσέως, παρά Φραντζέσκου Σαλιναίικ Φενελόν, διδασκάλου των υιών του Βασιλέως της Φράντζας [...] μετάφρασις δε Δημητρίου Προκοπίου, ιατρού, κατ'επιταγήν του υψηλοτάτου και σοφωτάτου Αυθέντου και Ηγεμόνος [...] Νικολάου [...] Μαυροκορδάτου». Βλ. Μητροπολίτου Διονυσίου [ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ], *Συμπληρωματικός Κατάλογος των χειρογράφων της ιεράς Μονής Λειμώνος εν Λέσβω*, Αθήνα [1947], σσ. 36-37, αρ. 359.

⁵⁴ Πρώτη η ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ («Ελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη* (Περιγραφή ενός κώδικα)», *Ο Εραμιστής*, Δ(1966), σσ. 25-29), περιέγραψε ακέφαλο και κολοβό φαναριώτικο κώδικα ιδιωτικής συλλογής που περιέχει τις δύο πρώτες ενότητες του πρώτου μέρους του έργου. Αργότερα ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ («Η πρώτη γνωστή νεοελληνική μετάφραση του *Δον Κιχώτη*», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής. Τιμητικός τόμος στη Μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Θεσσαλονίκη, 1990, σσ. 175-184), προέβη στην επισήμανση ενός δεύτερου χειρογράφου, με φαναριώτικη επίσης προέλευση, που διαφυλάσσεται στην Κοινοτική Βιβλιοθήκη της Βυτίνας, ενώ διερευνητική επίσκεψη που πραγματοποίησα τον Μάιο του 1992 στο Τμήμα Χειρογράφων της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας (Βουκουρέστι), μου επέτρεψε να επισημάνω έναν ακόμη κώδικα του 18ου αιώνα (ms. 1523), που περιέχει μεγάλο τμήμα του έργου. Βλ. πλέον ΜΙΧΑΗΛ ΤΣΕΡΒΑΝΤΕΣ, *Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότης της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση έργου του Cervantes (τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα)*. Εισαγωγή Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ – ΧΑΓΙΑΜΠΙΑΚΗ, Κείμενο, Γλωσσάρι & Πίνακας Κύριων ονομάτων ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, σειρά Πηγές της Νεοελληνικής Γραμματείας και Ιστορίας -1, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 99, Αθήνα 2007.

επισημανθεί τρεις κώδικες που παρουσιάζουν αρκετές συγγένειες μεταξύ τους. Από εσωτερικά τεκμήρια (απόδοση κυρίων ονομάτων και ιδιωματικών λέξεων ή εκφράσεων) συνάγεται πως η μετάφρασή τους βασίζεται στην ιταλική απόδοση του έργου. Φαίνεται ότι η έναρξη αυτής της ενασχόλησης με το δημοφιλές στην Ευρώπη της εποχής έργο του Cervantes πρέπει να τοποθετηθεί κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, στον κύκλο του ηγεμόνα Νικολάου Μαυροκορδάτου ή του Κωνσταντίνου.⁵⁵ Ο τρίτος και τελευταίος σταθμός μας είναι ο Μολιέρος. Παίρνουμε ως αφετηρία την γνωστή στους ειδικούς μελετητές κρίση του Δημ. Καταρτζή, ο οποίος σχολιάζει επαινετικά στα 1784 κάμποσες καλές μεταφράσεις έργων του Μολιέρου και του Μεταστάσιου, που πρέπει να κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή σε χειρόγραφη μορφή στις Ηγεμονίες.⁵⁶ Από τις αρχές του αιώνα μας είχαν εξάλλου επισημανθεί δύο κώδικες του Βρετανικού Μουσείου (Add. 8242, 8243), που περιέχουν τις επώνυμες μεταφράσεις του Ιωάννη Ράλλη. Βουκουρέστι, 1741: «Διά προσταγής» του ηγεμόνα Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου μεταφράζονται από τον «βατάχο των Απρώτων» Ιωάννη Ράλλη —αυτός ο ίδιος κατά πάσα πιθανότητα Ιωάννης Ράλλης, πρώην μεγάλος στόλνικος από την Μυτιλήνη, μεταφράζει από τα γαλλικά αυτήν την φορά το ηθικό, αλληγορικό μυθιστόρημα του Ισπανού ιησουΐτη Baltasar Gracián y Morales, *El Criticón* (*Ο της απάτης απαλλαγείς ήτοι το Κριτικόν*, 1754)⁵⁷— και πάλι από το ιταλικό διάμεσο μερικές από τις χρονολογικά

⁵⁵ Σ'αυτές τις πολύ ουσιαστικές υποθέσεις καταλήγει ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ στο σχετικό δημοσίευμά του, *ό.π.*, σ. 177 κ.ε.

⁵⁶ ΔΗΜ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Τα Ευρισκόμενα*, έκδοση Κ.Θ.Δημαρά, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1970, σ. 312.

⁵⁷ Για την ταύτιση των δύο προσώπων, βλ. ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, Βουκουρέστι, 1946, σ. 123. Σχετικά με τη μετάφραση του Gracián, βλ. της ίδιας, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1974, σσ. 270-271. Και Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Βηλαρικά σημειώματα», *Ο Ερανιστής*, 2(1964), σσ. 53-54. ΕΜΜ. ΚΡΙΑΡΑΣ, «Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke και του Gracián», *Ελληνικά*, 13(1964), σ. 308. Σημειώνω ότι στην προσωπική βιβλιοθήκη του Κ. Μαυροκορδάτου συναντάμε έναν ακόμη σημαντικό τίτλο του Gracián, το *Oraculo manual y Arte de prudencia* (1647). Διαδίδεται στην Ευρώπη μέσω της γαλλικής μετάφρασης που εκπονεί ο AMELOT DE LA HOUSSAYE, *L'Homme de Cour* (1684). Στη βιβλιοθήκη του ηγεμόνα υπάρχει η ιταλική μετάφραση του έργου, *L'huomo di corte del Graziano*, Venezia, 1703. Βλ. σχετικά Ν. IORGA, «Pilda bunilor domni din trecut, față de școala românească», *Analele Acad. Rom., Sect. Ist. Ser. II*, 37 (1914).

παλαιότερες κωμωδίες του Γάλλου συγγραφέα, η «Κωμωδία του αναισθήτου» (*L'Étourdi*) και ο «Κατά φαντασίαν κερατοφόρος» (*Sganarelle ou le cocu imaginaire*).⁵⁸ Ας προσθέσουμε την, κατά πάσα πιθανότητα προερχόμενη από τον ίδιο πυρήνα, μετάφραση του [Σχολείου των συζύγων] (*L'école des maris*), που περιέχεται στον σύμμικτο κώδικα 1030 της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας,⁵⁹ και, τέλος, έναν ακόμη τίτλο που η τύχη βοήθησε να εντοπιστεί στη Βατικανή Βιβλιοθήκη και να ταυτιστεί. Πρόκειται για μια άγνωστή μας ως σήμερα μετάφραση των *Précieuses ridicules* που φέρει τον χαριτωμένο τίτλο «Αρχόντισσες ευγενικαίς, και αγχινούσταταις γελοιώδεις».⁶⁰ Ο εντοπισμός λοιπόν αυτής της πρώιμης και αξιόλογης μεταφραστικής δραστηριότητας πραγματοποιήθηκε, για να χρησιμοποιήσω μια προσφιλή έκφραση του Κ.Θ. Δημαρά, με διαδοχικές προσεγγίσεις.

Αξίζει να σταθούμε λίγο ακόμη σε αυτούς τους παλαιότερους πειραματισμούς για να αποδοθούν δυτικά κείμενα.⁶¹ Φυτόριο και στις τρεις περιπτώσεις απέτελεσε ο κύκλος της ηγεμονικής οικογένειας των Μαυροκορδάτων. Είναι αξιοσημείωτο πως μ'αυτά εγκαινιάσθηκε μία δραστηριότητα σε πεζό λόγο, δραστηριότητα που

⁵⁸ ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, «Molière traduit en grec -1741. Présentation de deux manuscrits», *Symposium L'époque phanariote*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1974, σσ. 413-418. Και ΆΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, *Ο Μολιέρους στην φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, ό.π.

⁵⁹ NESTOR CAMARIANO, *Catalogul manuscriselor grecești*, τ. II, București, 1940, σσ. 160-164. Πρβλ. με Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, ό.π., σσ. 40-43.

⁶⁰ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Γ.ΖΩΡΑΣ, «Μία άγνωστη μετάφραση κωμωδίας του Μολιέρου στα ελληνικά», *Παρουσία* 7(1990), σσ. 61-88. Η μετάφραση περιέχεται στον κώδικα της Βατικανής Βιβλιοθήκης 2481 και, όπως είπα παραπάνω, προέρχεται από τη συλλογή του Σταυράκη Αριστάρχη. Χειρόγραφες μεταφράσεις του Μολιέρου έχουν εντοπιστεί και στην Κεντρική Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Ιασίου (Ms. 284). Βλ. πρόχειρα ΆΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*. Μία συγκριτική προσέγγιση, Αθήνα, Εκδόσεις Αφοι Τολίδη, σειρά «Θεατρική Έρευνα 2», 1993, σσ. 161-162, όπου παρέχεται η σχετική βιβλιογραφία. [* Τα κείμενα αυτά μου ήταν γνωστά μόνον από έμμεση πληροφόρηση και δεν ήταν δυνατόν να προβώ τότε σε συσχετισμούς. Βλ. τα μεταγενέστερα πορίσματα που διατυπώνω στο βιβλίο μου *Το νεοελληνικό θέατρο (18ος-19ος αι.)*. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Διάυλος, Αθήνα 2005, σσ. 50-52.]

⁶¹ Θέτοντας ως όριο περίπου το 1750, δεν περιλαμβάνω εδώ την παλαιότερη έμπρακτη εκδήλωση ενδιαφέροντος για τον Μεταστάσιο, που εκδηλώθηκε στον φαναριώτικο περίγυρο, στα 1758 (χφ. Β.Α.Ρ., περιέχει την μετάφραση του ΑΝΑΣΤ. ΣΟΥΓΔΟΥΡΗ, «Ο αναγνωρισμός της Σεμιράμιδος» (*Semiramide*), για τον Βολταίρο (Bodleian Library, Oxford, χφ. μετάφραση που περιέχει τη «Δομνίτσα της Βαβυλώνας» (*La princesse de Babylone*), καθώς και τις πολυάριθμες αποδόσεις έργων του Goldoni που χρονολογούνται γύρω στα 1780.

εκδηλώνει, κατά τη γνώμη μου, μια μεταβατική πορεία: Οι τάσεις εκμοντερνισμού και ευθυγράμμισης με την ευρωπαϊκή παιδεία της εποχής, που αναπτύσσονται στους κόλπους του φαναριωτισμού δεν αισθάνονται να εκφράζονται πιά μέσα από τη μονοκρατορία της κατεξοχήν έμμετρης μεταβυζαντινής γραμματολογίας μας καθώς και μέσα από τις μορφολογικές επιβιώσεις που ανευρίσκουμε εν πολλοίς στο σύνολο ποιητικό έργο της εποχής αλλά και στα θαυμαστά επιτεύγματα της κρητικής αναγέννησης. Άλλωστε χαρακτηριστικό παράδειγμα επιβίωσης της έμμετρης παράδοσης κατά τον 18ο αι. παραμένει η άφθονη παραγωγή του Κ. Δαπόντε.⁶² Όσοι αισθάνονται ανάγκη για αλλαγή, αναζητούν ακριβώς την ανανέωση των λογοτεχνικών δομών αλλά και του περιεχομένου, που εκδηλώνεται μέσα από την εισδοχή του πεζού αφηγηματικού λόγου, όπου συγκαταλέγεται σ' αυτήν την πρώιμη εποχή, σε μεγάλο βαθμό, και το θεατρικό κείμενο. Ένα κείμενο διαλογικό σε πεζό λόγο, προπομπός του μυθιστορήματος,⁶³ το οποίο καλείται να ανταποκριθεί και αυτό με τη σειρά του στον άνεμο αλλαγής που πνέει στις συνειδήσεις.

⁶² Σχετικά με τη σκιαγράφηση της βαλκανικής 'νοοτροπίας' που αντανakλά η συμπεριφορά του ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ ΔΑΠΟΝΤΕ, πρβλ. με την ενδιαφέρουσα προσέγγιση του PASCHALIS M. KITROMILIDES, " 'Balkan Mentality': History, Legend, Imagination", *Septième Congrès International d'Études du Sud-Est européen (Thessalonique, 29 août-4 septembre 1994). Rapports*. Athènes, Comité National Grec des Études du Sud-Est européen, 1994, σ. 441 κ.ε., κυρίως σ. 451 κ.ε.

⁶³ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, *Ο Πολυπαθής*. Εισαγωγή ΆΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, Αθήνα, Ερμής, ΝΕΒ, 1989, Εισαγωγή, σ. 37 κ.ε.

Η ΩΡΙΜΑΝΣΗ

α. Το έντυπο: τα πρώτα σημάδια της αλλαγής

Ο 18ος αιώνας ξεκινά με χαμηλούς τόνους. Οι πρώτες του δεκαετίες δεν μοιάζουν να ανατρέπουν την εκδοτική, μεταφραστική εικόνα όπως διαμορφώθηκε κατά τους περασμένους αιώνες: λίγες δεκάδες τίτλων καταγράφουμε ως το 1750. Πρόκειται για μεταφράσεις εκκλησιαστικών κειμένων από τα λατινικά και της *Χριστιανικής Διδασκαλίας* του Ιησουΐτη R. Bellarmino από τα ιταλικά. Εντυπωσιακή παραμένει η παρουσία στη βιβλιογραφία μας καθώς και η απήχησή του σε ένα ευρύτατο κοινό του έργου του γνωστού Ιταλού Ιησουΐτη Paolo Segneri (1624-1694).⁶⁴ Αναφέρω ενδεικτικά το *Εβδομαδευχάριον. Προσευχαί διά κάθε ημέραν*, σε μετάφραση Κωνστ. του Άβια (Βενετία, Γλυκός, 1704). Ακολουθεί άλλη έκδοση στα 1711 από τον Αθανάσιο Βαρούχα, με τίτλο *Σύνοψις μικρά. Εβδομαδευχάριον* (Βενετία, Σάρος). Γνώρισε 32 εκδόσεις ως το 1800. Για να ολοκληρωθεί η εικόνα, συμπληρώνω στην απαρίθμησή μας την καθιερωμένη πια εκδοτική παρουσία του *Μπερτόλδου* και την *Ιστορία του ρε της Σκότζιας*.

Ωστόσο μέσα σ' αυτήν τη σχετική ομοιομορφία και την, εκ πρώτης όψεως, διατήρηση των προηγούμενων ισορροπιών, αρχίζουν να διαφαίνονται δειλά δειλά κάποιες νέες διαθέσεις. Διαθέσεις ρήξης με τον αυστηρό εκκλησιαστικό λόγο, παραινετικό ή μή, αλλά και υπέρβασης της απλοϊκότητας των λαϊκών μυθιστοριών. Δεν πρέπει να μας ξενίσει το γεγονός ότι η νεωτερικότητα στις μεταφραστικές διαθέσεις στη μορφή και στη θεματολογία είναι δυνατόν να προκύψει —και αυτό

⁶⁴ Σε σχετικό μελέτημά του ο Virgil Căndea επισημαίνει ότι διασκευές των έργων του Segneri διαδόθηκαν ευρέως στον βαλκανικό χώρο καθώς και στους αραβόφωνους χριστιανικούς πληθυσμούς της Ανατολής. VIRGIL CANDEA, «Interférences culturelles au Levant: Les écrits de Paolo Segneri en arabe, grec, roumain et turc», *RESEE*, XXVII(1989), nos 1-2, σσ. 49-63.

θα επαναληφθεί και στο μέλλον— από την επιλογή ενός ‘συμβατικού’ κειμένου της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας της εποχής με μυθολογικό ή ιστορικό χαρακτήρα. Έτσι, μια πρώτη απόπειρα ανανέωσης της αφηγηματικής λογοτεχνίας, όπου ενυπάρχει ο διδακτισμός, μπορούμε να ανιχνεύσουμε στη μετάφραση του έργου του G.Fr. Loredano, *Παίγνια της φαντασίας*, στα 1711, από τον Γιακουμή Μαλάκη.⁶⁵ Η επανέκδοσή του μάλιστα στα 1789 και 1794, σε μια στιγμή νέου προσανατολισμού των εκδοτικών αναγκών αλλά και γένεσης νέων δεκτικότητων ως προς το λογοτεχνικό ανάγνωσμα, επιβεβαιώνει την υπόθεσή μας. Για μια ακόμη φορά ας σταθούμε στις κριτικές και στοχαστικές παρατηρήσεις που αφιερώνει στο θέμα ο Κ.Θ. Δημαράς: «Μπορεί κανείς να πει ότι ως τότε [ως την δεκαετία του '790] η δημιουργική πεζογραφία είχε αντιπροσωπευθεί μόνον από μερικά έργα των οποίων το θέμα ανήκει στην αρχαιότητα και γι' αυτό ακριβώς αποτελούν πέρασμα ανάμεσα στην εκπαίδευση και στην ψυχική ξεκούραση. Ας αναφερθούμε πρώτα στα *Παίγνια της φαντασίας* του Loredano, των οποίων ο σχολικός χαρακτήρας είναι πολύ έντονος. Η πρώτη έκδοση της ελληνικής μετάφρασης είναι του 1711, η δεύτερη του 1789' η τελευταία αυτή, η οποία βρίσκεται κι εκείνη κοντά στις χρονολογίες που μας απασχολούν, θα έπρεπε να θεωρείται μέρος της κίνησης που θα καταλήξει στη δημιουργία της λογοτεχνικής πεζογραφίας".⁶⁶

Στα 1726 ο Άγγελος Καλογεράς μεταφράζει από τα γαλλικά στα ιταλικά την *Storia Letteraria di Europa*, ενώ ακριβώς τον επόμενο χρόνο παρουσιάζει το *Giornale de'Letterati di Europa*.⁶⁷ Το 1737 εκδίδεται σε μετάφραση του Αλέξ. Καγκελλάριου ο *Βίος Πέτρου του Μεγάλου*, έργο που δημοσίευσε ο Αντώνιος

⁶⁵ Ο πρωτότυπος τίτλος της συλλογής είναι *Scherzi Geniali* και όχι *Scherzi della Fantasia*, όπως έχει εσφαλμένα αποδοθεί.

⁶⁶ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, κεφ. «Δέκα χρόνια ελληνικής παιδείας στην ιστορική τους προοπτική, 1791-1800», σ. 251.

⁶⁷ ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΠΙΟΓΛΟΥ, «Ξενόγλωσσες εκδόσεις ελληνικών τυπογραφείων της Βενετίας. Συμπληρωματικά στοιχεία για τον 18ο αιώνα», *Ελληνικά*, τ. 41(1990)2, σσ. 291-192. Για τη δραστηριότητα του κορυφαίου λογίου, μεταφραστή γαλλικών έργων, κριτικού και δημοσιογράφου Angelo Calogera, που έφερε επίσης το μοναχικό σχήμα, βλ. και RONALD GRIMSLEY (ed.), *The Age of Enlightenment 1715-1789*, Penguin Books, 1978, σσ. 110, 133, 159.

Κατήφορος στα ιταλικά μόλις τον προηγούμενο χρόνο (1736).⁶⁸ Το σύγγραμμα αυτό αποτελεί συμπλήμμα από Άγγλους, Γερμανούς και Ολλανδούς συγγραφείς. Στα «Προλεγόμενά» του εξάιρεται η φυσιογνωμία του Μεγάλου Πέτρου, που απεικονίζει τον «καλό και αγαθό μονάρχη». Επισημαίνεται πως εργάστηκε «διά να κάμη ευτυχές το υπήκοόν του, οπού είναι ο αληθής σκοπός, προς τον οποίον πρέπει να αποβλέπουν οι Διαλογισμοί ενός αγαθού Βασιλέως». Ιδιότητες και καθήκοντα που απηχούν το πνεύμα του Διαφωτισμού. Εξάλλου ο Κατήφορος μνημονεύει το «Προοίμιον» της *Ιστορίας Κάρολου του Β'* (*Histoire de Charles XII*, 1731), ενός από τα σημαντικά ιστοριογραφικά δοκίμια του Βολταίρου.⁶⁹

Τον ίδιο μόλις χρόνο εκδίδεται και μια δεύτερη μετάφραση-διασκευή του βίου του Μεγάλου Πέτρου από τον Αθανάσιο Σκιαδά με τίτλο: *Γένος, ήθος, κίνδυνοι και κατορθώματα Πέτρου του πρώτου Πατρός Πατρίδος* (Βενετία, Βόρτολις, 1737). Ο μεταφραστής του πονήματος δείχνει να αγνοεί το εγχείρημα του Καγκελλάριου, ενώ μας πληροφορεί ότι το αρχικό κείμενο είχε συντεθεί σε γαλλική γλώσσα και πως εκείνος βάσισε το πόνημά του στο ιταλικό διάμεσο. Καθώς όμως γνώρισε και προσωπικά τον Αυτοκράτορα —του οποίου θα εξαρθούν οι αρετές και τα κατορθώματα— στη Δανία, κατά το 1716, δεν αρκέστηκε στην απλή μεταφορά του έργου στα ελληνικά αλλά το εμπλούτισε και με τη δική του γνώση και εμπειρία. Δηλώνει ευθύς εξ αρχής πως προσέθεσε στοιχεία και διόρθωσε αρκετά σημεία, έχοντας συναθροίσει ο ίδιος τεκμηριωτικό υλικό από ρωσικά και άλλα χειρόγραφα. Πρέπει να τονίσουμε ακόμη εδώ μια ενδιαφέρουσα παράμετρο 'ωφελιμιστικής' ερμηνείας της ιστορικής πραγματικότητας που προκύπτει από τον Πρόλογο του έργου: «Ό,τι έχει πολύ το επωφελές, και αναγκαίον η της Ιστορίας συγγραφή, όχι μόνον την σήμερον αλλά και παλαιά και σοφοί, και ολιγομαθείς,

⁶⁸ *Βίος Πέτρου του Μεγάλου Αυτοκράτορος Ρουσσίας, Πατρός Πατρίδος. Συλλεγείς εκ διαφόρων υπομνημάτων εν Γαλλίας και Ολλανδία εκδοθέντων [...] Νυν πρώτον μεταφρασθείς εκ της Ιταλικής [...] Παρά Κυρίου Αλεξάνδρου Καγκελλάριου...* (2 τόμοι, Βενετία). Ο ιταλικός τίτλος είναι: *Vita di Pietro il Grande, imperador della Russia, estratta Da varie Memorie pubblicate in Francia, e in Olanda [...]*.

⁶⁹ Η *Ιστορία Καρόλου του Β'* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στα ελληνικά, το 1806, σε μετάφραση Κ. ΤΖΙΓΑΡΑ.

ιδιώται, Ἄρχοντες, και Βασιλείς ωμολόγησαν, και πολλοί πολλαχώς απέδειξαν. Επειδή πόθεν εμείς εμάθομεν Κόσμου ποίησιν, Αδάμ και Εύας πλάσιν, Γής κατακλυσμόν, διασποράν ανθρώπων, γενών διαίρεσιν, Βασιλειών, ηγεμονιών, Αριστοκρατειών αρχάς, τεχνών και επιστημών εύρεσιν, χρόνων αριθμόν, Χωρών, Κωμοπόλεων, Φρουρίων κτίσιν, πολέμων κινήσεις και καταπαύσεις, Ηρώων γέννεσιν και κατορθωμάτων αυτής είδησιν, παρά εκ της επωφελούς Ιστορίας; Αυτή εάν επιμελείτο, την μεν παλαιών Βασιλέων τας πράξεις αγνοούμεν, των δε τωρινών ολίγον τι ημείς ηξέυρομεν, και τούτο αμφίβολον, οι δε απόγονοί μας ουδέ το ολίγον εγνώριζον. Των δε έργων αγνοουμένων ουτ'επαινείτο το επαινετόν, ουτ' εμέμφετο το αξιόμεμπτον, ούτε τις ωρμεί εις την των παλαιών ανδραγαθημάτων μίμησιν».⁷⁰ Η σπουδή λοιπόν της παρελθούσας και της παρούσας, σύγχρονης ιστορίας αποβαίνει επωφελής και αναγκαία άσκησις, διότι παρέχει στον αναγνώστη σημαντικά διδάγματα που είναι δυνατόν να τα εφαρμόσει τόσο σε προσωπικό όσο και σε συλλογικό (εθνικό) επίπεδο.⁷¹ Είμαστε ακόμη στις απαρχές της βαθμιαίας αποσκίρτησης από την παραδοσιακή «από κτίσεως κόσμου» ιστοριογραφία, της συνειδησιακής αλλαγής που θα προσανατολίσει προς την εξοικείωση και κατανόηση του παρόντος.

Ακολουθούν: **1742**, η πρώτη έντυπη μετάφραση του Fénelon, *Τύχαι Τηλεμάχου*, ενός παιδαγωγικού κειμένου που διαπνέεται από διδακτικό πνεύμα και ταυτοχρόνως αναδεικνύει ωραία την τάση αρχαιογνωσίας που χαρακτηρίζει την εποχή του. **1744**, η γνωστή μας έκδοση του *Μυθολογικού Συντίπα του Φιλοσόφου*. Η δομή του διαχρονικού αυτού κειμένου είναι σπονδυλωτή. Πρόκειται για μια σειρά από παρεμβαλλόμενες στον χαλαρό κεντρικό ιστό, αφηγήσεις με διδακτικό χαρακτήρα.⁷² **1745**: η πρώτη έντυπη μετάφραση θεατρικού έργου, ο *Αμύντας*

⁷⁰ Γένος, Ἠθος, Κίνδυνοι, και Κατορθώματα Πέτρου του Πρώτου Πατρός Πατρίδος Αυτοκράτορος Πάσης Ρωσσίας..., Βενετία, Βόρτολις, 1737, «Τοις Πολυμαθέσι και Φιλολόγοις Αναγνώσταις Αθανάσιος Σκιαδάς χαίρειν».

⁷¹ Πρβλ. με PASCHALIS M. KITROMILIDES, *Tradition, Enlightenment and Revolution. Ideological Change in 18th and 19th Century Greece*, Harvard University, Cambridge Massachusetts 1978, σ. 82.

⁷² Σε Κατάλογο του Σάρου (Βενετία, 1720) μνημονεύεται έκδοση του *Συντίπα* η οποία λανθάνει και έτσι η παλαιότερη γνωστή μας παραμένει αυτή του 1744. Βλ. Φ. ΗΛΙΟΥ,

(*Aminta*) του Torquato Tasso, ανήκει στον επτανησιακό χώρο. Ο κυθήριος ευγενής Γεώργιος Μόρμορης που την εκπόνησε απομακρύνθηκε ωστόσο αισθητά από την κομψότητα του ύφους του πρωτοτύπου και με τις ποικίλες παρεμβάσεις του μοιάζει να επηρεάστηκε περισσότερο στο μορφολογικό επίπεδο από το διδακτικό πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.⁷³

β. Ιστορικός εγκυκλοπαιδισμός και εθνική αυτογνωσία

Η έναρξη του β' μισού του 18ου αιώνα παραμένει ένας σταθμός για τους μεταφραστικούς προσανατολισμούς της εποχής με ένα πολύτομο έργο που κυκλοφόρησε ευρύτατα στον χώρο της Ν.Α. Ευρώπης. Το 1750, ο Αλέξανδρος Καγκελλάριος⁷⁴ προσφέρει στο βαλκανικό αναγνωστικό κοινό τη μετάφραση της πολύτομης *Παλαιάς Ιστορίας (Histoire ancienne)*⁷⁵ του Charles Rollin (1661-1741), σε 16 τόμους. Το έργο ολοκληρώνεται με την δημοσίευση των *Παραγγεμάτων διά την καλήν Ανατροφήν των Παίδων*, την Εισαγωγή δηλαδή, όπως μας πληροφορεί ο οικείος τίτλος,⁷⁶ του παιδαγωγικού συγγράμματος του Rollin, *De la manière*

Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία, Α', Αθήνα, 1973, σ. 152: *Συντίπας, ήγουν Βιβλίον μυθολογικόν, μεταγλωττισμένον εκ της σοφίας των Περσών*. Για τη διαχρονική τύχη του *Συντίπα*, βλ. την εργασία του Γ. ΚΕΧΑΠΙΟΓΛΟΥ, «Ο βυζαντινός και μεταβυζαντινός *Συντίπας*. Για μία νέα έκδοση», *Graeco-Arabica*, 1(1982), σσ. 105-130.

⁷³ ΣΙΓΥΡΟΣ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ, «Ο Γ. Μόρμορης, ποιητής του Αμύντα», *Ελληνικά*, 1969, σσ. 173-182.

⁷⁴ Ο Αλέξανδρος Καγκελλάριος είναι συγγραφέας, μεταφραστής και «διευθυντής επί των εκδόσεων» του τυπογραφείου Γλυκή (1728-1758). Βλ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων (1670-1850)*, Αθήνα, 1987.

⁷⁵ Ο πλήρης τίτλος είναι: *Histoire ancienne des Égyptiens, des Carthaginois, des Assyriens, des Babyloniens, des Mèdes et des Perses, des Macédoniens et des Grecs* (Παρίσι, 1731-1738). Φαίνεται ότι ο Αλέξ. Καγκελλάριος σκόπευε να μεταφράσει και την 9/τομη *Ρωμαϊκή Ιστορία (Histoire romaine, 1738-1741)* του CHARLES ROLLIN. Εξαγγελία για την έκδοσή της βρίσκουμε στην «Είδηση» που προτάσσει στον 16ο τόμο, βλ. *Είδησις του Συγγραφέως*, σ. IV.

⁷⁶ *Παραγγέλματα διά την Καλήν ανατροφήν των Παίδων. Εκτεθέντα με πολλήν σαφήνεια παρά κυρίου Καρόλου Ρολλίν, Τα οποία είναι ωσάν Εισαγωγή εις το Σύγγραμμα, οπού εσύνθεσεν ο ίδιος περί του πως δει διδάσκειν, και μανθάνειν τα Γράμματα*. Ο έλληνας μεταφραστής μεταφέρει στην ουσία ένα τμήμα του εισαγωγικού κειμένου του *Traité des Études*. Βλ. CHARLES ROLLIN, *Oeuvres Complètes...*, Παρίσι, 1807, τόμος 53, *Traité des*

d'enseigner et d'étudier les Belles-Lettres par rapport à l'esprit et au cœur (Traité des Études, 1727). Το τετράτομο *Traité des Études* αποτελούσε ένα διαδεδομένο ανάγνωσμα στην Ευρώπη του 18ου αιώνα, και έχει εμφανώς αντλήσει στοιχεία από προγενέστερα παιδαγωγικά συγγράμματα, όπως του Fénelon, *Traité de l'éducation des filles* και του Abbé De Fleury, *Catéchisme historique*.⁷⁷ Ο μεταφραστικός μόχθος του Αλέξ. Καγκελλάριου αποδίδει στη νεοελληνική γραμματεία ένα πολύπλευρο έργο, το οποίο, εκτός από τον καθαρά ιστορικό προσανατολισμό του, εμπεριέχει εγκυκλοπαιδικά και επιστημονικά ενδιαφέροντα, και ακόμη, μεταφέρει στο αναγνωστικό κοινό της εποχής νεωτερικές αισθητικές κατηγορίες και ορισμένα ουσιαστικά ψήγματα ηθικού και πολιτικού στοχασμού.⁷⁸ Στο 'εγκυκλοπαιδικό πανόραμα' του Charles Rollin συμπεριλαμβάνονται το εμπόριο, οι Καλές Τέχνες και οι επιστήμες. Σημαντική θέση κατέχει η ιστορία της φιλοσοφίας και δίνεται έμφαση στην σκιαγράφηση των ηθικών και κοινωνικών αρετών του ατόμου. Οι κανόνες που διέπουν τον 'πολιτικό βίο' εξειδικεύονται σε έννοιες όπως αυτή της «υπέρτατης ευδαιμονίας», του *άκρου αγαθού*, όπως αποδίδει ο Καγκελλάριος τους όρους *souverain bonheur* αλλά και *souverain bien*, της νομιμότητας, της εμπιστοσύνης (*bonne foi*) των υπηκόων προς την κρατούσα αρχή και της *διδασκαλίας των νόμων (Jurisprudence)*.

Έχει υποστηριχθεί ότι το παιδαγωγικό και ιστορικό έργο του Rollin ακολουθεί τις μείζονες παραμέτρους της εποχής του. Ως ιστορικός συγγραφέας και παιδαγωγός ενστερνίζεται ένα μάλλον παραδοσιακό σχήμα και σύστημα ιδεών. Στο παιδαγωγικό του πρόγραμμα ο Charles Rollin προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στην

Études, «Discours préliminaire», σσ. 128-220. Η αρχή της ελληνικής μετάφρασης αντιστοιχεί στη σ. 128, Chap. premier: Des exercices qui conviennent aux enfants dans l'âge le plus tendre. Πρβλ. με την εργασία μου «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις στην ελληνική μετάφραση του Charles Rollin, *Παραγγέλματα διά την καλήν ανατροφήν των παιδών*», ό.π. Και η Αριάδνη CAMARIANO-CIORAN (*Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, ό.π, σ. 238) είχε ταυτίσει πρόχειρα το παραπάνω κείμενο με το *Traité des Études*.

⁷⁷ Για το περιεχόμενό του, βλ. ROLAND MERCIER, *La réhabilitation de la nature humaine (1700-1750)*, Παρίσι, 1960, σσ. 169-170, 216-225.

⁷⁸ ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις...», ό.π. Και PASCHALIS M. KITROMILIDES, *Tradition, Enlightenment and Revolution. Ideological Change in 18th and 19th Century Greece*, ό.π, σσ. 86-87.

ιστορία. Ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε ότι το ενδιαφέρον του συγγραφέα επικεντρώνεται κυρίως στην Ιερή Ιστορία και Κατήχηση και, κατά δεύτερο λόγο, στην ιστορία της Αρχαιότητας. Κατ'αυτόν τόν τρόπο, το κεντρικό πνεύμα του έργου παραμένει παραδοσιακό. Σύμφωνα, ωστόσο, με το πνεύμα και τις επιταγές του Διαφωτισμού, άμεση προτεραιότητα κατέχει στη σκέψη του Rollin η ηθική διδαχή που απορρέει από την ορθή διδασκαλία της ιστορίας. Η Ιστορία αποτελεί και γι'αυτόν το «κοινό σχολείο του ανθρωπίνου γένους...».⁷⁹

Επίσης είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι τα *Παραγγέλματα*, σε αντίθεση με το παραδοσιακό πνεύμα που εκφράζει η διαρκής παρότρυνση προς την χριστιανική αρετή και σωφροσύνη, έννοιες που διατρέχουν το έργο του Rollin, περιέχουν ορισμένες φιλελεύθερες απόψεις, ρηξικέλευθες για την εποχή του σχετικά με το αντικείμενο, τις μεθόδους διδασκαλίας καθώς και αναφορικά με την εκπαίδευση των γυναικών. Ανάμεσα στις πύο βασικές πηγές του είναι, όπως είπαμε παραπάνω ο Fénelon και ο Abbé de Fleury.⁸⁰ Κοντά σ'αυτούς οφείλουμε να προσθέσουμε, σύμφωνα με τους μελετητές του έργου του, τον John Locke,⁸¹ τον οποίο μνημονεύει κοντά στον Fénelon, ως διδάσκαλό του, καθώς και τον Montaigne, τον οποίο χρησιμοποιεί χωρίς ωστόσο να αναφέρει το όνομα.

⁷⁹ GEORGES GUSDORF, *Les sciences humaines et la conscience occidentale*, VI, *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Παρίσι, Payot, 1973, σσ. 434-435. Πρβλ. με ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις...», *ό.π.*

⁸⁰ Το έργο του ABBÉ DE FLEURY (*Catéchisme historique, contenant en abrégé l'histoire sainte et la doctrine chrétienne, par demandes et par réponses*, Παρίσι, 1703) έχει μεταφραστεί στα ελληνικά με τίτλο: *Ιστορική Μυσταγωγία, όπου οδηγεί εύκολα με την μοναχική Ιστορίαν της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης...* (Βενετία, 1750). Αναφέρεται συχνά στα *Παραγγέλματα*, όπου και συστήνεται η ανάγνωσή του.

⁸¹ Για την «πρόσληψη» του Locke στη νεοελληνική παιδεία, βλ. ΆΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το *Δοκίμιο* του John Locke», *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ερμής, σειρά «Νεοελληνικά Μελετήματα 9», 1988, σσ. 1-22. Σύμφωνα με την μαρτυρία του άγγλου περιηγητή Alexander Drummond, το 1744, ο Locke ήταν ήδη γνωστός στη Ζάκυνθο. Ο Ευγένιος Βούλγαρις μεταφράζει το *Δοκίμιο* γύρω στα 1740-1750, πόνημα που παραμένει σε χειρόγραφη μορφή, ενώ το *An essay concerning the Human Understanding* εκδίδεται το 1796, στη Βενετία, σε μετάφραση Ιωάννη Λιτίνου. Δύο ακόμη μαθητές του Βούλγαρι, ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ και ο Γαβριήλ Καλλονάς στις *Παιδαγωγίες* τους στηρίζονται στο σύγγραμμα του LOCKE, *Some Thoughts concerning Education*. Η γνωριμία τους με το παραπάνω κείμενο επιτεύχθηκε μέσω της γαλλικής του μετάφρασης. Για τον στοχασμό του John Locke γενικότερα, βλ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Πολιτικοί στοχαστές των Νεωτέρων χρόνων*, Αθήνα, Γνώση, 1992, σ. 85 κ.ε.

Επιηρεασμένος λοιπόν από τις θεωρίες των παραπάνω στοχαστών υποστηρίζει μια διαδικασία εκπαιδευτικής διδασχής η οποία βασίζεται στον ορθό λόγο, στη μετριοπάθεια και στον ευχάριστο και διασκεδαστικό τρόπο με τον οποίο πρέπει να επιτυγχάνεται η εκμάθηση του γνωστικού αντικειμένου. Στο μετρίχιο του παλαιού και του καινούργιου, τα *Παραγγέλματα δια την Καλήν Ανατροφήν των Παίδων*, εισάγουν στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Ν.Α. Ευρώπης, χώρο που επηρεάστηκε από την ελληνική παιδεία, καινοτόμες εκπαιδευτικές αντιλήψεις και έννοιες, προϊόντα ζυμώσεων που επέφερε ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, διατηρώντας ταυτοχρόνως το συντηρητικό πλαίσιο αναφοράς σ'ένα σύστημα αξιών που ελέγχεται από την παραδοσιακή εκκλησιαστική ηθική.⁸²

Χάρης λοιπόν στην πρωτοβουλία ενός 'επαγγελματία' μεταφραστή, εκλαϊκεύτηκαν με έμμεσο τρόπο, στην ελληνική παιδεία ορισμένες ριζοσπαστικές φιλοσοφικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις, οι οποίες έμελλε να κάνουν την επίσημη εμφάνισή τους στα γράμματά μας μερικές δεκαετίες αργότερα. Όμως η αρχική βούληση του μεταφραστή δεν φαίνεται να ήταν ουσιαστικά αυτή. Στην «Είδηση» που προτάσσεται στην *Παλαιά Ιστορία* υποδηλώνεται ο απώτερος στόχος του πονήματος:

«Αυτό το εξαιρετον και πολυμαθέστατον Βιβλίον, έκρινα κ'εγώ να μεταγλωττισθή εις την απλήν ρωμαϊκήν φράσιν, διά να το τυπώσω, και να το προσφέρω εις το ένδοξον Γένος των Ρωμαίων [...] όχι τόσον διά τα όσα περιέχει διά τα άλλα Βασίλεια, οπού και αυτά είναι άξια ακοής και θαυμασμού, όσο, διά τα όσα γράφει διά τους Μακεδόνας, και Έλληνας, των οποίων τα λαμπρά και ένδοξα κατορθώματα, την μεγαλοκαρδίαν, και γενναιότητα, ταις Επιστήμαις και Τέχναις [...] περιγράφει».⁸³

Πρόκειται λοιπόν κατ'ουσίαν για μια συμβολή στην εθνική αυτογνωσία η οποία, ακολουθώντας το 'διαφωτιστικό' πρόγραμμα του πρωτοτύπου, συνοδεύεται από τη συνάθροιση επιστημονικών γνώσεων καθώς και από την ανάπτυξη ενός ηθικο-

⁸² Βλ. ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις...», *ό.π.*

⁸³ *Παλαιά Ιστορία*, *ό.π.*, σ. [4].

πολιτικού και παιδαγωγικού προβληματισμού. Παρατηρούμε επομένως ότι το ενδιαφέρον τόσο για την συγχρονία όσο και για την ιστορική διαχρονία, τον χώρο και τον χρόνο,⁸⁴ αλλά και τα εκπαιδευτικά ζητήματα αρχίζουν να κερδίζουν σταθερά έδαφος.

γ. Προς την κορύφωση: η ανακάλυψη του 'άλλου'

Μέσα στα πενήντα χρόνια που ακολουθούν ως το τέλος του αιώνα (1750-1800) ο δείκτης των μεταφράσεων από ξένες γλώσσες —αναφερόμαστε πάντοτε στο έντυπο— αυξάνει με εντυπωσιακό ρυθμό. Οι μετρήσεις στις οποίες προβήκαμε στο πλαίσιο των εργασιών του προγράμματος, μας παρέχουν ένα σύνολο **205** μεταφράσεων.⁸⁵ Προκειμένου να επιχειρήσουμε την ερμηνεία των αριθμητικών δεδομένων, είναι απαραίτητο να προτάξουμε μια συνοπτική περιοδολόγηση του κινήματος του Διαφωτισμού. Οι απαρχές της γένεσής του στον ευρύτερο ελληνικό χώρο συμπίπτουν με την άνοδο των Φαναριωτών στην εξουσία. Πρόκειται για μια περίοδο ιδεολογικής μετριοπάθειας που κυριαρχείται από το πολιτικό όραμα του «πεφωτισμένου δεσποτισμού». Οι Φαναριώτες ηγεμόνες, καθώς αντιγράφουν τις δυτικές συνήθειες, ενστερνίζονται την πρακτική του «μιακηνισμού». Ανάμεσα σε άλλες πολιτιστικές πρωτοβουλίες, ενθαρρύνουν μεταφραστικές πρωτοβουλίες και επιχορηγούν εκδοτικά προγράμματα που, ορισμένες φορές, μένουν ημιτελή.⁸⁶ Στο

⁸⁴ Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 69.

⁸⁵ Η ποσοτική προσέγγιση που επιχειρήσαμε μας δίνει αισθητά μεγαλύτερους αριθμούς από τις μετρήσεις του Κ.Θ.Δημαρά (ό.π., σ. 286) ο οποίος καταλήγει στον συνολικό αριθμό 100, ενώ αντίθετα πλησιάζουμε τους αριθμούς στους οποίους καταλήγει ο Γ. Κεχαγιόγλου — 180 με 200 για την περίοδο 1750-1800, ενώ για ολόκληρον τον αιώνα μετρά 250 έως 430 μεταφραστικές προσπάθειες—, βλ. του τελευταίου, «Οι έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις...», ό.π., σ. 234.

⁸⁶ Βλ. Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 32. Το τρίγωνο *Λεξικό* του Βεντότη φαίνεται ότι προέκυξε από την ηγεμονική θέληση του Α. Μαυροκορδάτου. Επίσης χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Μιχαήλ Σούτσου, αφού οι επιλογές του ανταποκρίνονται τόσο στις θέσεις του «πεφωτισμένου δεσποτισμού» όσο και στα *desiderata* επιστημονικής ανανέωσης του Διαφωτισμού. Είναι γνωστό πως ανέθεσε τη μετάφραση του

επίπεδο της ατομικής αυτογνωσίας, βασικό αίτημα είναι η απεμπλοκή από την παραδοσιακή ηθική και η πνευματική εξοικείωση με το ‘νεωτερικό’ πνεύμα της Δύσης. Ως γνωστόν η πρώτη φάση του νεοελληνικού Διαφωτισμού θεωρείται πως εκτείνεται ως το 1780, ενώ η δεύτερη (1780-1821) βαίνει παράλληλα με την ανάπτυξη της εμπορικής αστικής τάξης και την συνεπαγόμενη «εκκοσμίκευση» (laïcisation) της παιδείας, φαινόμενο που έρχεται σε αντιδιαστολή με την παλαιότερη κυριαρχία της παραδοσιακής, εκκλησιαστικής ηθικής. Η Γαλλική επανάσταση και η απήχησή της στον βαλκανικό χώρο αλλά και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες παρέχουν τώρα τα απαραίτητα ερείσματα για την ιδεολογική και πολιτική ωρίμανση των αιτημάτων των ελλήνων λογίων.⁸⁷ Κατ’αυτόν τον τρόπο η μετάφραση δεν καλείται πλέον αποκλειστικά και μόνον να καλύψει τις «περιέργειες» του νέου ελληνισμού ή τις ανάγκες για τον εκμοντερνισμό των κοινωνικών κανόνων, των διαπροσωπικών σχέσεων των ανθρώπων και της καθημερινής τους ζωής, όπου υπεισέρχονται βαθμιαία οι έννοιες της απόλαυσης και επί γης ευδαιμονίας. Αυτά αντικατοπτρίζουν κυρίως την περίοδο που εκτείνεται στο β' μισό του 18ου αιώνα. Κατά την κορύφωση του κινήματος, όταν εισέρχεται στη δυναμική του φάση και επωμίζεται την υπόθεση της εθνικής αφύπνισης, παράλληλα με την εμπέδωση των παραπάνω ιδεών, η μετάφραση στρατεύεται στην μάχη της κοραϊκής «μετακένωσης», δηλαδή της μεταφοράς των επιστημονικών κατακτήσεων της Δύσης, του πολιτικού και φιλοσοφικού της στοχασμού.

Σχετικά τώρα με τις νέες επιστημονικές απόψεις που εισάγει, εκλαϊκευοντάς τες, ο 18ος αιώνας, μας ενδιαφέρει ιδιαιτέρως να επισημάνουμε τις μεταλλαγές που συντελούνται στον τομέα της *Γεωγραφίας*, η οποία δεν περιορίζεται πια στο να παρέχει τοπογραφικού τύπου πληροφορίες αλλά ενδύεται εφεξής έναν εθνογραφικό

έργου του RÉAL DE CURBAN, *Science du Gouvernement* στον Δημήτριο Καταρτζή και του έργου του FONTENELLE, *Περί πληθούς κόσμων (De la pluralité des mondes)* στον Παναγιωτάκη Κοδρικά.

⁸⁷ Παραπέμπω στη μελέτη του ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Διάττων, 1990.

χαρακτήρα.⁸⁸ Συνδέεται, περισσότερο ουσιαστικά, με την επιστήμη της *Ιστορίας* και επιδιώκει να μελετήσει τόσο τις γεωγραφικές ιδιοτυπίες όσο και τον άνθρωπο μέσα στο περιβάλλον του. Επίσης η ιστοριογραφία διευρύνει τους ορίζοντές της και εντάσσει στην προβληματική της, ακολουθώντας το παράδειγμα του Βολταίρου, τη μελέτη των κοινωνιών που απαρτίζουν τα έθνη, των θεσμών τους, της γλώσσας τους, των ηθών και των εθίμων τους.⁸⁹ Η ματιά του ιστορικού δεν είναι πιά απαλλαγμένη από εθνογραφικά και ανθρωπολογικά ενδιαφέροντα. Τέλος η άνθηση που γνώρισαν στο γύρισμα του 18ου αιώνα οι εξερευνήσεις, οι ποικίλες εθνογραφικές και ανθρωπολογικές έρευνες, ό,τι τέλος πάντων οδήγησε στην προσέγγιση των μη-ευρωπαϊκών πολιτισμών⁹⁰ και τα νέα στοιχεία που ήρθαν στο φως έδωσαν τα εναύσματα για να προκύψουν ορισμένες συγκρίσεις ηθικού και φιλοσοφικού τύπου της δυτικής κοινωνίας με αυτήν των πρωτόγονων λαών.⁹¹ Αυτές ακριβώς οι διεργασίες εκφράζονται και στην εικόνα που θα καλλιεργήσει ο Εγκυκλοπαιδιστής φιλόσοφος Jean-Jacques Rousseau γύρω από τα αγαθά αποτελέσματα της φυσικής ζωής, την υπεροχή των πρωτόγονων πολιτισμών συγκρίνοντάς τους με την ηθική διάβρωση και την τρυφηλότητα των πολιτισμένων κοινωνιών, τον ‘μύθο’, με άλλα λόγια, του «καλού άγριου» (*bon sauvage*).

⁸⁸ Ως προς τις θεωρητικές ανησυχίες των Ελλήνων λογίων σχετικά με την ανανέωση αυτής της επιστήμης, εύγλωττο είναι το παράδειγμα του ΙΩΣΗΠΟΥ ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΑ, που συνέγραψε *Θεωρία της Γεωγραφίας*.

⁸⁹ G. GUSDORF, *Les sciences humaines et la conscience occidentale. VI: L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Παρίσι, Payot, 1973, σσ. 448-449. Επίσης A. SOBOUL, G. LEMARCHAND, M. FOGEL, *Le siècle des Lumières*, τ. I. *L'Essor (1715-1750)*, Παρίσι, P.U.F., 1977, σσ. 559-561.

⁹⁰ Σχετικά με την ‘εισδοχή’ αυτών των ενδιαφερόντων στη νεοελληνική παιδεία, βλ. την εργασία μου «La notion d'Orient dans la presse littéraire au temps des Lumières en Grèce», *Orient et Lumières. Colloque de Lattaquié 29 septembre-2 octobre 1986. Textes recueillis par Abderrahman Moalla, Université de Grenoble III*, 1987, σσ. 63-73.

⁹¹ MICHÈLE DUCHET, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Παρίσι, 1977². Για τη σχέση της γεωγραφίας με την ιστορία, βλ. NUMA BROU, *La Géographie des Philosophes. Géographes et voyageurs français au XVIIIe siècle*, Παρίσι, 1975. Αναφορικά τώρα με τα εθνογραφικά και ανθρωπολογικά ενδιαφέροντα της καμπής του 18ου αι., βλ. SERGIO MORAVIA, «Philosophie et géographie à la fin du XVIIIe siècle», *Studies on Voltaire and the 18th Century*, LVII (1967), σσ. 937-1011. Του ίδιου, *La scienza dell'uomo nel Settecento*, Roma-Bari, 1978.

Αξίζει να δούμε συνοπτικά τις αλλαγές που συντελέστηκαν στο πεδίο των νοοτροπιών και βοήθησαν στο να διευρυνθούν οι προσλαμβάνουσες της δυτικοευρωπαϊκής παιδείας, πράγμα που επηρέασε βαθμιαία τις μεταφραστικές επιλογές των Ελλήνων. Η μόδα που αναπτύχθηκε για τα μακρινά ταξίδια, ως απόρροια της αποικιοκρατικής πολιτικής των μεγάλων κρατών, οι αλληπάλληλες επιστημονικές, εκπολιτιστικές και ιεραποστολικές αποστολές (*missions*) σε μακρινούς, ‘εξωτικούς’ τόπους (Εγγύς και Άπω Ανατολή), ή σε νέες ηπείρους, έφεραν τους μισσιονάριους σε επαφή με καινούργιους, διαφορετικούς πολιτισμούς, με νέες συνήθειες, νέα ήθη, νέες αξίες.⁹² Οι συγκρούσεις των *modi vivendi* ήταν αναπόφευκτες αλλά ωστόσο και μία νέα έννοια, η έννοια της σχετικότητας αρχίζει να κατακτά θέση στις συνειδήσεις· πρόκειται για την κριτική διαδικασία που χαρακτήρισε εύστοχα ο Georges Gusdorf ως «le renoncement à l’égocentrisme occidental». Γιατί τώρα πια το ευρωπαϊκό πρότυπο δεν είναι αδιαφιλονίκητα το μοναδικό.⁹³ Κατ’αυτόν τον τρόπο, η σταδιακή ανακάλυψη των ανατολικών φιλολογιών και της σκέψης των λαών της Εγγύς Ανατολής και της Άπω Ανατολής, που ακολούθησε την προσέγγιση των ανατολικών γλωσσών,⁹⁴ οδήγησε σε μία νέα μόδα, την *sagesse orientale*.

⁹² MICHÈLE DUCHET, *ό.π.*

⁹³ GEORGES GUSDORF, *Les sciences humaines et la conscience occidentale. VI: L’avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, *ό.π.* Στον αρχόμενο 18ο αιώνα σοβαρή ώθηση έδωσε σ’αυτήν την συνειδησιακή κρίση η εμφάνιση των *Lettres persanes* (1721) του MONTESQUIEU (GUSDORF, *ό.π.*, σ. 276).

⁹⁴ Για τη γένεση του ευρωπαϊκού ανατολισμού και την ανάπτυξη των ανατολικών σπουδών, βλ. RAYMOND SCHWAB, *La Renaissance orientale*, Παρίσι, Payot, 1950. Και EDWARD W. SAID, *Orientalism*, New York, 1979.

δ. Η εκ Δυσμών μόδα της Ανατολής

Η έννοια της ανατολικής σοφίας (*sagesse orientale*) εναρμονίστηκε με τη σειρά της πλήρως με τις τάσεις που εξέφραζε εκείνη την εποχή ο νεώτερος ελληνισμός σχετικά με την αναζήτηση μιας νέας ηθικής και την κατασκευή νέων κανόνων ηθικής.⁹⁵ Στη Δυτική Ευρώπη, το μοντέλο του σοφού Ανατολίτη πολλαπλασιάζεται στα λογοτεχνικά κείμενα και στα πολυάριθμα εγχειρίδια ηθικής: άλλοτε εμφανίζεται ως Ινδός φιλόσοφος, άλλοτε ως σοφός Βραχμάνος, άλλοτε ως Πέρσης ή σοφός Άραβας.⁹⁶ Συλλογές ανατολικών κειμένων και ανθολογιών παρουσιάζονται στο εκδοτικό προσκήνιο, όπως λ.χ. η *Bibliothèque orientale* του Barthélemy d'Herbelot. Οριακό σημείο προκειμένου να σταθμίσουμε τις νέες διεργασίες απετέλεσε η γαλλική έκδοση του αραβικού έργου *Alf Layla wa-Layla* (= *Mille et une nuits*) από τον Antoine Galland (1704-1717).⁹⁷ Ακολούθησε, μετά από την ανταπόκριση που είχε από το αναγνωστικό κοινό, η έκδοση των *Mille et un jours* των Rétis de la Croix και Lesage.

Μια πρόωπη πρόσληψη της συλλογής του Antoine Galland, *Les bons mots ou les Maximes des orientaux* έχουμε στον αρχόμενο 18ο αιώνα, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Η ελληνική μετάφραση που φέρει τον ελαφρώς παραπλανητικό τίτλο *Γνωμικά παλαιών τινων φιλοσόφων* (Τίργονις, 1713) εκπονήθηκε από τον Ιωάννη Αβράμιο, με βάση το ιταλικό διάμεσο του Del Chiaro, *Le massime degli orientali*.⁹⁸

⁹⁵ Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., σ. 29 κ.ε.

⁹⁶ PAUL HAZARD, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, I, chap. I «De la stabilité au mouvement», Παρίσι, 1935. Επίσης PIERRE MARTINO, *L'Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Hachette, 1906.

⁹⁷ Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα προσέγγιση του ζητήματος είναι αυτή του GEORGES MAY, *Les Mille et une Nuits d'Antoine Galland ou le chef-d'œuvre invisible*, Παρίσι, P.U.F., 1986.

⁹⁸ Παραπέμπω στην καλή και διαφωτιστική εργασία του ALEXANDRU DUȚU, «Un livre de chevet dans les pays roumains au XVIIIe siècle: 'Les dits des philosophes'», *RESEE*, 1966,

Ο μεταφραστής αφιερώνει το πόνημά του στον ένθερμο λάτρη της ελληνικής παιδείας, προς τον «φιλέλληνα» ηγεμόνα της Ουγκροβλαχίας Κωνσταντίνο Μπασσαράμπα (=Brâncoveanu). Το κείμενο της προσφώνησης αποτελεί ένα ωραίο δείγμα της πνευματικής αναγέννησης που συντελέστηκε στις Ηγεμονίες την εποχή του Constantin Brâncoveanu⁹⁹ και της περίοπτης θέσης που κατέχει η ελληνομάθεια, πριν ακριβώς από την έλευση των πρώτων Φαναριωτών ηγεμόνων.¹⁰⁰ Ξεχωρίζω τα ακόλουθα:

«εις την ευσεβεστάτην σου Υψηλότητα και προσφέρονται, και αφιερούνται προσκυνητώς ταύτα τα ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ Αποφθέγματα οπού νεωστί μεταγλωτίστησαν εις την κοινήν μας απλήν Διάλεκτον' διατί και το χρέος μας το απαιτεί, και το πρόπον μας αναγκάζει, με το να είναι και η τούτων μετάφρασις, και ο ταύτα προσφέρων, και γέννημα, και θρέμμα της παρά σου ευεργετουμένης Ελλάδος [...]. Επειδή και με της σης Μεγαλοφυχίας ταις λαμπραίς ευποιΐαις ανακαλείται εδώ εις το πρώτον αξίωμα των Ελλήνων η

nos 3-4, σσ. 513-533. Του ίδιου, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction à l'histoire des mentalités sud-est européennes*, Βουκουρέστι, ΑΙΕΣΕΕ, 1971. Η μετάφραση του Del Chiaro, γραμματικού του C.Brâncoveanu, έγινε με εντολή του βοεβόδα. Η ρουμανική μετάφραση με τίτλο *Pildele Filosofesti* κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά με την ελληνική.

⁹⁹ Κατά την περίοδο ηγεμονίας του Constantin Brâncoveanu βρίσκει πρόσφορο έδαφος στον χώρο της Ν.Α. Ευρώπης η έκφραση της ιδεολογίας του «πεφωτισμένου δεσποτισμού». Βλ. σχετικά ANDREI PIPPIDI, «Rounoir et culture en Valachie sous Constantin Brancovan», *RESEE*, XXVI(1988), no 4 (octobre-décembre), σσ. 285-294. Είναι επίσης ενδιαφέρον να σταθμίσουμε και το γεγονός πως ο διορατικός αυτός ηγεμόνας, προσέδωσε ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα στην ιδεολογική χρήση των αρχιτεκτονικών συνόλων καθώς και στην εκκλησιαστική τέχνη και την προσωπογραφία, βλ. DANIEL BARBU, «Le triomphe du sériel: Le modèle artistique de l'époque de Brâncoveanu et sa diffusion au XVIIIe siècle», *RESEE*, ό.π., σσ. 285-303.

¹⁰⁰ Οι εκφάνσεις διείσδυσης της ελληνικής παιδείας στις Παρίστριες Ηγεμονίες, ως αντίβαρο στη σλαβική πολιτιστική επίδραση, δεν είναι δυνατόν να θιγούν επαρκώς εδώ. Περιορίζομαι στα εξής συνοπτικά: Οι Ρουμάνοι ηγεμόνες των κάτω του Δουνάβειας περιοχών, παλαιών τμημάτων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, θεώρησαν εαυτούς συνεχιστές του Βυζαντίου. Αποδέχθηκαν έτσι τα σύμβολα εξουσίας του βυζαντινού κράτους και καλλιέργησαν σχέσεις αμοιβαίας προστασίας με την ορθόδοξη Εκκλησία και το Πατριαρχείο. Σε αντιδιαστολή επίσης με τη σλαβική πολιτιστική επίδραση εκδηλώθηκε κατά τον 17ο αιώνα, όπως πολύ ωραία επεσήμανε ο Ν. IORGA (*Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι, ΑΙΕΣΕΕ, 1971², α' έκδ. 1935), μία ελληνική πνευματική αναγέννηση στις Ηγεμονίες. Σχετικά με τις δυνατότητες ελληνομάθειας αυτών των κύκλων, την παρουσία και τη δραστηριότητα ελλήνων λογίων και διδασκάλων, βλ. OLGA CIGANCI, «Carturari Greci în Tărire Române (sec. XVII-1750)», *Intelectuali din Balcani în România (sec. XVII-XIX)*, Studii Istorice Sud-Est Europeane, vol. II, Βουκουρέστι, 1984, σ. 15 κ.ε.

μάθησις, εδώ ανακαινίζεται της των επιστημών η αρχαία λαμπρότης· εδώ γυμνάζονται οι νόες των φιλομαθών εις πάσαν ελληνικήν διδασκαλίαν, και ενάρετον μεταχείρησιν...».

Στην προσφώνηση του 1713, η οποία απευθύνεται προς «Τοις Θεοσεβέσις Αναγνώσταις...»¹⁰¹ σημειώνονται τα εξής:

«Τα παρόντα Φιλοσοφικά αποφθέγματα, οπού εις διαφόρους γλώσσας ευρέθησαν και γεγραμμένα, και τυπωμένα, νεωστί τα μεταγλώττισε, προστάζει του [...] Κωνσταντίνου Μπασσαράμπα Βοεβόδα, από της Ιταλικής εις την ημετέραν απλήν διάλεκτον, ο λογιώτατος διδάσκαλος και Ιεροκήρυξ Ιωάννης Ιερεύς ο Αβράμιος. Και με το να τα έκριναν οι πολλοί άξια ειδήσεως, και τοις πάσιν ωφέλιμα, διά τας πολλές και διαφόρους νουθεσίας, οπού περιέχουσιν, συνήργησα και εγώ δι'αγάπην του γένους μας να δοθώσιν εις Φως, και να τυπωθώσι με ειδικήν μου δαπάνην προς ωφέλειαν της Φιλτάτης κοινής μας μητρός της Ελλάδος, διά να καρποφορηθώσι και από ταύτα, τα Φιλομαθή της τέκνα, και όσοι είναι ερασταί των λόγων και της σοφίας...».

Τα *Γνωμικά* αρχίζουν με τη γνωστή μας, από παλαιότερα, παραδοσιακού τύπου ηθικοδιδασκτικά και παραινετικά κείμενα, αναφορά στον φόβο του Θεού,¹⁰² και ως πρώτη αρετή τιμάται η *Ευσέβεια*, που θεωρείται ως η μεγαλύτερη *Σοφία*. Επίσης ο φόβος του θανάτου είναι παρών και ευθύς εξαρχής απαντά ο αναγνώστης νύξεις για τη ματαιότητα της ζωής. Όμως, αμέσως μετά εξάγονται έννοιες όπως η επιστήμη, η *καλή μάθησις*,¹⁰³ ο ορθός λόγος (=καλή γνώμη),¹⁰⁴ η αγχίνια, η γλυκύτητα των τρόπων, κ.λπ. Στο σύνολό του το κείμενο προτρέπει προς τη γνώση των

¹⁰¹ Η πρώτη έκδοση του 1713 είναι σπανιότατη. Το μοναδικό, γνωστό μας αντίτυπο, διασώζεται στο Βουκουρέστι (Το ΚΝΕ [ΙΝΕ] κατέχει μικροταινία με το περιεχόμενό της). Στην έκδοση της Βενετίας (1780), σπάνια και αυτή, που μπόρεσα να συμβουλευθώ στην ΕΒΕ, συναντάμε τη συνήθη έκφραση της εποχής «Προς τους Φιλομαθείς Αναγνώστας».

¹⁰² Το πρώτο απόφθεγμα είναι το ακόλουθο: «Ο φόβος του Θεού είναι εις τον άνθρωπον η μεγαλύτερα τελειότης, και η αφοβία είναι το μεγαλύτερον ανάμεσα εις τα ελαττώματα». Πρβλ. με ALEXANDRU DUȚU, «Un livre de chevet...», *ό.π.*, σ. 527.

¹⁰³ «Η Αρετή, η επιστήμη, και η καλή μάθησις, αυτά μόνον είναι τα πράγματα οπού μας κάμνουν τιμής αξίους». Και αμέσως πιο κάτω: «Δεν είναι ορφανός όποιος δεν έχει Πατέρα, αλλ' όποιος δεν έχει επιστήμην, και καλήν παιδείυσιν».

¹⁰⁴ «Η έλλειψις της καλής γνώμης, είναι χειρωτέρα από κάθε πτωχείαν».

προσωπικών δυνατοτήτων του ατόμου και προς μια μορφή αρμονικής συνύπαρξης με το κοινωνικό περιβάλλον. Δεν είμαι ακόμη σε θέση να αποτιμήσω στις σωστές τους διαστάσεις τις ποικίλες ανατολικές επιδράσεις που φέρει το πόνημα.¹⁰⁵ Κρατώ εδώ προς το παρόν την άποψη που αποδέχεται και ο Alexandru Duțu, σύμφωνα με την οποία ο γάλλος ανατολιστής έπλασε τη συλλογή των ηθικών αποφθεγμάτων του, παίρνοντας διασκευαστικές ελευθερίες —όπως έκανε και με τις *Χίλιες και Μία Νύχτες*— δρώντας κατεξοχήν ως άτομο του αιώνα του, σε συνάρτηση δηλαδή με τις δεκτικότητες της εποχής του και του περιβάλλοντός του.¹⁰⁶ Αν διατρέξει κανείς το κείμενο θα διακρίνει, νομίζω, την ενσωμάτωση σ' αυτό βασικών ηθικών αντιλήψεων του ευρωπαϊκού στοχασμού της περιόδου. Έννοιες όπως αυτή της ημερότητας των ηθών, της μετριοπάθειας και φρόνησης, της στωικής αντίληψης που προσλαμβάνει η 'ανάπαυση' μέσω του ελέγχου των παθών, η ζωτική σημασία που προσδίδεται στην εργασία, στην κατάκτηση της επιστημονικής αλήθειας καθώς και σε μια αέναη αναζήτηση της γνώσης, έχω την γνώμη ότι καταδεικνύουν, με εναργή τρόπο, τη σύνδεση του παραπάνω έργου με τις διαθέσεις για την ανανέωση του ηθικού στοχασμού στον χώρο της Ν.Α. Ευρώπης.¹⁰⁷ Πράγματι, το κείμενο αυτό βρήκε απήχηση στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό της περιοχής, αφού μεταφράστηκε στα ρουμανικά και, στην ελληνική του μορφή, γνώρισε και άλλες, μεταγενέστερες εκδόσεις.¹⁰⁸ Πρέπει ακόμη να προσθέσουμε κοντά στην διακίνηση των διαδοχικών

¹⁰⁵ Βλ. λ.χ. όσα εκφράζει ο ALEXANDRU DUȚU, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine...*, ό.π., Βουκουρέστι, AIESEE, 1971, σσ. 37-38. Η συγκριτική μελέτη των κειμένων και ο συσχετισμός της ελληνικής μετάφρασης με το γαλλικό πρωτότυπο —το ιταλικό διάμεσο λανθάνει— θα με απασχολήσουν σε ξεχωριστή εργασία. Συμπληρώνω τη βιβλιογραφική ενημέρωση γύρω από το ζήτημα αυτό, το οποίο απαιτεί ασφαλώς συστηματική έρευνα, με την μνεία μιας ενδιαφέρουσας ανακοίνωσης του Γ. ΚΕΧΑΠΙΟΓΛΟΥ, «Ένας Οθωμανός Αίσωπος στην αυλή των Μαυροκορδάτων: οι πρώτες σωζόμενες χειρόγραφες ελληνικές μεταφράσεις του *Νασρεντίν Χότζα*», *Ώψεις της λαϊκής και της λόγιας νεοελληνικής λογοτεχνίας. 5η Επιστημονική Συνάντηση αφιερωμένη στον Γιάννη Αποστολάκη (Θεσσαλονίκη, 14-16 Μαΐου 1992)*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής-Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, 1994, σσ. 161-187, κυρίως σ. 164.

¹⁰⁶ ALEXANDRU DUȚU, «Un livre de chevet...», ό.π., σ. 530.

¹⁰⁷ ALEXANDRU DUȚU, *Les livres de sagesse*, ό.π., σ. 40.

¹⁰⁸ Σημειώνω δύο μεταγενέστερες: αυτήν της Λειψίας (1732) και αυτήν της Βενετίας (1780).

εκδόσεων, τη συνολική ή και αποσπασματική κυκλοφορία του, μέσω της οδού που εξασφάλιζε η χειρόγραφη παράδοση.¹⁰⁹ Η σπουδαιότητά του έγκειται στο ότι αποτελεί την παλαιότερη έκφραση προσέγγισης, μέσα από μετάφραση, της «ανατολικής σοφίας», και ακόμη, θα έλεγα, την απαρχή μιας έντυπης δραστηριότητας που σημαίνει τη γόνιμη επαφή με τις ανατολικές λογοτεχνίες, όχι διά της ευθείας οδού, αλλά μέσω της ευρωπαϊκής παιδείας.

Πρόκειται για ένα φαινόμενο που επαναλήφθηκε και στο μέλλον, με αποκορύφωμα την πρώτη έντυπη παρουσία του *Αραβικού Μυθολογικού* (Βιέννη, 1757) στα νέα ελληνικά. Έτσι αποδόθηκε ο γαλλικός τίτλος των *Χιλίων και Μίας Νυχτών* πιστεύω μάλιστα πως μάλλον πρόκειται εδώ για την προσπάθεια ερμηνείας του ιταλικού *Novelle arabe* στην ελληνική γλώσσα. Και πάλι η ελληνική μετάφραση έγινε με βάση το ιταλικό διάμεσο.¹¹⁰ Παραμένει αξιοσημείωτο το γεγονός πως το παραπάνω έργο, παρόλες τις ευνοϊκές προϋποθέσεις και τα πλεονεκτήματα της άμεσης επαφής με τον αραβικό πολιτισμό και τη λογοτεχνία του που είχε μια σημαντική μερίδα Ελλήνων, γνώρισε μια καταπληκτική «τύχη» όχι ως διήγηση διαδεδομένη και δημοφιλής στον χώρο της Ανατολής, αλλά ως ανάγνωσμα φερμένο από τη Δύση, μάλιστα μέσα από την άνθηση της μόδας του ευρωπαϊκού ανατολισμού. Θα σταθώ σε δύο εκδόσεις του μέσα στον 18ο αιώνα, τις οποίες οφείλουμε στον ανανεωτή εκδότη-τυπογράφο Πολυζώη Λαμπανιζιώτη.¹¹¹ Με την πρώτη του έκδοση, αυτήν του 1757, εμφανίζεται επίσημα το έργο στη γλώσσα μας ως *Αραβικόν Μυθολογικόν, Περιέχον Διηγήσεις και Συμβεβηκότα πλείστα περίεργα, και ωραία*. Στον Πρόλόγο του «Προς τους Φιλοπεριέργους Αναγνώστας» ο εκδότης

¹⁰⁹ Σύμφωνα με τις περιγραφές του ALEXANDRU DUȚU, «Un livre de chevet...», *ό.π.*, σσ. 518-520, η χειρόγραφη παράδοσή του στις ρουμανικές χώρες είναι εντυπωσιακή.

¹¹⁰ *Novelle arabe, divise in mille, ed una notte* (1721). Ο δεύτερος και τρίτος τόμος του *Μυθολογικού Αραβικού* (1762) περιέχει το έργο των FRANÇOIS PÉTIS DE LA CROIX και A.-R. LESAGE, *Mille et un jours. Contes persans* (1710-1712). Η μετάφραση βασίζεται και πάλι στο ιταλικό διάμεσο, *Novelle persiane, divise in mille, ed una giornata* (1720).

¹¹¹ Στο β' μισό του 18ου αιώνα, οι εκδοτικές πρωτοβουλίες ορισμένων Ελλήνων εκδοτών, όπως ο Πολυζώης Λαμπανιζιώτης και ο Γεώργιος Βεντότης, φαίνεται να εκφράζουν με διορατικότητα και τόλμη τα αιτήματα των νέων καιρών. Βλ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ, ΕΥΡΟ LAYTON, *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα, ΕΤΕ, 1986, σσ. 163-164.

υπερτονίζει κυρίως τον *μυθώδη, τερατώδη* δηλαδή τον φανταστικό και παραμυθένιο χαρακτήρα του αναγνώσματος. Δεν παραλείπει όμως να παροτρύνει τον υποψήφιο αναγνώστη του λέγοντάς του ότι στην Ιταλία γίνεται λόγος γι' αυτό σε κάθε κοσμική συναναστροφή, αποτελεί δηλαδή την τελευταία μόδα.¹¹² Στη *Νέα Χαλιμά ήτοι Μυθολογικόν Αραβικόν*, που κυκλοφορεί στα 1791, ο εκδότης, κάνει χρήση στον Πρόλόγό του ενός 'εξομολογητικού' λόγου: μας πληροφορεί πως, προσπαθώντας να εκδώσει βιβλία προς «μάθησιν» και «περιδιάβασιν» του Γένους του, και βλέποντας πόσο «περίεργοι, και νόστιμοι και ηθικοί» είναι αυτοί οι μύθοι βάλθηκε να τους «μεταγλωττίση διά να διασκεδάση τον μελαγχολίαν του» και για να προσφέρει στους «ομογενείς» του «νέαις αιτίαις περιδιαβάσεως».¹¹³ Αναγγέλλει τέσσερα ακόμη νέα βιβλία ανάμεσά τους το *Καθ'Υσμίνην και Υσμηνίαν*, «ελληνικόν, χρήσιμον διά τους σπουδαίους», τα *Περίεργα συμβεβηκότα του Ρομπινσόν Χοσρόε*, μετάφραση από τα γερμανικά¹¹⁴ και την *Κωμωδία της Παμέλας* από τα ιταλικά.¹¹⁵ Νομίζω πως οι παραπάνω αναφορές μπορούν να ενισχύσουν την άποψη ότι το συγκεκριμένο ανάγνωσμα, η *Νέα Χαλιμά* δηλαδή, απευθύνεται σε ένα 'διαταξικό' κοινό,¹¹⁶ όχι αποκλειστικά και μόνον 'λαϊκό' αλλά και σε ένα νέο αναγνωστικό κοινό που εκφράζει ανανεωμένες, αστικές ανάγκες.

¹¹² Τα *Παραμύθια της Χαλιμάς. Αραβικόν Μυθολογικόν*, Α', επιμ. Γ.ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, Αθήνα, Ερμής, ΝΕΒ, 1988, «Προς τους Φιλοπεριέργους Αναγνώστας», σ. 3.

¹¹³ Γ.ΛΑΔΑ-ΑΘ.ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1791-1795*, Αθήνα, 1970, σσ. 70-71.

¹¹⁴ Πρόκειται για το έργο του JOACHIM HEINRICH CAMPE, *Robinson der Jüngere* (1779).

¹¹⁵ Είναι η πρώτη έντυπη παρουσία του CARLO GOLDONI στα ελληνικά. Το έργο θα κυκλοφορήσει με τίτλο *Η αρετή της Παμέλας*, ενώ ο πρωτότυπος τίτλος του είναι *Pamela nubile* (1750).

¹¹⁶ Πρβλ. με τις απόψεις του ΆΛΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ, *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, ό.π., σ. 120* κ.ε.

ε. *Άρθρωση των γνωστικών κατηγοριών: ένα μεταφραστικό πανόραμα*

Ας σταθούμε ενδεικτικά σε ορισμένους τίτλους:

1755: *Θρησκεία και έθνη Εβραίων. Συντεθέντα μεν μετά της Αναιρέσεως αυτών εις Ιταλικήν Διάλεκτον Παρά του Κυρίου Δόκτορος Παύλου Μεδίκων, Μεταφρασθέντα δε εις την απλήν Ρωμαϊκήν Γλώσσαν προς ευαρέστησιν των περιέργων και φιλομαθών* (Βενετία, Bortoli). Μεταφραστής είναι ο Ιωάννης Στάνος.¹¹⁷ Έμμεση έκφραση ενδιαφέροντος από μέρος μιας μερίδας ελλήνων για τη συγκριτική μελέτη των άλλων θρησκειών εκδηλώνεται στο μεταφραστικό πεδίο και με ένα άλλο πόνημα, το οποίο είχε δει το φως της δημοσιότητας δέκα χρόνια νωρίτερα, στα 1745. Πρόκειται για την ιταλική μετάφραση του έργου του Henri de Boulainvilliers (1658-1722), *Vie de Mahomet, avec des Réflexions sur la religion mahométane et les coutumes des Musulmans* (Λονδίνο & Άμστερνταμ, 1730, β' έκδοση 1731).¹¹⁸ Ο πλήρης τίτλος της είναι: *Vita di Maometo cavata dagli autori Arabi Maometani, Da cui si scuorpe la sua impostura. Colla descrizione dell'Arabia, del Tempio della Mecca, de' loro Costumi, dell' antica Religione, dell' Istoria, delle virtù e de' Vizj degl'Arabi. Tradotta dal Francese. Dedicata All' Illustrissimo Sig. Alessandro*

¹¹⁷ E.LEGRAND, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., I, 457. Πρόκειται για το έργο *Riti e costumi degli Ebrei* του RAOLO SEBASTIANO DE MEDICIS. Σύμφωνα με τον Πρόλογο του εκδότη «Προς τους Φιλαναγνώστους» (σ. 3) ο «Παύλος ο Μεδίκων, συγγραφεύς των Ιερών Διαλόγων εις την Παλαιάν και Νέαν Γραφήν», είναι «ανήρ λόγιος και εις άκρον έμπειρος της Ιουδαϊκής θρησκείας [...] Πρότερον Ιουδαίος ών, μετά δε ταύτα Χριστιανός χρηματίσας».

¹¹⁸ Ο Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Ξενόγλωσσες εκδόσεις...», *ό.π.*, σ. 289, υποστηρίζει ότι η ιταλική μετάφραση στηρίζεται στην β' γαλλική έκδοση του έργου και μεταφέρει την άποψη πως η ελληνική έκδοση του 1745 αλλοιώνει σε ορισμένα σημεία τον «θετικό μύθο του Μωάμεθ» που ανευρίσκουμε στο πρωτότυπο κείμενο του BOULAINVILLIERS, καθώς άλλοτε τονίζει στοιχεία της αντισλαμικής κριτικής και άλλοτε πάλι αφαιρεί τις αντικληρικές αιχμές του Γάλλου συγγραφέα (πρβλ. Μ. PETROCCHI, *Mitti e suggestioni nella storia europea (Sagi e note)*, Φλωρεντία, 1950, σσ. 29-50, «Il mito di Maometto in Boulainvilliers»).

Cancellieri Dottor Medico-Fisico (Βενετία, 1745). Έχει υποστηριχθεί πως το παραπάνω σύγγραμμα, απευθυνόταν και προς το ελληνικό αναγνωστικό κοινό των βενετοκρατούμενων περιοχών. Ακολουθεί ωστόσο και αβιβλιογράφητη μετάφραση στην ελληνική γλώσσα, η οποία πρέπει να κυκλοφόρησε πρώτη φορά πριν από το 1794.¹¹⁹

1760: *Γραμματική γεωγραφική, ή μάλλον Ανάλυσις καθαρά εξηκριβωμένη και σύντομος του ολοκλήρου σώματος της νεωτέρας Γεωγραφίας*. Η μετάφραση οφείλεται στον Γεώργιο Φατσέα. Από την γλώσσα του πρωτοτύπου ως το ελληνικό κείμενο που μας παραδίδεται, είναι αποκαλυπτική για τις δεκτικότητες της ευρωπαϊκής παιδείας και τον χάρτη γλωσσομάθειας της εποχής, η πολιτισμική διαδρομή που ακολούθησε το πόνημα του άγγλου Patrick Gordon, *Geography Anatomized; or a Compleat Geographical Grammar* (Λονδίνο, 1693). Το 1748 κυκλοφόρησε η γαλλική μετάφραση,¹²⁰ την οποία, όπως και σε άλλες γνωστές μας περιπτώσεις, διαδέχθηκε η ιταλική απόδοση με παρεμφερή τίτλο, *Grammatica Geographica....* (α' έκδοση 1752, β' έκδοση 1760). Αυτήν την τελευταία, που θα ήταν περισσότερο προσιτή του, χρησιμοποίησε ο μεταφραστής, ο οποίος δεν αρκέστηκε να αποδώσει πιστά το αλλόγλωσσο κείμενο αλλά πήρε, σε μερικές περιπτώσεις, διασκευαστικές ελευθερίες, αποσαφηνίζοντας ή συμπληρώνοντας ορισμένα κεφάλαια με δικές του πληροφορίες.¹²¹

Ο Γ. Φατσέας φαίνεται να κατανοεί πολύ καλά πως το μεταφραστικό του πόνημα προσφέρει στο ελληνικό κοινό μια νέα αντίληψη, μια ολοκληρωμένη μεθοδολογία στον τομέα της επιστήμης της γεωγραφίας. Αυτός είναι ο λόγος που τον προτρέπει να παραθέσει αυτούσιο τον εκτενή και επεξηγηματικό Πρόλογο του

¹¹⁹ Γ.ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Η πρώτη έντυπη ελληνική μετάφραση της διήγησης *Alf Layla Wa-Layla* (Χίλιες και Μία Νύχτες)», *Graeco-Arabica*, 3(1984), σ. 214. Η ελληνική μετάφραση της «Ιστορίας της ζωής του Μωάμεθ» διαφημίζεται στο *Λεξικόν Ιταλικόν και Γραικικόν* του Σπ. Βλαντή (Βενετία, Γλυκός, 1794). Βλ. Γ.ΛΑΔΑΣ-ΑΘ.ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *ό.π.*, σ. 307.

¹²⁰ *Grammaire géographique, ou Analyse exacte et courte du corps entier de la géographie moderne* (Παρίσι, 1748).

¹²¹ Γ.Σ.ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, «Ο Αρχιεπίσκοπος Φιλαδέλφειας Γρηγόριος Φατσέας (1762-1768)», *Θησαυρίσματα*, 4(1967), σσ. 85-113, και ΔΑΝΙΗΛ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ-ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, *Γεωγραφία Νεωτερική*. Επιμ. ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, Αθήνα, Ερμής, ΝΕΒ, 1988, Εισαγωγή, σ. 39*, σημ. 89.

«πρώτου συγγραφέως», δηλαδή του Patrick Gordon. Οι ποικίλες περιέργειες ως προς την καθολική κατανόηση του περιβάλλοντος χώρου που εκφράζει ο Διαφωτισμός αντικατοπτρίζονται εδώ: προηγείται η εισαγωγή στην επιστημονική θεωρία της Γεωγραφίας ενώ ακολουθούν εκτενείς αναφορές στην έκταση και τη διοικητική διαίρεση των τόπων, στην επισήμανση των κυριότερων πόλεων και τοπωνυμίων, στο κλίμα, τα προϊόντα και τις ιδιοτυπίες («τα αξιόλογα και σπάνια πράγματα») του κάθε τόπου και του κάθε λαού, στο εμπόριο, τους πολιτικούς, κοινωνικούς και θρησκευτικούς θεσμούς, στη γλώσσα και τις προόδους των γραμμάτων, την παιδεία και τις επιστήμες.¹²²

Ωστόσο, το αποκρυστάλλωμα των πιο προωθημένων επιστημονικών αντιλήψεων σχετικά με τη γεωγραφία θα φέρει αναμφισβήτητα στον νεοελληνικό χώρο η έκδοση, στα 1791, του σημαντικού πονήματος των Δημητριάων (του Δανιήλ Φιλίππιδη και του Γρηγ. Κωνσταντά), *Γεωγραφία Νεωτερική*. Ασφαλώς εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με μια *μετάφραση*. Είμαστε εμπρός στο εξίσου σημαντικό και πολύ διαδεδομένο φαινόμενο του *ερανίσματος* από ξένες πηγές, με έμμεσες αναφορές σε δυτικά πρότυπα (Condillac, Abbé Raynal, Buffon, Montesquieu κ.ά.), στο οποίο προστέθηκαν πρωτότυπα τμήματα, που αποδεικνύουν με τη σειρά τους πόσο οι συγγραφείς τους είχαν εξοικειωθεί με τις σύγχρονες αντιλήψεις περί μιας ανθρωπογεωγραφίας. Επί πλέον, η προσεκτική επιστημονική εξακρίβωση μάς έφερε κοντά στις κυριότερες πηγές των δύο νεωτεριστών λογίων, επιλεκτική διαδικασία που αντανακλά την αφομοίωση των κατευθυντήριων γραμμών του γαλλικού Εγκυκλοπαιδισμού: την *Géographie Moderne* του Nicolle de La Croix, καθώς και τα κείμενα *Géographie Ancienne* και *Géographie Moderne* του Panckoucke, που συνέθεταν το γεωγραφικό τμήμα της *Encyclopédie Méthodique*.¹²³ Ας θυμηθούμε ότι η *Encyclopédie Méthodique* απετέλεσε κατά κάποιο τρόπο την εκδοτική συνέχεια της *Encyclopédie* των D'Alembert και Diderot

¹²² Πρβλ. με PASCHALIS M. KITROMILIDES, *Tradition, Enlightenment and Revolution. Ideological Change in 18th and 19th Century Greece*, ό.π., σσ. 122-123.

¹²³ Σ'αυτές τις διαπιστώσεις κατέληξε η συγκριτική έρευνα της Αικ. Κουμαριανού, ό.π., σ. 38* κ.ε.

για να κατανοήσουμε πόσο καίριες αποβαίνουν οι παραπάνω διαπιστώσεις για τις δεκτικότητες της νεοελληνικής παιδείας του φθίνοντα 18ου αιώνα.

Η σημασία της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* έχει πολλαπλά και δικαίως εξαρθεί. Ας μου επιτραπεί ένα τελευταίο σχόλιο θεωρητικής υφής. Στον πρόλογο του έργου, όπως έχει σωστά ειπωθεί, καταγράφεται αυτούσια μια αντίληψη που κατακτά έδαφος στη γαλλική επιστημονική διάνοηση και εκλαϊκεύεται περισσότερο κατά το τέλος του αιώνα με τους Ιδεολόγους. Έχει ακριβώς τη ρίζα στους Γάλλους διαφωτιστές φιλοσόφους¹²⁴ την βρίσκουμε λόγου χάρη στη γραφίδα του D'Alembert, στο «Discours préliminaire» της *Εγκυκλοπαιδείας*. Σύμφωνα με αυτήν, η Γεωγραφία και η Χρονολογία αποτελούν τα δύο βλαστάρια, τα δύο στηρίγματα της ιστορίας, τα δύο μάτια της θα πούν αργότερα.¹²⁴ Έχει εντοπιστεί η προγενέστερη αποδοχή αυτής της βαθιά ανανεωτικής θέσης από τον Δημ. Καταρτζή και είναι λογική η εξήγηση της διαδρομής της από αυτόν στους Δημητριάδους¹²⁵ χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται καθόλου και η απευθείας άντληση, η επαφή με το ίδιο το κείμενο. Τέτοιες αντιλήψεις εκφράζονται εξάλλου από Έλληνες λογίους και κατά τον αρχόμενο 19ο αιώνα,¹²⁶ ενώ τον απόηχό τους βρίσκουμε και στα φιλολογικά προεπαναστατικά περιοδικά.¹²⁷

1761: Έτος σημαντικό για την αποκρυστάλλωση των νεωτερικών τάσεων στο μεταφραστικό ζήτημα. Κυκλοφορεί σε ελληνική μετάφραση του Ιώσηπου Μοισιόδακα η *Ηθική Φιλοσοφία* του Ludovico Antonio Muratori (*La filosofia morale esposta e proposta ai giovani*).¹²⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ανανεωτής φαναριώτης λόγιος επέλεξε έναν συγγραφέα που εκπροσωπούσε στην Ιταλία το

¹²⁴ NUMA BROU, *La Géographie des Philosophes*, ό.π., σ. 257.

¹²⁵ ΔΑΝΙΗΛ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ, *Γεωγραφία Νεωτερική*. Επιμ. ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, ό.π., Εισαγωγή, σ. 34*-35*.

¹²⁶ ΡΩΞΑΝΗ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, *Τα Ελληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ευρετήριο Γ'*, Αθήνα, 1983, Εισαγωγή, σ. κγ'. Ο λόγος εδώ είναι για τον Δημ. Αλεξανδρίδη, που εκφράζει παρόμοιες ανησυχίες.

¹²⁷ ΑΝΝΑ ΤΑΒΑΚΙ, «La notion d'Orient dans la presse littéraire au temps des Lumières en Grèce», ό.π., σσ. 66, 71-72.

¹²⁸ Ένα συνοπτικό, κατατοπιστικό διάγραμμα των φιλοσοφικών μεταφράσεων της περιόδου του Διαφωτισμού οφείλουμε στην ΡΩΞΑΝΗ Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Νεοελληνικές μεταφράσεις φιλοσοφικών έργων (1760-1821)», *Δευκαλίον*, 21, Μάρτ. 1978, σσ. 131-142.

πνεύμα των Φώτων, και διώχθηκε μάλιστα από την Καθολική εκκλησία για τις ριζοσπαστικές του ιδέες. Ο Muratori υπήρξε μια σημαντική προσωπικότητα, του οποίου η φήμη ξεπέρασε τα εθνικά σύνορα —γνωρίζουμε λ.χ. ότι ο Montesquieu έτρεφε εκτίμηση για το έργο του— και επηρέασε μεταγενέστερους μεταρρυθμιστές στοχαστές, όπως τον Beccaria. Στην *Ηθική Φιλοσοφία* του «συνυφαίνονται τα γνωσιολογικά με τα ηθικά θέματα σ'ένα σύστημα φιλοσοφικής ανθρωπολογίας». ¹²⁹ Κατ'αυτόν τον τρόπο η «ορθολογιστική αισιοδοξία» της διδασκαλίας του Muratori, όπως αποκρυσταλλώνεται στο ηθικό σύγγραμμα που επέλεξε ο Μοισιόδαξ, κλήθηκε να συμπληρώσει ένα ζωτικό κενό στον νεοελληνικό στοχασμό της εποχής. Είναι εμφανές πως ο μεταφραστής της επέλεξε ένα κείμενο που προτείνει μέσα από την αυτογνωσία, τον έλεγχο των παθών και την προσαρμογή στην κοινωνική τάξη, ένα σύνολο αξιών, απαραίτητων για τη διαμόρφωση της νέας ηθικής φυσιγνωμίας του ατόμου:

«Η ύλη του Συγγράμματος [...] είναι Ηθική, ήγουν μία Πραγματεία, οπού χρησιμεύει κάθε ηλικίαν, κάθε κατάστασιν: καθότι ερμηνεύει πώς ο Άνθρωπος έχει να γνωρίζη εαυτόν, είτουν πώς να φέρεται προς τον Θεόν, όθεν έλαβε το είναιί του: πώς προς τους άλλους Ανθρώπους, ομού με τους οποίους συμπολιτεύεται: και πώς αυτός προς εαυτόν, τουτέστι πώς να οικονομή την Ατομικήν του Σύστασιν, και πώς να συντηρή την εσωτερικήν αταραξίαν της Ψυχής του». ¹³⁰

Ας συγκρατήσουμε ακόμη την πίστη του Μοισιόδακα στην εμβέλεια του συγγράμματος, του οποίου η κοινή ωφέλεια είναι προφανής για τον μεταφραστή του. Οι ηθικοί κανόνες που περιέχει απευθύνονται προς όλες τις ηλικίες και τις κοινωνικές κατηγορίες:

¹²⁹ Π.Μ.ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985, σσ. 67-68.

¹³⁰ ΙΩΣΗΠΟΣ ΜΟΙΣΙΟΔΑΞ, *Ηθική Φιλοσοφία*, Α', Βιέννη, 1760, σ. κη'.

«Άρχοντες, Ιδιώται, Πλούσιοι, Πτωχοί, Γέροντες, Νέοι, Εκκλησιαστικοί, Λαϊκοί, με βραχυλογία όλοι ημπορούν να φωτισθούν από αυτό, όλοι ημπορούν να κατηχηθούν, έκαστος το ιδιαίτερον χρέος του».¹³¹

Από τα πιο προωθημένα πνεύματα της εποχής του, ο Μοισιόδαξ αντιλαμβάνεται εγκαίρως πόση ‘χρεία’ έχει η Ελλάδα από τα φώτα της Ευρώπης, όταν «η μία πλημμυρεί, και η άλλη υστερείται ως και τα αξιολογότερα φώτα της Μαθήσεως».¹³² Μόνη η μετάφραση από τις ξένες ευρωπαϊκές γλώσσες θα θέσει τέλος στην άγνοια και θα συγκεντρώσει όλους τους θησαυρούς της γνώσης:

«Ρήτορες, Ιστορικοί, Διαλεκτικοί, Φυσικοί, Μεταφυσικοί, Μαθηματικοί, Ηθικοί: όλοι όλοι επιθυμούν να την δουλεύσουν με τα Πονήματά των».¹³³

Πέρα ωστόσο από την κείρια παιδαγωγική διάσταση που προσλαμβάνει η μετάφραση της *Ηθικής φιλοσοφίας*, πολύ ενδιαφέρουσα παραμένει για μας και μια άλλη δευτερογενής παράμετρος προβληματισμού, η οποία ξεπροβάλλει ακριβώς εξαιτίας της μετάφρασης. Η μεταφραστική εργασία αυτή καθαυτή, εργασία επίπονη, χρονοβόρα, που θέτει επί τάπητος ένα πλήθος ερωτημάτων απασχολεί σοβαρά τον φαναριώτη λόγιο. Ζήτημα που θα μας απασχολήσει και εμάς στο οικείο τμήμα της μελέτης.¹³⁴

1763: *Ιστορία του βασιλείου της Κίνας. Η οποία περιγράφει το μέγεθος τούτου του βασιλείου κατά την παρούσαν κατάστασιν, τας Επαρχίας αυτού, τας πολιτείας και κάστρα. Τα ήθη, τους Νόμους, τας πραγματείας, τα στρατεύματα, τα εισοδήματα, την χρονολογίαν των βασιλέων, τα αξιώματα και Κριτήρια, την θρησκείαν και διάλεκτον και ει τι άλλο περίεργον και αξιόλογον.* Είναι ο δεύτερος τόμος της *Παγκοσμίου Ιστορίας*· ο πρώτος κυκλοφόρησε στα 1759 και περιείχε την ιστορία του Βασιλείου

¹³¹ *Ηθική Φιλοσοφία*, ό.π., σ. κθ'.

¹³² *Ό.π.*, σ. κα'. Για την προσωπικότητα και την δράση του Μοισιόδακα, βλ. τις ενδιαφέρουσες απόψεις του ΆΛΚΗ ΑΓΓΕΛΟΥ που επιμελήθηκε στην σειρά ΝΕΒ του «Ερμή» την επανέκδοση της *Απολογίας* (α' έκδ. Βιέννη, 1780) του φαναριώτη λόγιου, καθώς και την βιογραφική προσέγγιση του Π.Μ.ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, ό.π.

¹³³ ΙΩΣΗΠΟΣ ΜΟΙΣΙΟΔΑΞ, *Ηθική Φιλοσοφία*, ό.π., σ. λ'.

¹³⁴ Βλ. εδώ, «Πρός μια θεωρία της μετάφρασης».

της μεγάλης Ρουσσίας.¹³⁵ Ενδιαφέρουσα και σε αυτήν την περίπτωση η γλωσσική διαδρομή που ακολούθησε το έργο του Juan Gonzalez de Mendoza, *Historia de las cosas mas notables, ritos y costumbres, del gran Reyno de la China* (1585). Ακολουθεί ιταλική μετάφραση από τον Francesco Avanzo, με τίτλο, *Dell'Istoria della China* (1586), και ανατύπωση με τίτλο *Raccolta di tutte le controversie sequite in varj tempi intorno ai ritti Chinesi*, τ. I (1756).¹³⁶ Το συνολικό έργο αποτελεί εράνισμα απο Ιστορίες σε αγγλική, γαλλική και ιταλική γλώσσα· η μετάφρασή του εκπονήθηκε από τον Γεώργιο Κωνσταντίνου εξ Ιωαννίνων. Στο τέλος του δεύτερου τόμου διαφημίζεται η προσεχής κυκλοφορία του τρίτου τόμου που θα περιέχει «τα βασίλεια της Ινδίας κατά τον ίδιον τρόπον». Ωστε γίνεται πλέον αισθητό, σ'ένα γνωσιολογικό επίπεδο, το άνοιγμα των περιεργειών του νέου ελληνισμού προς την ιστορική διαχρονία και το γεωγραφικό άπλωμά του προς όλες τις τότε γνωστές κατευθύνσεις. Προς το τέλος, άλλωστε, του αιώνα η εικόνα συμπληρώνεται καθώς εκδίδεται η *Ιστορία της Αμερικής* του W.Robertson σε μετάφραση του Γεωργίου Βεντότη. Εύγλωττα των ζυμώσεων της εποχής είναι τα όσα επικαλείται ο βιεννέζος εκδότης στο Προλογικό του σημείωμα:

«Η Ιστορία είναι βέβαια όχι μόνον μία Επιστήμη ωφέλιμος και αναγκαία εις το ανθρώπινον γένος, αλλά και η πλέον ευάρεστος περιδιάβασις, διά κάθε κατάστασιν ανθρώπων».¹³⁷

1766: Η στιγμή της πρώτης επίσημης εμφάνισης του Βολταίρου στη γλώσσα μας.¹³⁸ Ο πολύς Ευγένιος Βούλγαρις μεταφράζει έμμετρα τον *Μέμνονα* (*Memnon*

¹³⁵ E.LEGRAND, *Bibliographie Hellénique*, XVIIIe s., 590.

¹³⁶ ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ, «Traduzioni neogreche del XVIII secolo: L'italiano come interlingua», *IV Convegno Nazionale di Studi Neogreci, Testi letterari italiani tradotti in neogreco (dal '500 ad oggi)*, a cura di MARIO VITTI, Rubbettino, Messina 1994.

¹³⁷ Γ.ΛΑΔΑΣ-ΑΘ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *ό.π.*, αρ. 77, σ. 142.

¹³⁸ Η 'τύχη' του Βολταίρου στα ελληνικά γράμματα απασχόλησε τον Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑ, *La Grèce au temps des Lumières*, *ό.π.*, σ. 61 κ.ε., και *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σσ. 145-175 και 446-454. Βλ. επίσης τη διεξοδική μονογραφία της Agiadna CAMARIANO-CIORAN, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, *ό.π.* Πρβλ. με την εργασία μου «Η πρόσληψη του Βολτέρου από το νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Ε-Ιστορικά*, Οι πρωτοπόροι Φρανσουά-Μαρί-Αρουέ ΒΟΛΤΕΡΟΣ, ο εμπνευστής μιας Επανάστασης, 1694-1778, Πέμπτη 26 Ιανουαρίου 2006, σσ. 24-29. Αναδημοσιεύεται στον τόμο *Ζητήματα*

ou la sagesse humaine),¹³⁹ ενώ το **1768** αποδίδει στην ελληνική γλώσσα το δοκίμιο του Γάλλου φιλοσόφου *Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολωνίας* (*Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne*, 1767), κείμενο που εκδίδεται αντικριστά σε δίγλωσση μορφή, γαλλικά-ελληνικά και συνοδεύεται από διεξοδικό σχολιασμό και επεξηγήσεις σε μορφή υποσημειώσεων:

«καί τινα σημειώματα, αναγκαία πάντως, ή προς σαφηνισμόν των δυσχερεστέρων τόπων, εν οίς πολλά κατά πάροδον διασπείρονται, εις μεν τους πεπαιδευμένους γνωστά, εις δε τους λοιπούς αγνοούμενα ή προς επίκρισιν και διόρθωσιν των μη καλώς λεγομένων. Πολλά δε απαντώσι τοιαύτα, εν οίς ο Συγγραφεύς ακολουθεί το ίδιον φρόνημα, και το ίδιον ήθος. Ο Βολτάριος πάντοτε είναι Βολτάριος, καλά κακοίς συναφύρων εν τοις εαυτού πονήμασι, και συγκαταμιγνύς με τα άξια παραδοχής και επαίνου, τα αποστροφής και μέμψεως άξια».¹⁴⁰

Η ζωτική σημασία που αποδίδει ο Ευγένιος Βούλγαρις στη μεταφορά του σχετικού με τη θρησκευτική ανοχή προβληματισμού, ενός προβληματισμού που είχε ανατροφοδοτηθεί στην ευρωπαϊκή διάνοηση της εποχής του με την υπόθεση Calas,¹⁴¹ συμπληρώνεται με το *Σχεδιάσμα περί ανεξιθρησκείας (ήτοι περί της Ανοχής των Ετεροθρήσκων)*, ασφαλώς επηρεασμένο κι'αυτό από τον Γάλλο φιλόσοφο. Μας μεταφέρει ακριβώς στο κλίμα και πνεύμα της εποχής όταν σημειώνει χαρακτηριστικά στον Πρόλόγο του:

«Εις το τέλος του βιβλίου προστέθη το 'Σχεδιάσμα περί της Ανεξιθρησκείας'· εφάνη δε εύλογον και αναγκαίον να προστεθή, ως υπόθεσις περί ης συχνή γίνεται μνεία, και προς ην επ'ευθείας αποβλέπει όλον το εκδιδόμενον πονημάτιον».

συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών. Εννέα μελέτες, Εκδόσεις Ergo, Αθήνα 2008.

¹³⁹ ΟΥΟΛΤΑΙΡΟΥ, *Περί του Μέμνονος...* Λειψία, 1766.

¹⁴⁰ *Περί των διχονοιών των εν ταις εκκλησίαις της Πολωνίας...*, Λειψία, 1767, Πρόλογος "Ω Φιλαναγνώστα", σσ. [4]-[5].

¹⁴¹ CLAUDE LAURIOL, *Ο Βολταίρος και η υπόθεση Καλάς. Από την ιστορία στον μύθο / Voltaire et l'affaire Calas. De l'histoire au mythe*. Μετάφραση ΆΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ. Ετήσια Διάλεξη Κ.Θ.Δημαρά, 2005, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2006.

Πρόκειται για μια προσωπική σύνθεση αλλά και κριτική ιδεών που περιέχει το *Traité sur la tolérance* (1763) του Βολταίρου. Συγκρίνοντας τα δύο κείμενα είναι δυνατόν να διακρίνουμε την πνευματική πρόκληση που δέχθηκε ο Βούλγαρις από τον Γάλλο φιλόσοφο, χωρίς να αποκλείσουμε και πιθανές επιδράσεις από την σκέψη του Άγγλου στοχαστή John Locke, σκέψη που του ήταν επίσης οικεία.¹⁴² Ας συγκρατήσουμε την πρώτη βαρυσήμαντη φράση του πονήματος:

«Η Ανοχή την οποίαν καθ'ημάς οι Λατίνοι Tolerantiam λέγουσι, και ημείς όχι απροσφύως ίσως ημπορούμεν να ονομάσωμεν Ανεξιθρησκείαν, δεν είναι παρά μία επιεικής και πραεία διάθεσις ψυχής ευσεβούς».¹⁴³

Ως αρετή οφείλει «να πατή εις το μέσον, και επίσης να απέχη και από τας δύο ακρότητας». Διότι η υπερβολική ανοχή καταλήγει στην θρησκευτική αδιαφορία, ενώ η έλλειψή της οδηγεί αναπόφευκτα στην θηριωδία.¹⁴⁴

Η επιρροή της Αικατερίνης της Μεγάλης στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο, ο οποίος έληξε, ως γνωστόν με τη συνθήκη του Kutchuk-Kaïnardji (1774), και οι θερμές της σχέσεις με τον Γάλλο φιλόσοφο βοήθησαν στο να μεταφραστούν και να διαδοθούν στον ελληνικό χώρο διάφορα βολταιρικά φυλλάδια που προωθούσαν τα συμφέροντά της, όπως είναι η *Επιστολή προς την Αυτοκρατορίσαν των Ρώσων (Épître à l'Impératrice de Russie Catherine II)* και το *Διεγερτικόν των Βασιλέων (Le Tocsin des rois aux souverains de l'Europe, 1771)*.¹⁴⁵

¹⁴² Ευχαριστώ τον φίλο ΠΑΣΧΑΛΗ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ για τις γόνιμες σκέψεις που ανταλλάξαμε, καταλήγοντας σε σύγκλιση των απόψεών μας, καθώς και για την ευγενική υπόδειξη της παρακάτω εργασίας του MARTIN KNAPP, *Evgenios Vulgaris im Einfluß der Aufklärung? Der Begriff der Toleranz bei Vulgaris und Voltaire*, Schriftenreihe Bochumer Studien zur Neugriechischen und Byzantinischen Philologie, Band VI, Verlag Adolf M. HAKKERT-Amsterdam, 1984.

¹⁴³ *Σχεδιάσμα περί της Ανεξιθρησκείας*, σ. 217. Στο *Περί των διχονοιών* (σ. 122 και υποσ. 2) προσδιορίζει τον όρο tolérance ως *ανεξικακία* και *ανοχή* «την οποίαν Tolerantiam ονομάζουσιν οι νυν Λατίνοι. Όχι ανάρμοστα λογιάζω ήθελε την ειπή τις καθ'ημάς ανεξιθρησκείαν».

¹⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 219.

¹⁴⁵ Δημοσιεύθηκαν στην Πετρούπολη μεταξύ 1771-1772, βλ. ΝΕΣΤΩΡ ΚΑΜΑΡΙΑΝΟΣ, «Επτά σπάνια ελληνικά φυλλάδια δημοσιευμένα στην Πετρούπολη (1771-1772)», *Ο Ερανιστής* 18(1986), (ανάτυπο, 34 σελ.). Είναι αξιοσημείωτο πως αντιγράφηκαν και διαδόθηκαν και δια της οδού του χειρογράφου.

Έντονο ενδιαφέρον προκάλεσε στο φαναριώτικο περιβάλλον, που είχε ενστερνιστεί το πνεύμα του «πεφωτισμένου δεσποτισμού», και το ιστοριογραφικό έργο του Βολταίρου. Διασώζονται πολλά χειρόγραφα με μεταφράσεις των δύο σημαντικών του έργων, του *Essai sur les mœurs et l'esprit des Nations* (1756) και του *Le siècle de Louis XIV* (1739-1768), μεταφράσεις που μάλλον εκπονήθηκαν κατά την δεκαετία του 1770.¹⁴⁶ Ως γνωστόν και τα δύο αυτά έργα συνετέλεσαν κατά τον αιώνα του Διαφωτισμού στην Ευρώπη στο να διευρυνθεί η εμβέλεια του ιστοριογραφικού λόγου.¹⁴⁷ Ένας τουλάχιστον μεταφραστής μας είναι βεβαιωμένος, ο Νικόλαος Καρατζάς.¹⁴⁸ Αυτή η πτυχή του έργου του Voltaire δεν άφησε αδιάφορη, όπως ήταν φυσικό, και την ρωσική πνευματική ζωή της εποχής. Μετάφραση της *Ιστορίας του Καρόλου XII*, χρονολογημένη στα 1746, διασώζεται σε χειρόγραφη μορφή ενώ άλλο χειρόγραφο, που τοποθετείται γύρω στο 1770, περιέχει την μετάφραση σε ρωσική γλώσσα της *Histoire de Russie sous Pierre le Grand*.¹⁴⁹

Κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, μετά από τα ανησυχητικά γεγονότα που διαδέχθηκαν τη Γαλλική Επανάσταση, κλιμακώνεται μια οργανωμένη επίθεση των εκκλησιαστικών κύκλων και των συντηρητικών τάσεων που εκπροσωπούν κατά των Γάλλων φιλοσόφων και του 'αθεϊσμού' τους. Ο Βολταίρος καταδικάζεται επανειλημμένως σε φυλλάδια πολεμικής δίπλα στον J.-J. Rousseau

¹⁴⁶ Ο C.ΤΗ.ΔΙΜΑΡΑΣ, *La Grèce...*, ό.π., σ. 98, και *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 453, αναφέρεται σε χφ. που διασώζονται στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, στην Κ/πολη και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Δίνει, μάλιστα, σχετικά με τον β' τόμο της εργασίας του Καρατζά, την πρόσθετη πληροφορία —την οποία άντλησε από το αρχείο Παναγ. Κοδρικά (Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης)— πως την μετάφραση αποπεράτωσε ο γαμπρός του Δημήτριος Μάνος.

¹⁴⁷ GEORGES GUSDORF, ό.π., σσ. 448-449.

¹⁴⁸ C.ΤΗ.ΔΙΜΑΡΑΣ, *La Grèce au temps des Lumières*, ό.π., σ. 69, και *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σσ. 173 και 453.

¹⁴⁹ Τα παραπάνω στοιχεία άντλησα από τον εξαιρετικό κατάλογο της *Exposition Voltaire et l'Europe* που πραγματοποιήθηκε στο Musée de la Monnaie του Παρισιού. Βλ. *Voltaire et l'Europe. Exposition*, Bibliothèque Nationale de France / Monnaie de Paris. Préfaces de JEAN FAVIER et PIERRE CONSIGNY. Introduction de RENÉ POMEAU. Édité et présenté par FRANÇOISE BLÉCHET avec la collaboration de MARIE-ODILE GERMAIN, Παρίσι-Βρυξέλλες, 1994, σσ. 205-206. Στην έκθεση παρουσιάζονται δύο ακόμη ρωσικοί τίτλοι, εκδόσεων αυτήν την φορά, του *Candide* (1769) και της *Henriade* (1777).

το αποκορύφωμα αυτής της αντιρρητικής στάσης, που εκφράζεται συντονισμένα κατά των Εγκυκλοπαιδιστών, και ιδίως κατά του βολταιρικού στοχασμού, αποτυπώνεται π.χ. στην *Χριστιανική Απολογία* (1798).¹⁵⁰ Ωστόσο, στον αρχόμενο 19ο αιώνα αυτός ο αρνητικός απόηχος δεν φαίνεται να επηρεάζει πια καθόλου την πρόσληψη από την νεοελληνική παιδεία του βολταιρικού δραματουργικού στοχασμού, ενός στοχασμού που, καθώς επικεντρώνεται σε ζητήματα ηθικής τάξης, πολιτικής νομιμότητας και προάσπισης των δημοκρατικών θεσμών, θεωρείται ως ο κατεξοχήν διάυλος της ‘φιλοσοφικής προπαγάνδας’ μέσω της σκηνικής διδασκαλίας.¹⁵¹

Μεγάλα αποσπάσματα από τον Βολταίρο¹⁵² συναντάμε και στον ακόλουθο σημαντικό τίτλο: **1770, Ιστορία του παρόντος πολέμου αναμεταξύ Ρουσίας και της Οθωμανικής Πόρτας**. Πρόκειται για την απόδοση του έργου *Storia della guerra presenta tra la Russia, la Polonia e la Porta Ottomana* του Domenico Caminer, λογίου που κινήθηκε στο κλίμα του ιταλικού Διαφωτισμού.¹⁵³ Την «ανάπλαση του κειμένου», τη διασκευή του με σκοπό να το προσαρμόσει στις ανάγκες της νεοελληνικής παιδείας εκπόνησε ο Σπυρ. Παπαδόπουλος. Σύμφωνα με πρόσφατο μελέτημα, η *Ιστορία του παρόντος πολέμου*, — αν θεωρήσουμε μάλιστα τις προγενέστερες μεταφράσεις ιστορικών συγγραμμάτων ως δείκτες άλλων αναζητήσεων, που είτε υποδηλώνουν την ευνοϊκή υποδοχή του κλίματος του

¹⁵⁰ C.ΤΗ.ΔΙΜΑΡΑΣ, *ό.π.*, σ. 75 κ.ε., και *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 153 κ.ε. Πρβλ. με τις απόψεις του ΔΗΜ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Γαλλική Επανάσταση στην τουρκοκρατούμενη ελληνική κοινωνία. Αντιδράσεις στα 1798*, Αθήνα 1989, σ. 34 κ.ε.

¹⁵¹ Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στο ΆΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*. Μία συγκριτική προσέγγιση, Αθήνα, Εκδόσεις Αφοί Τολίδη, 1993, σ. 51 κ.ε., όπου και σχετική με το θέμα βιβλιογραφία. Και της ίδιας, «La réception du théâtre de Voltaire dans le Sud-Est de l'Europe (première moitié du XIXe siècle)», *Voltaire et ses combats. Actes du congrès international Oxford-Paris 1994*, Sous la direction de Ulla Kölling et Christiane Mervaud, Tome second, Voltaire Foundation, Oxford, 1997, σ. 1539-1549.

¹⁵² Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, *ό.π.*, σ. 151. Και ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Ιδεολογικές επιλογές και ιστοριογραφική πράξη: Σπυρίδων Παπαδόπουλος και Domenico Caminer», *Θησαυρίσματα*, 20(1990), σ. 512.

¹⁵³ Για την ιδεολογική σήμανση της προσπάθειας του Caminer, ‘μετακενωτή’ του πνεύματος του Γαλλικού Εγκυκλοπαιδισμού στην Ιταλία, βλ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *ό.π.*, σσ. 500-517.

«πεφωτισμένου δεσποτισμού», όπως λ.χ. ο *Βίος Πέτρου του Μεγάλου*, είτε αντικατοπτρίζουν φαινόμενα διεύρυνσης των γεωγραφικών δεκτικότητων της παιδείας μας σε σχέση με την έφεση για τη γνωριμία με νέους πολιτισμούς—απετέλεσε ουσιαστικά «το πρώτο κείμενο που εγκαινίαζε την ενασχόληση της νεοελληνικής σκέψης με τις πολιτικές πραγματικότητες του σύγχρονου κόσμου μέσα από μια προβληματική ιστορικής αλλαγής».¹⁵⁴ Στο έργο του Caminer αποκρυσταλλώνεται άλλωστε μια από τις επιτακτικές ανάγκες του Διαφωτισμού, η στροφή προς τη συγχρονία, συνδυασμένη με τον σεβασμό προς την ελεγχόμενη μαρτυρία και την αντικειμενικότητα: Σημειώνει ο εκδότης Δημ. Θεοδοσίου: «Προσφέρω σοι, [...] διά να σε ωφελήσω, όχι ένα μυθολογικόν, ή άχρηστον βιβλίον, αλλά μίαν Ιστορίαν ωραίαν, περιεργον και αξιόπιστον».¹⁵⁵

Στα χρόνια που ακολουθούν η ιστορική συγχρονία αρχίζει να απασχολεί συστηματικά τις συνειδήσεις και η εκδοτική επιχειρηματολογία να εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία:

«Τάχα τι άλλο ημπορεί να είναι πλέον αρεστόν, πλέον περιεργον εις όλας τας τάξεις των ανθρώπων από την γνώσιν της Ιστορίας του Κόσμου; Μία τοιαύτη γνώσις όχι μόνον ψυχαγωγεί την καρδίαν, μα και παιδεύει τον νουν μας με τα παραδείγματα των άλλων εις το να διάγωμεν φρονίμως την ζωήν μας, και να διευθύνωμεν τας πράξεις μας με τους κανόνας της Πολιτικής Επιστήμης».¹⁵⁶

Ο παιδαγωγικός και διδακτικός χαρακτήρας της Ιστορίας είναι καταφανής· ωστόσο, το προβάδισμα δεν δίνεται εδώ, σύμφωνα με τις καθιερωμένες αντιλήψεις, στη γνώση της «Παλαιάς Ιστορίας», στα έργα και τα κατορθώματα «εκείνων των

¹⁵⁴ Ο.π., σσ. 502-503.

¹⁵⁵ *Ιστορία του παρόντος πολέμου αναμεταξύ Ρουσσίας και Οθωμανικής Πόρτας. Μεταφρασθείσα μεν εις κοινήν γλώσσαν παρά Σπυρίδωνος Ιεροδιακόνου του Παπαδοπούλου. Παρ' αυτού δε διορθωθείσα. Τόμος Α' (Βενετία, 1770), «Ο Τυπογράφος. Προς τον αναγινώσκοντα την παρούσαν Ιστορίαν χείρειν», σ. [γ].*

¹⁵⁶ ΑΓΑΠΙΟΣ ΛΟΒΕΡΑΟΣ, *Ιστορία των δύο ετών 1787, 1788. Περιέχουσα τας πράξεις των Παρόντων Πολέμων μέσου των Αυστρο-Ρώσων και των Οθωμανών συλλεχθείσα εκ των διαφόρων ειδήσεων, οπού εκδίδονται εις τύπον εις την Ιταλικήν, και Γαλλικήν Διάλεκτον και μεταφρασθείσα εις το κοινότερον των καθ'ημάς Ελλήνων Ιδίωμα. Παρά Α. [...] Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1791, σσ. ε'-ς'.*

Παλαιών Ηρώων», αλλά στις σύγχρονες ιστορικές εξελίξεις. Αξίζει να σταθούμε στους λόγους που επικαλείται ο εκδότης:

«Η πλέον πιστοτέρα είναι η Ιστορία των καθ' ημάς καιρών, διότι ημείς οι ίδιοι είμεσθε μάρτυρες και κριταί των συμβεβηκότων, οπού ή βλέπομεν, ή ακούομεν έτι ζώντες, και έχομεν την Ευκολίαν να τα εξετάζωμεν ακριβώς, και να διακρίνωμεν την αλήθειαν και το ψεύδος, και δεν έχομεν ανάγκην να πιστεύωμεν τοις άλλοις, οπού πολλάκις παραδίδουσι την Ιστορίαν των πραγμάτων ψευδή, και νόθον, διά τας ανωτέρω αιτίας».¹⁵⁷

Η σπουδή και η γνώση της σύγχρονης ιστορίας καλλιεργούν την κρίση και την οξύνοια του ατόμου και του προσφέρουν, καθώς διαφημίζει ο Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης στην *Ιστορία της Ταυρικής Χερσονήσου* (1791), τα απαραίτητα εφόδια για την κοινωνική συναναστροφή:

«Προς τους Φιλοϊστορικούς αναγνώστας. Η ωφέλεια της ιστορίας εις κάθε γένος, φιλομαθή αναγνώστα, είναι το πλέον χρήσιμον πράγμα οπού ημπορεί να ήναι εις τον άνθρωπον, και το πλέον αναγκαιότερον από κάθε άλλο βιβλίον, ότι διά μέσου αυτής εξασκεείται το ανθρώπινον πνεύμα με τας πολυποίκιλλαις ειδήσεις των παρελθόντων και παρόντων συμβάντων, και καλλιεργείται ολίγον κατ' ολίγον με την ανάγνωσιν των ιστοριών, και γίνεται άξιον κάθε συναναστροφής και ομιλίας».¹⁵⁸

Τέλος, ο ίδιος εκδότης, συνδέει την κατάκτηση της ιστορικής γνώσης με το ατομικό και συλλογικό 'ευ ζήν'. Στον Πρόλογο της *Αρχαιολογίας Συνοπτικής των Ελλήνων* (Βιέννη, 1796), που ερανίσθηκε ο Γεώργιος Σακελλάριος από γερμανικές

¹⁵⁷ Ο.π., σσ. ζ'-η'.

¹⁵⁸ *Ιστορία της Ταυρικής Χερσονήσου ήτοι Κριμίου Μικράς Ταταρίας Μετά των παραπλησιοχώρων αυτής Επαρχιών. Εν η περιέχεται και μία καταγραφή Γενική των διαφόρων γενών των Τατάρων, με τα ήθη και τάξεις αυτών' ομού τε και των όσων πολέμων ηκολούθησαν εξ αρχής αναμεταξύ Ρωσών, Τατάρων και Τουρκών έως την σήμερα, με την τελευταίαν κυρίευσιν του Κριμίου, και άλλα συμβάντα λίαν περιεργα Τα πάντα διαιρεθέντα εις δύο τόμους. Νυν πρώτον εκ της Ιταλικής διαλέκτου μετενεχθείσα και τύποις εκδοθείσα, δι' ακριβούς επιμελείας τε και δαπάνης του Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη του εξ Ιωαννίνων. Τόμος Α' (Βιέννη, Γ. Βεντότης, 1791). Θυμίζω πως το τελευταίο επιχείρημα, της ωφελμιστικής χρήσης του 'αναγνώσματος' στην κοινωνική συναναστροφή, το έχουμε ήδη απαντήσει στο εκδοτικό οπλοστάσιο του Λαμπανιτζιώτη, με αφορμή την πρώτη έκδοση του *Αραβικού Μυθολογικού* (Βιέννη, 1757).*

πηγές, τονίζει ότι η διαχρονική, κριτική αποτίμηση της ιστορίας και η εμπέδωση των διδαγμάτων της συμβάλλει στην τόσο επιθυμητή από τον Διαφωτισμό αρμονική συμβίωση του ατόμου με το κοινωνικό του περιβάλλον.

«Προς τους φιλέλληνας αναγνώστας: Αναμέσον των Επιστημών οπού καλλιεργούσι τον ανθρώπινον νούν, δεν είναι αμφιβολία, οπού να μην έχη τον πρώτον τόπον η Ιστορία· επειδή και αυτή συνάπτει τα παρόντα και παρελθόντα εις έν, και τα προβάλλει έμπροσθεν του νοός ως ένα καθρέπτην των ανθρωπίνων πράξεων, από τας οποίας εκλέγων το ωφέλιμον, και απορρίπτων το επιβλαβές αποκτά ο άνθρωπος μίαν ορθήν διδασκαλίαν εκείνων, οπού είναι αυτό αναγκαία διά να ζήση ευδαιμόνως μεταξύ των πλησίων του και αδελφών του. Μία τοιαύτη επωφελής ανάγκη παρεκίνησε, και παρακινεί καθ'εκάστην τους ανθρώπους ίνα περιγράψωσι τα ήθη διαφόρων εθνών και λαών της γης, τα κατορθώματα ανδρείων και εναρέτων ανδρών, τας μεταβολάς διαφόρων βασιλείων, και τα πολιτεύματα όλων των εθνών, όπως εξ αυτών λάβωσιν οι αναγινώσκοντες την ποθουμένην ωφέλειαν».¹⁵⁹

Δίψα για την έγκαιρη κατάκτηση και την ορθή αποτίμηση της ιστορικής εμπειρίας, η οποία θα ολοκληρώσει στο γύρισμα του αιώνα την πορεία της ακριβώς με τη δημιουργία του περιοδικού τύπου· και σε αυτό το σημείο θυμίζω την πολύ χαρακτηριστική φράση του Μ.Δ.Σχινά: «Αι εφημερίδες είναι των ημερών μας η Ιστορία», φράση που αποθησαυρίζουμε στον *Λόγιο Ερμή* και διατυπώθηκε σε κείμενο σχετικό με την έκδοση του *Ελληνικού Τηλεγράφου*.¹⁶⁰

¹⁵⁹ *Αρχαιολογία Συνοπτική των Ελλήνων [...] Ερανισθείσα εκ διαφόρων συγγραφέων παρά Γεωργίου Σακελλαρίου του εκ Κοζάνης [...]* Βιέννη, 1796.,

¹⁶⁰ *Ερμής ο Λόγιος* 1812, σ. 371. Βλ. σχετικά και τις σκέψεις που παραθέτω στο άρθρο μου «*Le Télégraphe Hellénique, 1812-1836. Orientations et fortune d'un journal 'politique, commercial et littéraire' dans le Sud-Est Européen*», *Communications grecques présentées au Ve Congrès International des Études du Sud-Est Européen, Belgrade: 11-17 septembre 1984*, Athènes, Comité National Grec des Études du Sud-Est Européen, 1985, σ. 260.

ς. *Τα εγχειρίδια ηθικής*

Είδαμε προηγουμένως πόσο ο αιώνας του Διαφωτισμού προσανατολίστηκε, έχοντας μάλιστα σοβαρές αναμορφωτικές τάσεις, προς τα ηθικά ζητήματα.¹⁶¹ Ο ανθρωποκεντρισμός που διακατέχει τον φιλοσοφικό στοχασμό της εποχής βρήκε διέξοδο σε ένα πλήθος ηθικοδιδακτικών και παιδαγωγικών συγγραμμάτων, εγχειριδίων ηθικής και συμπεριφοράς, που φιλοδοξούσαν να διασφαλίσουν αρμονικές ανθρώπινες σχέσεις μέσα στην «πολιτική κοινωνία» — μ' αυτόν τον όρο αποδόθηκε συνήθως το *société civile*. Ήδη, λίγο μετά το 1750, στα 1755 πιο συγκεκριμένα, ένα παραδοσιακό παραινετικό κείμενο της μεσαιωνικής ιταλικής φιλολογίας, το *Fior di Virtù*, το γνωστό μας *Άνθος Χαρίτων*,¹⁶² που εξασφάλισε με τη δημοτικότητά του μια αδιάλειπτη εκδοτική παρουσία από τον 16ο έως και τον 19ο αιώνα, εμφανίζεται στο βιβλιεμπόριο με ανανεωμένη σελίδα τίτλου, υποσχέσεις βαθύτερου εξωραϊσμού και νέα δόμηση του περιεχομένου.¹⁶³ Η έκδοση καθιερώνεται από τώρα και στο εξής ως δίγλωσση, με το ιταλικό και το ελληνικό κείμενο βαλμένα αντικριστά. Αυτό το τελευταίο στοιχείο επέτρεψε στο δημοφιλές

¹⁶¹ Βλ. και τις απόψεις του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΝΔΥΛΗ, «Το ηθικοφιλοσοφικό πρόβλημα και ο νεοελληνικός Διαφωτισμός», *Τα Ιστορικά*, τόμος 4ος, τχ. 7, Δεκ. 1987, σσ. 27-46.

¹⁶² Θεωρείται ως συντάκτης του ο ιταλός μοναχός TOMMASO GOZZADINI, και ως χρόνος συγγραφής περίπου το 1320. Βλ. ΕΛΕΝΗ ΚΑΚΟΥΛΙΔΟΥ-ΠΑΝΟΥ, «Fior di Virtù- Άνθος Χαρίτων», *Ελληνικά*, κδ' (1971), σσ. 267-311. Ο πλήρης τίτλος του ήταν: *Fior di Virtù e costumi nobilissimi utilissimo a ciascaduno fidele Christiano* (έκδοση Βενετίας, 1541). Οι παλαιότερες ελληνικές μεταφράσεις του, που σώζονται σε χειρόγραφη μορφή, ανάγονται στα τέλη του 15ου αιώνα, ενώ η πρώτη έκδοσή του χρονολογείται στα 1529.

¹⁶³ Σύμφωνα με την παραπάνω μελετήτρια (ό.π., σ. 280) το ιταλικό κείμενο του *Νέου Άνθους Χαρίτων* δεν ακολουθεί ιταλικό πρότυπο, αλλά αποτελεί μετάφραση του ελληνικού. Στην ίδια άποψη εμμένει και σε μεταγενέστερη εκδοχή του μελετήματός της, βλ. *Συμβολές-Νεοελληνικά Μελετήματα*, Γιάννενα 1992, σ. 13. Σύμφωνα με πληροφορία σύγχρονη με τη συγγραφή της παρούσας μελέτης, η κυρία ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΚΟΛΙΑΔΗΜΟΥ εκπονούσε σχετική διδακτορική διατριβή και είχε διερευνήσει, σε συνεργασία με την κυρία CRISTINA STEVANONI, το ζήτημα του ιταλικού προτύπου του έργου.

και διαδεδομένο αυτό ανάγνωσμα να χρησιμεύσει και ως εγχειρίδιο εκμάθησης της ιταλικής γλώσσας.¹⁶⁴ Παρέχει στους αναγνώστες του έναν καθρέφτη των αρετών του καλού χριστιανού και των ελαττωμάτων που πρέπει να αποφεύγει, όπου αντικατοπτρίζονται οι βασικές αρχές μιας κατεξοχήν παραδοσιακής ηθικής. Στην προσφώνηση «Εις τους Φιλόφρονες Αναγνώστας», ο εκδότης μας πληροφορεί:

«Εις το επίλοιπον δε η Διδασκαλίας είναι όλαις στερεαίς, μεθοδικαίς, και όλαις σύμφωναις εις τον ορθόν λόγον, εις την αληθινήν Ηθικήν, και εις τα διδάγματα της Εκκλησίας».¹⁶⁵

Ωστόσο, και παρόλο τον σημαντικό εμπλουτισμό των λημμάτων του έργου με έννοιες, θέματα και παραδείγματα που δεν περιέχονται στις παλαιότερες μορφές του, η δομή και η λογική στην οποία υπακούει παραμένουν αναλλοίωτες. Τα παραινετικά στοιχεία καθώς και οι τρόποι παραδειγματισμού απηχούν πάντα την παραδοσιακή χριστιανική ηθική.¹⁶⁶

Κατά το τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα πολλαπλασιάζεται μια σειρά βιβλίων, που μπορεί να τοποθετηθούν, στην πλειονότητά τους, σ' ένα μεταίχμιο εγχειριδίων καλής συμπεριφοράς και βιβλίων ηθικής. Όλα αποπνέουν, αν και σε διαφορετικό ποσοστό το καθένα, έναν άνεμο εκσυγχρονισμού, καθώς προσφέροντας χρήσιμες συμβουλές περί του πρακτέου ή ηθικές παραινέσεις, επιδιώκουν κατά βάθος να

¹⁶⁴ *Nuovo Fior di Virtù Riformato, accresciuto, ed ornato con Dottrine, Similitudini, ed Esempii adattati alle Virtù, e Visj de' quali tratta. Libro utilissimo ad ogni persona, e massime a chi brama apprendere le due Lingue così comuni, Italiana, e Greca Volgare [...]* Νέον Άνθος Χαρίτων Ανακαινισμένον, αυξημένον, και στολισμένον με Διδασκαλίας, Παρομοιώσεως, και Παραδείγματα αρμόδια εις τας Αρετάς, και Ελαττώματα, περί των οποίων ομιλεί. Βιβλίον ωφελιμώτατον εις κάθε άνθρωπον, και μάλιστα εις όποιον επιθυμεί να μάθη ταις δύο τόσον κοιναίς Γλώσσαις, Ιταλικήν και απλήν Ρωμαϊκήν (Βενετία, Βόρτολις, 1754, β' έκδοση). Φ.ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες...*, ό.π., 146*, σ. 186.

Μία πειστική μαρτυρία, σχετικά με τη χρήση του βιβλίου για την εκμάθηση της ιταλικής, μας προσφέρει στον αρχόμενο 19ο αιώνα η Ζακύνθια λογία Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου στην *Αυτοβιογραφία* της. Βλ. ΦΑΙΔΩΝ Κ.ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, *Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου*, Αθήναι, 1965, σ. 5.

¹⁶⁵ Φ.ΗΛΙΟΥ, ό.π., σ. 186.

¹⁶⁶ Βλ. ΆΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Typologie des manuels d'éthique et de comportement en langue grecque vers la fin du XVIIIe siècle. L'évolution du genre, reflet du processus de modernisation du Sud-Est Européen», ανακοίνωση στο *Colloque International 'La Modernisation des sociétés Sud-Est Européennes (début du XIXe siècle-fin du XXe siècle)'*, Bucarest, 30 avril-1er mai 1992, *RESEE*, XXX(1992), nos 3-4, σσ. 254-255.

εναρμονίσουν τις ατομικές συμπεριφορές, να λειάνουν τις προσωπικές ιδιαιτερότητες προς όφελος της κοινωνικής τάξης και ισορροπίας. Σχετικά με το πολύ ενδιαφέρον ζήτημα της μεταλλαγής του κλασικού παραινετικού είδους από τους *Καθρέφτες Ηγεμόνων*¹⁶⁷ σε ηθικοδιδασκτικά κείμενα που προορίζονται για αστικά κοινωνικά στρώματα, αξίζει να συγκρατήσουμε τις παλαιότερες κρίσεις του Κ.Θ.Δημαρά:

«Ο νέος ελληνισμός είχε γνωρίσει, προηγουμένως, δύο είδη από τα εγχειρίδια τούτα: το πρώτο από όπου θα έφθανε κανείς, βαθμιαία, μέσα από την κληρονομιά των βυζαντινών, ως τον Ισοκράτη, αφορά στην αγωγή των πριγκίπων. Όταν, στην αρχή του 18ου αι., οι Φαναριώτες έρχονται στην εξουσία στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, ξαναπαίρνουν την παλιά συνήθεια, ενισχυμένοι ίσως κι από πιά πρόσφατα δυτικά παραδείγματα, συγγράφουν συμβουλές για την τέχνη του διοικείν, τις οποίες κληροδοτούν στους επιγόνους τους. Αλλά προς το μέσο του αιώνα, μία άλλη μορφή εγχειριδίου αρχίζει να εμφανίζεται: πολλαπλασιασμένη, πρώτα, σε χειρόγραφα από την σχολική χρήση, δημοσιευμένη για πρώτη φορά στα 1780, η ‘Χρηστοθήθεια’ του Αντωνίου του Βυζαντίου εισέρχεται όλο και πιο βαθιά μέσα στην ελληνική κοινωνία. Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο, εμπνευσμένο από το *Galateo* του Giovanni della Casa και παραφρασμένο από το *De civilitate morum puerilium* του Εράσμου¹⁶⁷ έχουμε, δηλαδή, μία ομολογη παρουσίαση των ηγεμονικών εγχειριδίων, καμωμένη πια όχι για τους ολίγους, αλλά για τους περισσότερους, όσους τουλάχιστον είναι αρκετά ευνοημένοι από την μοίρα τους ώστε να λάβουν την σχολική αγωγή, ή, έμμεσα τα αγαθά της. Μα τώρα, τα τέλη του αιώνα θα δούν πολλές παρόμοιες δημοσιεύσεις. Οι λεγόμενες κατώτερες τάξεις αρχίζουν να αισθάνονται την ανάγκη να αποκτήσουν καλούς τρόπους: έχουν

¹⁶⁷ Σ’ αυτήν ακριβώς την παράδοση εντάσσεται και η απόδοση του έργου του AMBROSIUS MARLIANUS, *Θέατρον Πολιτικόν*, από τα λατινικά στην απλή ελληνική, πόνημα που αποδόθηκε στον ηγεμόνα Νικόλαο Μαυροκορδάτο, ενώ εκπονήθηκε από τον Ιωάννη Αβράμιο (α’ έκδ. 1758).

αρκετές αξιώσεις και ελπίδες για να δικαιολογηθεί η δημοσίευση παρόμοιων βιβλίων».¹⁶⁸

Όπως ήδη ειπώθηκε, μία από τις παλαιές διασκευές δυτικών κειμένων, που κυκλοφορούσε σε χειρόγραφη μορφή ήδη από το 1720,¹⁶⁹ η *Χρηστοθήθεια* του Αντ. Βυζάντιου, καθηγητή στην Σχολή της Κων/πολης,¹⁷⁰ εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο εκδοτικό προσκήνιο, στα 1780. Ήδη, δέκα χρόνια νωρίτερα, στα 1770 είχε κυκλοφορήσει μια έμμετρη διασκευή του έργου, καμωμένη από τον Καισάριο Δαπόντε.¹⁷¹ Το ιταλικό πρότυπο του Giovanni della Casa (1503-1556), *Galateo onvero de' Costumi*, που διακρινόταν για την κομψότητα του ύφους του και το ανθρωπιστικό του πνεύμα, στηριζόταν αναφορικά με ορισμένες ηθικές αρχές που το διέπνεαν, στον Κικέρωνα και σε άλλους κλασικούς. Η ελληνική διασκευή, της οποίας η σπουδαιότητα έγκειται κυρίως στο ότι επιδιώκει να εισαγάγει κώδικες καλής συμπεριφοράς δυτικού τύπου στην τουρκοκρατούμενη βαλκανική κοινωνία της εποχής, υστερεί πολύ σε σχέση με το ύφος και την ουμανιστική ευρύτητα του προτύπου της. Πρόκειται τώρα πια για ένα κείμενο κωδικοποιημένο, όπου υπέρκεινται τα καθήκοντα προς τον Θεό: Κεφ. Α' *Περί της προς τα Θεία συστολής, αιδούς και ευλαβείας*. Τα υπόλοιπα κεφάλαια του έργου πραγματεύονται τα ακόλουθα: Κεφ. Β' *Περί της εν ταις αναστροφαις ευταξίας*. Κεφ. Γ' *Τα περί τας εντεύξεις και ομιλίας των φίλων*. Κεφ. Δ' *Τα Περί τας Παραινέσεις και ελέγχους*. Κεφ. Ε' *Περί της αμφί την αναβολήν κοσμιότητος* [=ενδυμασία]. Κεφ. ΣΤ' *Περί της εν περιπάτοις ευταξίας*. Κεφ. Ζ' *Η περί τας συντυχίας ευταξία*. Κεφ. Θ' *Πως χρηστέον τοις φίλοις*. Η προεξάρχουσα αρετή που επιδιώκεται σε όλες τις εκφράσεις της

¹⁶⁸ Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σσ. 252-253.

¹⁶⁹ ΕΜΗ ΒΑΙΚΟΥΣΗ, «Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18ος-19ος αι.)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της Παιδικής ηλικίας και της νεότητας* (Αθήνα, 1-5 Οκτ. 1984), Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 287 κ.ε.

¹⁷⁰ *Η Χρηστοθήθεια Προς διακόσμησιν των ηθών των Νέων πάνυ λυσιτελής. Εκ της λατινίδος (...) εις απλήν μετηνεχθείσα φράσιν [...] Κυρίου Αντωνίου του Βυζαντίου...*

¹⁷¹ *Χρηστοθήθεια Περιέχουσα και διδάσκουσα τους τρόπους Δι'ων αποκτώνται τα καλά και εύτακτα ήθη της ψυχής και του σώματος, μετά Προσθήκης Λόγων τινών, και Ιστοριών, και Ύμνων. Μεταφρασθείσα, και στιχορρηθείσα παρά Καισαρίου Δαπόντε* (Βενετία, Θεοδοσίου, 1770).

κοινωνικής ζωής του ατόμου είναι η *ευταξία*, έννοια που είναι δυνατόν να σημαίνει τόσο την πειθαρχία όσο και την ευπειθία, την καλή διαγωγή. Χωρίς διόλου να παραμελείται η *ψυχική ευταξία*, ενδεικτική των νέων καιρών είναι η σημασία που αποδίδεται από τον Βυζάντιο, από το *Προοίμιο* κιάλας του συγγραμμάτος του, στην εκμάθηση των καλών τρόπων, στην κόσμια συμπεριφορά των ατόμων μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής συναναστροφής.¹⁷²

1781: Ο Χριστόδουλος Παμπλέκης μεταφράζει από τα γαλλικά το *La véritable politique des personnes de qualité*, έργο που αποδίδεται στον Sieur de Cherbonnières ή στον Nicolas Rémond des Cours.¹⁷³ Ο ελληνικός τίτλος είναι ο ακόλουθος: *Η αληθής Πολιτική. Τις διαιρείται εις Διάφορα Κεφάλαια ως εν τω πίνακι φαίνεται, χρήσιμα και αναγκαία προς διακόσμησιν και στολισμόν των ευγενών ανδρών... Μεταφρασθείσα εκ της Γαλλικής εις την ημετέραν απλήν διάλεκτον. Νυν το πρώτον τυπωθείσα, και επιμελώς διορθωθείσα. Ενετίησι, παρά Νικολάω Γλυκεί..., 1781.*

Το πρωτότυπο κείμενο εντάσσεται, θα έλεγα, όχι τόσο στην συντηρητική παράδοση, όπως υποστήριζαν άλλοι μελετητές¹⁷⁴ αλλά σε μια αλυσίδα ομοειδών εγχειριδίων που δημιούργησε ο γαλλικός 17ος αιώνας, όπου εξαίρονται οι μείζονες

¹⁷² ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Typologie des manuels d'éthique...», *ό.π.*, σ. 255.

¹⁷³ Στον RÉMOND DES COURS (*La véritable politique des personnes de qualité*, Παρίσι, Boudot, 1692) αποδίδει το παραπάνω σύγγραμμα ο Α.Ε.ΒΑΡΒΙΕΡ, *Dictionnaire des ouvrages anonymes*, IV, 930). Ενώ και τις δύο εκδοχές αναφέρει ο Κατάλογος του Βρετανικού Μουσείου και της Γενναδείου.

Ο ΠΑΝ. ΝΟΥΤΣΟΣ («Χριστόδουλος ο εξ Ακαρνανίας και *Encyclopédie*. Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ο Ερασιστής*, 10' (1986), σ. 19) είχε παλαιότερα ταυτίσει τον συγγραφέα με τον γάλλο JACQUES DE CALLIÈRES, παραπέμποντας στον 16ο τόμο της *Εγκυκλοπαιδείας* των D'ALEMBERT, DIDEROT Το σχετικό λήμμα, στο οποίο φαίνεται να στηρίζει την υπόθεσή του, είναι αρκετά ασαφές ως προς το θέμα που μας απασχολεί. Η περαιτέρω έρευνα μάζ έφερε κοντά σε πόνημα του JACQUES DE CALLIERES με τίτλο, *La Fortune des gens de qualité, et des gentilshommes particuliers, enseignant l'art de vivre à la cour, suivant les maximes de la politique et de la morale...*, Παρίσι, 1661 (με αρκετές επανεκδόσεις στο ενεργητικό του). Μέσα από μια πληθώρα παρεμφερών έργων προσθέτω και τον ακόλουθο τίτλο του FRANÇOIS DE CALLIERES, *De la Science du monde, et des connoissances utiles à la conduite de la vie*, Παρίσι, 1717. Βλ. JACQUES-CHARLES BRUNET, *Manuel du libraire et de l'Amateur de livres*, Παρίσι, Maisonneuve & Larose, [1965], σσ. 1478-1479.

¹⁷⁴ ΠΑΝ. ΝΟΥΤΣΟΣ, *ό.π.*, σ. 19, και PASCHALIS M. KITROMILIDES, *ό.π.*, σ. 380.

ηθικές και κοινωνικές αρετές της εποχής: αναμφίβολα η πίστη στον ορθό λόγο και στην ορθή κρίση (*raisonnement*), η ωφέλεια που προκύπτει από την καλή ανατροφή, η αξία της γνώσης, ο χρυσός κανόνας του μέτρου, οι αρμονικές κοινωνικές σχέσεις, τα πολιτικά καθήκοντα, η υπακοή στο χρέος και η νομιμοφροσύνη απέναντι στην απόλυτη βασιλική εξουσία, όσα ακριβώς στοιχεία συνθέτουν την εικόνα του ευπειθούς ευγενούς¹⁷⁵ και συνάμα του *honnête homme*. Στο δεύτερο μάλιστα κεφάλαιο, που τιτλοφορείται «Περί Αγαθού» γίνεται διαχωρισμός μεταξύ του τι σημαίνει *αγαθός άνθρωπος*—ο ενάρετος που πληροί και θέτει σε πράξη τις εντολές της πίστης και της θρησκείας— και *άνθρωπος τιμής*—ο *honnête homme* που τηρεί με ακρίβεια και απαραβάτα τους νόμους, τα ήθη και τις συνήθειες της κοινωνίας.¹⁷⁶

Αξίζει λοιπόν να σταθούμε στο εγχείρημα του Παμπλέκη, κυρίως για να ανιχνεύσουμε τις απότερες διαθέσεις του μεταφραστή. Ως προς τον τίτλο, έχει ειπωθεί—και νομίζω ότι είναι σωστό— σε σχετικό με το θέμα μελέτημα,¹⁷⁷ πως στην ευρωπαϊκή σκέψη της εποχής τα όρια της πολιτικής ξεπερνούν κατά πολύ τη σημερινή ερμηνεία της έννοιας. Δεν πρόκειται μόνον για την επιστήμη, για τους κανόνες που διέπουν τη δημόσια ζωή. Στην περισσότερο κοινόχρηστη και πλατύτερη έννοιά της, η πολιτική ταυτίζεται με την ατομική ή τη συλλογική

¹⁷⁵ *Η Αληθής πολιτική*, ό.π., Προοίμιον, σ. 6: «Αν είναι κανένα πράγμα, διά το οποίον οι άνθρωποι έχουν χρεία από ηθικούς κανόνες, και από φρονίμους και σοφάς γνώμας, τούτο είναι, χωρίς τινος αμφιβολίας, το απαραίτητον χρέος, το οποίον η αυτής ίδια κατάστασις τους αναγκάζει, ίνα έχωσι διά τον ίδιον εαυτόν τους, είτε διά να ζώσι τρόπον τινα εις τον εκτεταμένον τούτον κύκλον, ο οποίος καλείται κόσμος κεχωρισμένοι από τους άλλους, είτε διά να αποκτήσωσι την αγαθήν υπόληψιν των αξίων και δοκίμων υποκειμένων, είτε και διά να βάλωσιν εις πράξιν με φρόνησιν τας υπαγορεύσεις του ορθού λόγου, της ορθής κρίσεως και της θρησκείας. Αν όμως Αι τοιαύται γνώμαι είναι κοινώς εις όλους τους ανθρώπους αναγκαίαι, πολύ περισσότερον πρέπει να είναι εις τους ευγενείς, οι οποίοι γεγεννημένοι ίνα κυβερνώσι τα πρώτα αξιώματα της πολιτείας ή τα στρατιωτικά του δημοσίου, χρεωστούσι να είναι άξιοι, ίνα προβιβάζωνται εις ταύτα, τοσούτω διά μέσου της αρετής των ιδίων τους υποκειμένων, όσω και διά τα δικαιώματα, τα οποία φαίνεται ότι εχαρίσατο εις αυτούς η ίδια αυτώ φρόνησις».

¹⁷⁶ *Η Αληθής πολιτική*, ό.π., σ. 15.

¹⁷⁷ ΤΑΣΟΣ ΒΟΥΡΝΑΣ, «Η πολιτική σαν κοινωνιολογική έννοια στη φιλοσοφία του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliet για τα πενήντα χρόνια της ελληνικής παρουσίας του*, Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 1990, σσ. 95-119, κυρίως σ. 110 κ.ε.

συμπεριφορά, με την ηθική της καθημερινής ζωής, με τους κανόνες που συνιστούν την αγωγή του πολίτη. Ως προς τις διαθέσεις του μεταφραστή, είναι αποκαλυπτικά τα όσα προσθέτει σε υποσημείωση ο ίδιος, από τα οποία σταχυολογώ:

«Η καθόλου πολιτική είναι μία εφεύρεσις και τέχνη του νοός μετά φρονήσεως και γνώσεως ορθής, η οποία διδάσκει πάντα άνθρωπον πώς δύναται να φθάση εις τον ίδιον αυτού επιθυμητόν τέλος, το οποίον δεν είναι άλλο τι παρά η ευδαιμονία, εις την οποίαν αφορούσι πάντα τα ανθρώπινα πράγματα. Διά ν' αποκτήση λοιπόν τις ταύτην την ευδαιμονίαν, πρέπει να διευθύνη πάσας τας αυτού πράξεις τοιουτοτρόπως ώστε να είναι αύται πάντοτε δίκαιοι, πρέπουσαι και ωφέλιμοι. Ο ορθός νόμος της φύσεως και της ηθικής διδάσκουσιν ημάς, ποίον είναι το δίκαιον και ποίον είναι το πρέπον. Η πολιτική δίδωσι κανόνας περί πάντων, όσα είναι ωφέλιμα εις πάντας» (σ. 1).

Δεν μας απομακρύνει εξάλλου πολύ από τους άξονες της προβληματικής μας, όπως προσπαθούμε να τους θέσουμε εδώ, να σταθούμε λίγο ακόμη σε ένα άλλο πολύ ενδιαφέρον σύγγραμμα του Χριστόδουλου Παμπλέκη, που στέκει και αυτό, ως εράνισμα, άρα ως μη αυτόνομο έργο στο μεταίχμιο του φαινομένου. Πρόκειται για το *Περί Φιλοσόφου, Φιλοσοφίας, Φυσικών, Μεταφυσικών, Πνευματικών και Θείων Αρχών* (Βιέννη, 1786), συμπύλημμα νεωτερικών γνώσεων, αφού σε σημαντικό ποσοστό του μεταφέρει στα ελληνικά λήμματα του *λογικού λεξικού*, της επιστημονικής και σοφής βίβλου του Διαφωτισμού, με άλλα λόγια της *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné*.¹⁷⁸ Εδώ ανάμεσα σε άλλα στρατεύεται η φιλοσοφία στη μάχη κατά της δεισιδαιμονίας αλλά και απορρίπτεται η άκριτη και τυφλή αποδοχή των αρχαίων.¹⁷⁹

Η *ευδαιμονία* του ατόμου, που βρίσκεται στο επίκεντρο του ευρωπαϊκού φιλοσοφικού και ηθικού στοχασμού κατά τον 18ο αιώνα, έχει τεθεί τώρα πιά κάτω από μία νέα οπτική. Χωρίς να προκαλέσει καθολική ρήξη με την προηγούμενη ηθική παράδοση, η νεωτερική σκέψη της εποχής έδωσε σε ορισμένες

¹⁷⁸ ΠΑΝ. ΝΟΥΤΣΟΣ, *ό.π.*, σσ. 13-24.

¹⁷⁹ PASCHALIS M. KITROMILIDES, *ό.π.*, σ. 381.

προϋπάρχουσες έννοιες νέα φόρτιση. Έτσι, δίπλα στην εσωστρεφή αναζήτηση της ατομικής ευδαιμονίας, και ακόμη πολύ συχνά, δίπλα στο χριστιανικό αξίωμα της σωτηρίας της ψυχής, ο 18ος αιώνας προσέθεσε μια καθοριστική παράμετρο, αυτήν της κοινωνικής ισορροπίας και τάξης. Η ηθική διαπαιδαγώγηση της περιόδου του Διαφωτισμού, καθώς αποβλέπει στη διαμόρφωση του μέσου ανθρώπινου τύπου, προτρέπει στο να συνδεθεί η ευχαρίστηση, που προκύπτει από την άσκηση της αρετής, με την ατομική και την συλλογική ευδαιμονία και ευνομία.¹⁸⁰ Είμαστε λοιπόν τώρα μπροστά στο ακόλουθο ερώτημα: Με ποιούς τρόπους τα τόσο δημοφιλή στην Ευρώπη του 18ου αιώνα ηθικά κείμενα διοχετεύθηκαν στην παιδεία της Ν.Α. Ευρώπης;

Γύρω στο 1780, αποκρυσταλλώνονται στη βιβλιοπαραγωγή μας οι απηχήσεις αυτών των ηθικοδιδασκτικών τάσεων, των οποίων το θεματικό υπόβαθρο εκμεταλλεύεται κατά κύριο λόγο τις παραδειγματικές πράξεις και περιπέτειες μυθολογικών και ιστορικών ηρώων: **1783**, *Ηθική Ιστορία Βελισσαρίου, Αρχιστρατήγου του Μεγάλου Ιουστινιανού Αυτοκράτορος Ρωμαίων*. Πρόκειται για το γνωστό έργο του Marmontel, *Bélisaire, roman philosophique*. Σε αφιερωτικό κείμενο που προτάσσει ο εκδότης Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, ακολουθώντας καθιερωμένη συνήθεια της εποχής, τονίζεται ο ηθικοδιδασκτικός χαρακτήρας του βιβλίου: «έχοντας λοιπόν ανά χειράς την ηθικήν ιστορίαν εκείνου του Αξιομνημονεύτου Βελισσαρίου [...] συντεθειμένην εις διδασκαλίαν αρετής και αγάπην δικαιοσύνης τε και αρετής».¹⁸¹ Τον ίδιο χρόνο, 1783, κυκλοφορεί η *Ηθική περιήγησις Κύρου Βασιλέως Περσών*. Αποτελεί μετάφραση του δημοφιλούς έργου του Allan Ramsay, *Les Voyages de Cyrus*.¹⁸² Οι δύο τελευταίοι τίτλοι έργων του

¹⁸⁰ ROBERT MAUZI, *L'idée du bonheur dans la pensée et la littérature françaises au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Armand Colin, 1960, Introduction, σ. 12. Επίσης GEORGES GUSDORF, *Les Sciences Humaines et la pensée occidentale IV. Les Principes de la Pensée au siècle des Lumières*, Παρίσι, Payot, 1971, σ. 351 κ.ε.

¹⁸¹ *Ηθική Ιστορία Βελισσαρίου...*, Βιέννη, 1783, σσ. 4^v-5^f.

¹⁸² Για την πατρότητα της μετάφρασης, βλ. Γ.ΛΑΪΟΣ, «Γεώργιος Βεντότης, ο διαφωτιστής συγγραφέας και τυπογράφος και ο πατέρας της ελληνικής δημοσιογραφίας», *Επτανησιακά Φύλλα*, περ. Γ', τχ. 6 (Νοέμ. 1958), σ. 162 κ.ε. Πρβλ. Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., σσ. 491-492, και ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Τρείς μεταφράσεις αποδιδόμενες στον Γ.Βεντότη», *Ο Ερασιστής*, 10 (1972), σ. 145.

Marmontel και του Ramsay εντάσσονται εξάλλου πολύ ωραία μέσα στην ατμόσφαιρα αναστροφής και εξοικείωσης με το κλασικό πνεύμα που καλλιέργησε ο φθίνων 18ος αι. και την τάση ‘αρχαϊσμού’ που διέπει την ευρωπαϊκή παιδεία κατά την ίδια περίοδο.¹⁸³ Εξάλλου, δεν πρέπει να παραγνωρίζουμε ότι αυτή η κατηγορία των τίτλων θα εισαγάγει νέες ηθικές έννοιες, όπως την ημερότητα των ηθών, τη φιλανθρωπία και την κοινωνική ευεργεσία, τη φυσική ηθική και τη φυσική θρησκεία, τη συζυγική αγάπη, έννοιες πολύτιμες για τον εκσυγχρονισμό του νοητικού εξοπλισμού των νεοελλήνων.¹⁸⁴

Εδώ ακριβώς έρχεται να προστεθεί και η μεγάλη μόδα της ‘ανατολικής σοφίας’.

1782: *Ο Ινδός φιλόσοφος ή η μέθοδος του ευτυχώς ζήν εις την κοινότητα. Le Philosophe indien ou l’art de vivre heureux dans la société* (Βιέννη, Baumeister).¹⁸⁵ Είμαστε και σε αυτήν την περίπτωση μπροστά σ’ένα δημοφιλές έργο της αγγλικής γραμματείας που διοχετεύθηκε στην γλώσσα μας μέσω της γαλλικής του μετάφρασης. Ο τίτλος του πρωτοτύπου είναι *The Oeconomy of Human Life* (1751¹). Υπάρχει ακόμη ασάφεια και αμφιγνωμία σχετικά με την πατρότητα του έργου. Αποδίδεται σε δύο συγγραφείς: το πρώτο τμήμα του στον Philip Dormer-Stanhope, 4th Earl of Chesterfield, ενώ το δεύτερο στον πολυγραφώτατο John Hill.¹⁸⁶ Στη χορεία των πιθανών συγγραφέων ας προστεθεί και το όνομα του άγγλου

¹⁸³ E. EGGER, *L’Hellénisme en France*, II, Παρίσι, 1869. Και LOUIS BERTRAND, *La fin du classicisme et le retour à l’antique dans la seconde moitié du XVIIIe siècle et les premières années du XIXe siècle, en France*, Slatkine Reprints, Γενεύη, 1968.

¹⁸⁴ ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Typologie des manuels d’éthique...», ό.π., σ. 256. Σχετικά π.χ. με τον *Βελισάριο* του Marmontel, βλ. τη διεξοδική μονογραφία του JOHN RENWICK, “Marmontel, Voltaire and the *Bélisaire* affair”, *Studies on Voltaire and the 18th Century*, vol. 121(1974). Αναλύει τη σχετική με το ζήτημα της θρησκευτικής ‘ανοχής’ διαμάχη που προκάλεσε ο *Βελισάριος*. Σημειώνω ότι ο ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ (*Περί των Διχονοιών*, ό.π., σ. 101, σε υποσημείωση) δείχνει να είναι ενήμερος της διαμάχης που προκάλεσε στην ευρωπαϊκή διάνοηση το θέμα του *Βελισσαρίου*, έργο «το οποίον διεδόθη με τόσην φήμην, και επροξένησε τόσην ταραχήν εις τας ημέρας μας».

¹⁸⁵ *Ο Ινδός Φιλόσοφος ή Μέθοδος του ευτυχώς ζήν εις την κοινότητα. Περιεχομένη εις ένα ολίγον αριθμόν εκλεκτοτέρων διδασκαλιών της ηθικής. Συλλεχθείσα παρά Γυμνοσοφιστού τινος των παλαιών. Εν τη Βιέννη της Αουστρίας. Παρά Ιωσήφ Βαουμαϊστερίω Νομοδιδασκάλω και Τυπογράφω. 1782.* Το έργο αυτό γνωρίζει και άλλες δημοσιεύσεις και παραλλαγές κατά τον 19ο αιώνα (*Οικονομία της ζωής*, Μόσχα, 1802 — *Οικονομία του ανθρωπίνου βίου*, Τεργέστη, 1833 — *Κομφούκιος ή τέχνη του κοινωνικού βίου*, 1852).

¹⁸⁶ ALEXANDRU DUȚU, *Les livres de sagesse...*, ό.π., σσ. 63-68.

βιβλιοπώλη Robert Dodsley.¹⁸⁷ Το έργο γνώρισε σπάνια τύχη στην Ευρώπη του 18ου αιώνα με πολλές διαφορετικές αποδόσεις του αρχικού του τίτλου. Για τη γαλλική παράδοση, στην οποία στηρίχθηκε και η ελληνική μετάφραση σημειώνω ενδεικτικά: *Économie de la vie humaine, L'Élixir de la morale indienne, Le Philosophe indien ou l'art de vivre heureux dans la société* (1760), *Encyclopédie morale*, κ.λπ. Την ελληνική μετάφραση, που βασίστηκε προφανώς στην προαναφερθείσα γαλλική του 1760,¹⁸⁸ οφείλουμε, σύμφωνα με τον Γ.Ζαβίρα, στον Ζακύνθιο εκδότη Γεώργιο Βεντότη.¹⁸⁹

Με αυτό το έργο περνάμε σε έναν νέο τύπο εγχειριδίου ηθικής, με ανανεωμένη ιεράρχηση των αξιών. Από την τυπική, παραδοσιακή αντίθεση *πάθος-αρετή*, εισερχόμαστε σε κατηγορίες, όπου υπέρκειται η αυτογνωσία, ακολουθούν οι ατομικές αρετές και τα πάθη, για να οδηγηθεί ο αναγνώστης στην απαρίθμηση των χρεών προς την οικογένεια αλλά και του ατόμου-πολίτη προς την Κοινότητα. Εισάγονται στο προσκήνιο νέες αρετές, όπως η γλυκύτητα των ηθών, ο αμοιβαίος σεβασμός, η εμπιστοσύνη αλλά και οι εκδηλώσεις τρυφερότητας που πρέπει να διαπνέουν τις οικογενειακές και συζυγικές σχέσεις: όλα αυτά βεβαίως απηχούν τις επιδράσεις της αγγλικής φιλοσοφίας της εποχής (π.χ. Shaftesbury, Hutcheson). Η *εργασία*, που φέρεται συνυφασμένη με την ευχαρίστηση, η υγιής άμιλλα καθώς και οι έντιμες εμπορικές και άλλες οικονομικές σχέσεις επαινούνται. Το νέο καπιταλιστικό πνεύμα ολοκληρώνεται με μια παράγραφο, όπου εξάιρεται η φυσιογνωμία του αγαθού και φωτισμένου μονάρχη, προστάτη των γραμμάτων και των τεχνών. Με την προνοητική πολιτική του διασφαλίζει την ανάπτυξη των

¹⁸⁷ J.-M. QUÉRARD, *La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique...*, τ. II, Παρίσι, G.-P. Maisonneuve & Larose, [1965], σσ. 567-569.

¹⁸⁸ A.-E. BARBIER, *Dictionnaire des ouvrages anonymes*, τ. II, Παρίσι G.-P. Maisonneuve & Larose, [1964], σσ. 22-24.

¹⁸⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Ελλάς*, Αθήναι, 1872, σ. 220, και Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, «Επαφές της νεώτερης ελληνικής λογοτεχνίας...», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., σσ. 21-42, και 490-496. Σχετικά με τη συναφή με το θέμα που εξετάζουμε δραστηριότητα του Γ. Βεντότη, πρβλ. με την ανακοίνωση της ΕΛΕΝΗΣ-ΑΙΜΙΛΙΑΣ ΠΑΠΑΕΜΜΑΝΟΥΗΛ-ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, «Η ιδέα της υγείας και της ευδαιμονίας στο έργο του Ζακύνθιου λογίου Γεωργίου Βεντότη», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*. Τόμος 4 *Φιλολογία-Γλωσσολογία-Λαογραφία-Φιλοσοφία*. Γενική Επιμέλεια: ΓΕΩΡΓ.Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ, Αργοστόλι, 1991, σσ. 367-377.

εμπορικών συναλλαγών, τη διάνοιξη νέων εμπορικών δρόμων και συμβάλλει στην ευημερία του λαού.¹⁹⁰ Στα καθήκοντα του ατόμου προς την κοινότητα δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις έννοιες της *ευποιΐας*, της *δικαιοσύνης* και της εντιμότητας που πρέπει να διακρίνουν τις σχέσεις με τα άλλα μέλη της κοινωνίας. Ωστόσο, το επιστέγασμα αυτού του οικοδομήματος, που διατρέχεται από ορισμένες μείζονες αντιλήψεις του αγγλικού 18ου αιώνα, δεν παύει να είναι η αγαθή Θεότητα, ο παντοδύναμος και ακριβοδίκαιος Δημιουργός. Ο *Ινδός φιλόσοφος* μας εισάγει σε έναν νέο, δυναμικό κόσμο αξιών σε συνδυασμό με μια αισθητά διαφοροποιημένη αντίληψη ως προς την υφή της Θεότητας και τη σχέση του ανθρώπου με αυτήν.¹⁹¹

Ως προς την εννοιολογική προβολή του τίτλου, πολύ κοντά βρίσκεται και το *Μυθολογικόν Ηθικο-πολιτικόν Πιλπάϊδος Ινδού Φιλοσόφου. Εκ της Γαλλικής εις την ημετέραν διάλεκτον νυν πρώτον μεταφρασθέν. Εκ Πολυζώνη Λαμπανιζιώτη* (1783). Το ελληνικό κείμενο στηρίζεται πιθανότατα στη διασκευή του Charles Mouton (*Les fables politiques et morales de Pilpai, philosophe indien...*, Αμβούργο, 1750) του γνωστού μας από τη βυζαντινή λογοτεχνία *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη* (*Kalila wa-Dimna*).¹⁹²

Το 1788 εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα το δημοφιλές έργο της Mme Le Prince de Beaumont, *Magasin des enfants*¹⁹³ (*Αποθήκη των παιδων, ήτοι Διάλογοι μεταξύ Σοφού Διδασκάλου, και Διαφόρων Ευγενών μαθητών του...*).

¹⁹⁰ Σχετικά με την οικονομική και αποικιοκρατική ανάπτυξη που προκλήθηκε από το πνεύμα του Διαφωτισμού, βλ. A.SOBOUL, G. LEMARCHAND, M. FOGEL, *Le siècle des Lumières. L'Essor*, ό.π., τ. II. Για το αγγλικό οικονομικό πρότυπο, βλ. G.GUSDORF, *Les sciences humaines et la conscience occidentale, VI, L'avènement des sciences humaines*, Παρίσι, Payot, 1973, σ. 529 κ.ε.

¹⁹¹ ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Typologie des manuels d'éthique...», ό.π., σ. 256 κ.ε.

¹⁹² Βλ. ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΠΟΓΛΟΥ, «Νεοελληνική αφηγηματική λογοτεχνία και ξένες παραδόσεις. Η ποικιλία των 'ανατολικών' και 'δυτικών' συμβολών κατά τον 18ο αιώνα», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας. Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες*, Αθήνα, Δόμος, 1995. Ο ΕΜΜ. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, ό.π., αποδίδει και αυτήν τη μετάφραση στον Γ. Βεντότη.

¹⁹³ Ο πλήρης τίτλος του έργου είναι: *Magasin des enfants ou Dialogues entre une sage gouvernante et plusieurs de ses élèves de la première distinction* (α' έκδ. 1757).

Πρόκειται για μια συλλογή από ηθικο-διδακτικούς ‘μύθους’ και ‘ιστορίες’¹⁹⁴ με παιδαγωγικό χαρακτήρα που κινείται μέσα στο πνεύμα του Διαφωτισμού. Η μετάφραση που εκδόθηκε ο Σπυρίδων Βλαντής¹⁹⁵ γνώρισε μεγάλη εκδοτική επιτυχία στο γύρισμα του αιώνα (1790, 1793, 1805, κ.ά). Πρωταρχικό μέλημα του μεταφραστή αποτελεί η ‘αγωγή των παιδών’. Αυτή ήταν άλλωστε και η πρωταρχική σημασία του έργου της Γαλλίδας συγγραφέως. Όμως στην επιχειρηματολογία του Βλαντή, που ζεί σε ένα κοσμοπολιτικό κέντρο παιδείας, τη Βενετία, εκφράζονται ορισμένες ανησυχίες και διατυπώνονται, με αφορμή το μετάφρασμα, αιτήματα αντιπροσωπευτικά ενδεχομένως μιας μερίδας του τότε ελληνισμού των παροικιών της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης. Η γλωσσομάθεια αυτών των κύκλων είναι δεδομένη και αυτό ισχύει και για τους νεαρούς βλαστούς των ελληνικών οικογενειών. Ακόμη, η προμήθεια των τίτλων στο πρωτότυπο ή στην ιταλική τους μετάφραση είναι απλή υπόθεση. Τότε, προς τι ο μεταφραστικός μόχθος του Βλαντή;

«Αποκρίνομαι, εξηγεί ο ίδιος, πως δεν είναι πρόπον να καταφρονώμεν την πατρικήν μας ευγενεστάτην γλώσσαν, και να αμελώμεν τα ημέτερα Συγγράμματα, διά να σπουδάζωμεν τα Ιταλικά, τα Γαλλικά, και τα Αγγλικά. Όλα τα πεπαιδευμένα Γένη συμφωνούν πως το κυριώτερον χρέος είναι να προκρίνουν πάντοτε την μάθησιν, και τον καλλωπισμόν της ίδιας των γλώσσης, πριν να δοθούν εις την γύμνασιν των αλλοτριών».¹⁹⁶

Ο Βλαντής ζητάει μάλιστα την έμπρακτη συμπαράσταση των ομογενών, την οικονομική τους συνδρομή, προκειμένου να αποπερατώσει το έργο του. Νομίζω ότι έχουμε εδώ ένα εύγλωττο παράδειγμα, όπου η μετάφραση ενός εκλαϊκευτικού

¹⁹⁴ Για τη διάκριση που περιέχεται στο ίδιο το έργο («η ιστορία είναι μία διήγησις αληθής, και ο Μύθος ψευδής, ο οποίος γράφεται, ή διηγείται, προς ψυχαγωγίαν των παιδών»), βλ. τις παρατηρήσεις του Μ.Γ.ΜΕΡΑΚΛΗ, «Ένας παλιός πρόλογος σε παιδικό βιβλίο», *Παιδική Λογοτεχνία. Θεωρία και πράξη*. Πρώτος τόμος. Επιμ. ΑΝΤΑ ΚΑΤΣΙΚΗ-ΓΚΙΒΑΛΟΥ, Αθήνα, Καστανιώτης, 1993, σ. 25.

¹⁹⁵ Για τον Σπυρίδωνα Βλαντή και τη δραστηριότητά του, βλ. Γ. ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*. Αθήνα, Χ.Μπούρας, 1987, κυρίως σσ. 61-62.

¹⁹⁶ *Αποθήκη των παιδών...*, Τόμος δεύτερος, Βενετία, Ν. Γλυκός, 1788, «Προς τους φιλομαθείς αναγνώστας», σσ. 6-7.

παιδαγωγικού συγγράμματος εμπλέκεται ηθελημένα, ενσυνείδητα στην υπόθεση της εθνικής μας παιδείας.

Το τέλος του αιώνα, και μάλιστα πιο συγκεκριμένα η τελευταία του δεκαετία θα προσδώσει και πάλι νέες κατευθύνσεις στο είδος. Ο Κ.Θ.Δημαράς, επιχειρώντας να δώσει, στοχαστικά πάντα, το νέο στίγμα, ξεχώρισε μερικούς τίτλους που έκαναν την εμφάνισή τους μετά το **1791**: *Χειραγωγία εις την καλοκαγαθίαν* (1791), *Άνθος αρετής και γνώσεως, ήτοι Συνάθροισις κανόνων τινων, δι'ων δύναται τινάς να ζήση τιμίως και ευτυχώς* (1794), *Τέχνη του ζήν, ήτοι Νουθεσίαι ωφέλιμαι. Πώς να ζήση τινάς εν ειρήνη και γαλήνη εις την συναναστροφήν των ανθρώπων* (1794), *Ασφαλής οδηγία εις την γνώσιν των ανθρώπων* (1795), *Αληθής οδός την ευδαιμονίαν* (1796).¹⁹⁷ Κοινός τους παρανομαστής η αναζήτηση της ατομικής, ‘επί γης’ ευδαιμονίας και της αρμονικής συμβίωσης του ατόμου-πολίτη με το κοινωνικό περιβάλλον.

Ας σταθούμε επιλεκτικά στην πλούσια παραγωγή του Δημητρίου Δάρβαρη, ο οποίος έθεσε, μέσα από μια αξιοσημείωτη σε όγκο και σε εύρος ενδιαφερόντων μεταφραστική και συγγραφική δραστηριότητα, ως βασικό άξονα της προσφοράς του στα κοινά την ‘διαπαιδαγώγηση της νεολαίας’. Ο Δάρβαρης, αποτελεί εξάλλου ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μεταφραστή, εραμιστή και συγγραφέα-παιδαγωγού, του οποίου το έργο κυκλοφόρησε ευρύτατα στον χώρο της Ν.Α. Ευρώπης.¹⁹⁸ Το πρώτο ηθικό σύγγραμμα που εκδίδει ο Δάρβαρης, η *Χειραγωγία εις την Καλοκαγαθίαν* (1791) προορίζεται για σχολική χρήση. Εδώ εκφράζονται για πρώτη φορά οι απόψεις του σχετικά με την *ευδαιμονία*, την οποία θεωρεί κοινό αγαθό, προσιτή στον καθένα:

«Εις οποιαδήποτε στάσιν [=κατάσταση, κοινωνική θέση] ημπορεί ο άνθρωπος να ήναι ευτυχής [...] Η αληθινή ευτυχία είναι εις ημάς. Όταν η καρδιά μας είναι

¹⁹⁷ Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ.253.

¹⁹⁸ Βλ. ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ, «Δημήτριος Δάρβαρης: οι περί ‘ηθικής αντιλήψεις του», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. ΠΡΑΚΤΙΚΑ Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Κ.Θ.Δημαρά*, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σσ. 107-120. Αναδημοσιεύεται στο: *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Εκδόσεις Ergo, 2004, σσ. 139-152.

αγαθή, και ελευθέρα από τας ατάκτους επιθυμίας, τότε ο άνθρωπος είναι ευτυχής. Όθεν πολλά ευτυχείς άνθρωποι είναι εδώ εις την γην όσοι ευχαριστούνται εις την στάσιν τους». ¹⁹⁹

Η ηθική κατακτάται μέσω της σπουδής και της άσκησης. Πρόκειται, όπως αναφέρεται σε επόμενη έκδοση (1839) για μετάφραση από τα γερμανικά ²⁰⁰ και παρέχει μια πλήρη εικόνα των χρεών του πολίτη και υπηκόου, μέλους μίας κοινότητας. Διότι, οι κανόνες της *Χειραγωγίας* αποσκοπούν ακριβώς στο «να αποκαταστήσωσι τον άνθρωπον φρόνιμον και εύχρηστον μέλος της κοινωρίας». Έτσι, ξεκινώντας από την απαρίθμηση των καθηκόντων των μαθητών, το κείμενο πραγματεύεται στη συνέχεια τις βασικές κοινωνικές αρετές και ελαττώματα του ατόμου. Από αυτό το δεύτερο κεφάλαιο που επιγράφεται *Περί της Χρηστοηθείας ή Καλοκαγαθίας του Ανθρώπου εν ταις Διαθέσεσι, πράξεσι τε και Πολιτεία αυτού*, ως συγκρατήσουμε τη ‘νεωτερική’ φόρτιση που προσλαμβάνουν παλαιότερες έννοιες, αυτές οι ‘έντιμες διαθέσεις’ του ατόμου κατά τον Δάρβαραν, των οποίων η κατάκτηση προσδιορίζεται από δύο συμπληρωματικά στοιχεία: τη ‘φύση’ και την ‘άσκηση’: *Καλοκαγαθία, Φιλοτιμία, Ησυχία, Φιλομάθεια, Φιλαλήθεια, Φιλοφροσύνη, Ειρηνοφιλία, Φιλυπουργία*, ²⁰¹ *Ειλικρίνεια, Πιστότητα, Τιμή, Τάξις, Φιλοπονία, Αυτάρκεια, Μετριοξοδεία, Φειδωλή*. Η ερμηνεία του περιεχομένου τους απηχεί τώρα πια εμφανώς μια διάθεση αστικού εκσυγχρονισμού. Οι νεωτερικές διαθέσεις ως προς την ηθική διαμόρφωση του ατόμου και την εναρμόνισή του με το κοινωνικό περιβάλλον αντικατοπτρίζονται πολύ ωραία, κατά τη γνώμη μου, σε ορισμένα ελαττώματα που απαριθμούνται στη *Χειραγωγία*: συγκρατώ την *Αγροικία ήτοι Χωριατοσύνη* ²⁰² και την *Απολίτευσία, ήτοι Βαρβαρότητα*. ²⁰³ Η αναφορά όσων

¹⁹⁹ *Χειραγωγία εις την Καλοκαγαθίαν*, ό.π., «Περί της ευτυχίας», σσ. 1-3.

²⁰⁰ Πρβλ. με όσα επισημαίνω στο «Typologie des manuels d'éthique...», ό.π., σ. 263.

²⁰¹ «κλίσις και σπουδή εις το να κάμνη τινάς προθύμως εκείνο οπού είναι εις τους άλλους αρεστόν, ωφέλιμον και αναγκαίον» (σ. 31).

²⁰² «Αγροικία ονομάζεται, όταν κάμνει τινάς εκείνο οπού λυπεί ή απαρέσκει εις τους άλλους» (σ. 43).

²⁰³ «Απολίτευτος είναι τινάς, όταν αμελεί να ήναι προς τους άλλους τιμητικός και χρηστοήθης. Όταν δεν κάμνει εκείνο οπού συνηθίζεται να κάμνωσιν οι χρηστοήθεις της αυτής τάξεως» (σ. 43).

ανήκουν εις την κοσμιότητα, η διδασκαλία δηλαδή των καλών τρόπων, των κανόνων συμπεριφοράς έχουν επίσης την θέση τους εδώ.²⁰⁴ Επιδιώκεται η εφαρμογή του μέσου όρου, της μετριοπάθειας και ισορροπίας με το κοινωνικό περιβάλλον· η εμφάνιση και η συμπεριφορά του ατόμου πρέπει να υπακούουν σ' αυτές τις αρχές.²⁰⁵

Εν συνεχεία θίγεται ένα ακόμη 'νεωτερικό' θέμα, που απηχεί με τη σειρά του το πνεύμα του Διαφωτισμού. Πρόκειται για ένα κεφάλαιο που περιέχει οδηγίες και συμβουλές με άξονα αναφοράς τη διατήρηση της καλής φυσικής υγείας του ατόμου. Όπως είναι γνωστό, ο επαναπροσδιορισμός του ανθρωπίνου σώματος και η προφανής ωφέλεια από τη φυσική ζωή ανήκουν στα κεκτημένα του αιώνα των Φώτων στην Ευρώπη.²⁰⁶

Ένα από τα επόμενα κεφάλαια της *Χειραγωγίας* μας προσφέρει μια ενδιαφέρουσα ανάλυση που εκλαϊκεύει τις ευρωπαϊκές θεωρίες της εποχής σχετικά με την διαίρεση της κοινωνίας και τα καθήκοντα των μελών της²⁰⁷ (*Γαμική* -σχέσεις και καθήκοντα συζύγων, *Πατρική* -σχέσεις και καθήκοντα γονέων και τέκνων, *Αρχοντική* -σχέσεις και καθήκοντα Αυθέντη και δούλου, Δεσπότη και υπηκόου, *Πολιτική* -σχέσεις και καθήκοντα μεταξύ των μελών της πολιτικής κοινωνίας, *Πνευματική* -Εκκλησία, και μοναχισμός). Πρόκειται για ένα κεφάλαιο που πραγματεύεται σημαντικά ζητήματα, όπως αυτό που αφορά στη συμπεριφορά των συζύγων μέσα στην οικογένεια· εδώ αναδεικνύονται έννοιες, όπως η αλληλοβοήθεια, η αμοιβαία αγάπη, η πίστη. Επισημαίνεται το χρέος των γονέων να φροντίσουν για την καλή ανατροφή των παιδιών και προτρέπονται να μην

²⁰⁴ *Περί των ανηκόντων εις την Κοσμιότητα*, σ. 263 κ.ε.

²⁰⁵ «Αι καινοτομίαι (μόδαίς) εις τα ενδύματα ουδέν είναι καθ'εαυτάς, αλλά όταν είναι πάγκοινοι, και όχι σκανδαλώδεις πρέπει να τας μιμώμεθα, και θέλει είσθαι αρκετόν εις ημάς, το να μην ήμεθα ούτε πρώτοι, ούτε έσχατοι εις αυτάς, το να μη φορούμεν ούτε πολλά καινοτρόπως, ούτε πολλά αρχαιοτρόπως» (σ. 52).

²⁰⁶ R. MAUZI, *ό.π.*, κεφ. «Le bonheur et le corps», σ. 300 κ.ε.

²⁰⁷ Νομίζω ότι πρέπει να θεωρήσουμε εδώ πιθανή την επίδραση που άσκησαν οι ιδέες της αγγλικής φιλοσοφίας, π.χ. του John Locke, στη μεταγενέστερη ευρωπαϊκή σκέψη. Βλ. ΤΖΩΝ ΛΟΚ, *Δεύτερη Πραγματεία Περί Κυβερνήσεως. Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*. Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Αθήνα, Γνώση, 1990, Κεφ. VII. Περί Πολιτικής Κοινωνίας, σ. 143 κ.ε.

επιδεικνύουν υπερβολική αυστηρότητα. Στα περί *Αυθεντικής*²⁰⁸ και *Πολιτικής* κοινωνίας μου φαίνεται ενδιαφέρον να απομονώσουμε όρους, όπως αυτόν της επίδειξης σύνεσης και μετριοπάθειας από μέρους των κρατούντων (του Δεσπότη) ή αυτών που αφορούν στην ευνομία της κοινότητας, στη δημιουργία νόμων και θεσμών²⁰⁹ αλλά και, αντιστοίχως, στο χρέος των υπηκόων-πολιτών να συνεργάζονται για το κοινό καλό,²¹⁰ να επιδεικνύουν ευπείθεια στους νόμους και φιλοπατρία όταν απειλείται η κοινή σωτηρία και ασφάλεια. Ως προς αυτό το σημείο είναι ιδιαίτερος ενδιαφέρον να αναφερθούμε στην ύπαρξη ενός τελευταίου κεφαλαίου «Περί Φιλοπατρίας», όπου ως *πατριώτης* ορίζεται ο άνθρωπος «παντός γένους και τάξεως» που τιμά την πατρίδα του, χαιρείται για την ευτυχία της, συμμερίζεται τη δυστυχία της και συμμετέχει ενεργά στην ελευθέρωσή της.²¹¹ Παρόλη την προοδευτική φόρτιση που προσλαμβάνει έτσι ο όρος, ο Δάρβαρης συμπληρώνει εκ παραλλήλου πως η φιλοπατρία αποτελεί χριστιανική αρετή.

²⁰⁸ Η νομιμότητα της Αυθεντικής εξουσίας απορρέει από τον Θεό και, όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Δάρβαρης «Η κοινωνία αυτή δεν είναι παντελώς εναντία τω Θεώ» (*Χειραγωγή*, σ. 60). Πρβλ. με FRANÇOIS CHATELET (éd.), *Histoire des idéologies*, 3, *Savoir et Pouvoir du XVIIIe au XIXe siècle*, Παρίσι, 1977, σ. 67.

²⁰⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι η έννοια της δικαιοσύνης είναι αλληλένδετη με την εφαρμογή των νόμων, «οι οποίοι υπερασπίζονται την ζωή, την τιμήν, την περιουσίαν ή τα κτήματα του καθενός» (*Χειραγωγή*, σ. 70). Νομίζω πως και εδώ βρισκόμαστε εμπρός σε έννοιες της αγγλικής φιλοσοφίας που εκλαΐκευσε στον ευρωπαϊκό χώρο ο Διαφωτισμός. Βλ. ενδεικτικά το άρθρο του PETER G. STEIN, “Adam Smith's Theory of Law and Society”, *Classical Influences on Western Thought A.D. 1650-1870, Proceedings of an International Conference Held at King's College Cambridge March 1977*. Edited by R.R. BOLGAR, Cambridge University Press, σσ. 264-265

²¹⁰ Μια ακόμη έννοια που θα ήθελα να επισημάνω εδώ είναι η χρησιμότητα, η απαραίτητη συνύπαρξη και αρμονική συνεργασία όλων των επιστημών και επιτηδευμάτων προς το κοινό όφελος: «Πάσα τάξις και επιτήδευμα, πάσα τέχνη και επιστήμη φέρει όφελος εις την ανθρωπίνην κοινωνίαν».

²¹¹ Πρβλ. με τις αποχρώσεις που προσλαμβάνει η έννοια της πατρίδος και του πατριωτισμού στη Γαλλία του 18ου αι., JACQUES GODECHOT, «Nation, patrie, nationalisme et patriotisme en France au XVIIIe siècle», *Annales Historiques de la Révolution française*, no 203, jan.-mars 1971, σ. 481 κ.ε. Και OTTO DANN, “The nation: different meanings of an old term”, *Seventh International Congress on the Enlightenment: Introductory Papers...*, The Voltaire Foundation, 1987, σ. 271 κ.ε. Σχετικά με την εξέλιξη αυτών των αντιλήψεων στον ελληνικό χώρο, ΡΩΞΑΝΗ Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Patriotisme et sentiment national en Grèce», *Folia Neohellenica*, 6(1984), σσ. 7-14.

Η ολοκλήρωση του σχήματος συντελείται, θα έλεγα, με την απαγκίστρωση από τα κατάλοιπα της θεοκρατικής ηθικής αντίληψης και τη βαθμιαία παγίωση της ανθρωποκεντρικής ευδαιμονίας. Ξεχωρίζω εδώ έναν ακόμη ενδιαφέροντα ως προς το περιεχόμενό του τίτλο, που οφείλουμε στην πρωτοβουλία του βιεννέζου εκδότη Γεώργιου Βεντότη: **1794**, *Άνθος αρετής και γνώσεως, ήτοι Συνάθροισις κανόνων τινων, δι'ων δύναται τινάς να ζήση τιμίως και ευτυχώς. Νυν πρώτον μεταφρασθέν προς όφελος των Φιλαναγνώστων*. Ας σταθούμε λίγο καταρχήν στην επιχειρηματολογία του εκδότη στον «Πρόλογό» του:

«Ϊδού ώ φιλομαθή και έν βιβλίριον μικρόν μεν ως βλέπεις, μέγα δε ως θέλει το δοκιμάσεις εμπράκτως, διά του οποίου θέλει διδαχθείς πώς να ζήσης τιμίως, ησύχως, και με ευτυχίαν. Αι περιεχόμεναι νουθεσίαι εις τούτο το βιβλίριον είναι τόσον ορθοί και τόσον αναγκαίαι εις τας περιστάσεις της ζωής μας, ώστε επωφέλης μοι εφάνη και η μετάφρασις, και η έκδοσις αυτού...».

Πρόκειται για μια συνάθροιση ηθικών αποφθεγμάτων, χωρίς δομική διάταξη ή ειδολογικές κατηγορίες. Απόλυτη αξία ενέχει τώρα ο ορθός λόγος και η μοναδική φροντίδα που διακατέχει τον συντάκτη του κειμένου είναι η παρουσίαση χρηστικών κανόνων, που θα προσφέρουν στο άτομο τη δυνατότητα να γευθεί όλες τις ‘έντιμες’ απολαύσεις της παρούσας ζωής. Γιατί ακριβώς εκφράσεις όπως «ηδονή της ζωής», ή «απόλαυση πασών των γηϊνων ηδονών» αποτελούν σταθερά σημεία αναφοράς. Ο άνθρωπος προτρέπει να καλλιεργήσει την *κοινωνικότητά* του καθώς και ευχάριστους τρόπους συμπεριφοράς.²¹² Η τήρηση του ‘μέτρου’ σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής και σε όλες τις απολαύσεις οδηγεί με ασφάλεια στην ευδαιμονία.²¹³ Το άτομο παροτρύνεται να εκλέξει το κατάλληλο επάγγελμα που θα του εξασφαλίσει ευημερία. Εξυμνείται η «ημερότητα των ηθών», η φιλανθρωπία, η

²¹² «Όταν ευρίσκεσαι εις μίαν συναναστροφήν ομογνώμει πάντοτε τοις λοιποίς» (σ. 54), ή, «εις τας συναναστροφάς πάντοτε να είσαι χαρούμενος και ιλαρός» (σ. 55), ή ακόμη, «Φυλάξου να μην κάμνης τον διδάσκαλον των ηθών εις την συντροφίαν. Οι άνθρωποι συνάζονται διά την ευθυμίαν τους και όχι διά να διδαχθώσιν» (σ. 121).

²¹³ «Μήν είσαι φιλάργυρος [...] Ζεί [=ο φιλάργυρος] χωρίς να νοστιμεθεί την ηδονή της ζωής» (σ. 47). «Τρώγε και πίνε μετρίως και κοινώς μεταχειρίσου μετριότητα εις την απόλαυσιν πασών των γηϊνων ηδονών» (σ. 48).

παιδεία και η πνευματική καλλιέργεια· όλως ιδιαιτέρως εξάιρεται σ' αυτό το σημείο ο παραδειγματικός χαρακτήρας της ιστορίας.²¹⁴ Μια καινούργια αρετή εκλαϊκεύεται, η *θρησκευτική ανοχή*, που θεωρείται απαραίτητη στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων.²¹⁵ Τέλος, δίνεται βαρύτητα στην εξωτερική εμφάνιση του ατόμου. Ξεφυλλίζοντας το εγχειρίδιο του Βεντότη, βρίσκουμε πλείστες συμβουλές για την καθαριότητα, τη φροντισμένη ενδυμασία, ακόμη και για τη σωστή εκφορά του λόγου.²¹⁶ Καθρέφτη της 'νεωτερικότητας' του κειμένου αυτού αποτελεί και το δεύτερο μέρος που το συμπληρώνει, όπου εκτίθενται τα *Περί Υγείας*. Εδώ παρέχονται ορισμένες βασικές συμβουλές υγιεινής διαβίωσης και διατροφής: να τηρείται το σωστό μέτρο στο φαγητό και το ποτό, να δίνεται η απαιτούμενη προσοχή στις λειτουργίες του σώματος, άσκηση στον καθαρό αέρα, επαφή με το φυσικό περιβάλλον και σχολαστική τήρηση των κανόνων υγιεινής αναφορικά με τη φροντίδα του σώματος και τη διατροφή.²¹⁷

Κατ' αυτόν τον τρόπο, μέσα από αυτά τα χρηστικά ανθολόγια, εκλαϊκεύονται και διεισδύουν βαθμιαία στον βαλκανικό χώρο οι αντιλήψεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Ανακαλύπτεται και πάλι το ανθρώπινο σώμα, η επαφή με τη φύση και την υγιεινή ζωή. Το άτομο προτρέπεται να εναρμονισθεί όχι μόνον με το κοινωνικό περιβάλλον αλλά και με τον φυσικό του περίγυρο. Η ευδαιμονία είναι ακριβώς η συνισταμένη πολλαπλών παραγόντων, τόσο της κοινωνικής προσαρμογής όσο και της καλής υγείας και της φυσικής ζωής.

²¹⁴ «Τα βιβλία είναι μία ανεξάντλητος πηγή σοφίας, εξαιρέτως η ιστορία. Η ανάγνωσις λοιπόν είναι η ηδονικωτέρα και ωφελιμωτέρα περιδιάβασις. Όμως τας διδασκαλίας, οπού αντλείς από αυτάς τας πηγάς, να ζητήσης να τας φέρης εις τον ζωντανόν μύθον· η εν πράξει σοφία βοηθεί την ανθρώπινον ευδαιμονίαν» (σ. 105).

²¹⁵ «Μη λογοτριβάς περί θρησκείας, αλλά άφησε τον καθ'ένα εις την πίστιν του, αυτή είναι η αληθής ανεξιθρησκεία, ήτις τιμά ενταυτώ και την γνώσιν σου και την καρδίαν σου» (σ. 107).

²¹⁶ «Πάσχισε να απολαύσης μίαν νόστιμον και καθαράν προφοράν» (σ. 125).

²¹⁷ Τα στοιχεία αυτά επαναλαμβάνονται με κανονικότητα στις *Χρηστοθήθειες* του 19ου αιώνα, βλ. πρόχειρα ΈΜΗ ΒΑΙΚΟΥΣΗ, *ό.π.*, σ. 292. Για να δώσω ένα ακόμη παράδειγμα, ας αναφερθώ σε ένα έργο που περιγράψαμε αναλυτικά πιο πάνω, την *Χειραγωγία εις την Καλοκαγαθίαν*.

Η ΚΡΙΣΙΜΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ: 1790-1799

I. Το μεταφραστικό πολύπτυχο του Ρήγα

Η δεκαετία του '790 ασφαλώς φέρει τη σφραγίδα της Γαλλικής Επανάστασης. Τόσο οι απηχήσεις της στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, με τις οποίες διατηρεί σχέσεις ο ελληνισμός, όσο και η εισδοχή των επαναστατικών ιδεών στη Ν.Α. Ευρώπη, θέτουν τις προϋποθέσεις για την ιδεολογική και πολιτική ωρίμανση των αιτημάτων του ευρύτερου αυτού χώρου, όπου εγγράφεται ο τουρκοκρατούμενος ελληνισμός. Όπως έχει ειπωθεί και παραπάνω, η μετάφραση εξακολουθεί να καλύπτει τις αναπτυσσόμενες 'περιέργειες' του νέου ελληνισμού, όπου αποκρυσταλλώνεται προοδευτικά η ανάγκη εκσυγχρονισμού των κοινωνικών δομών καθώς και των κανόνων που διαμορφώνουν την καθημερινή ζωή. Όμως τώρα η μετάφραση στρατεύεται επίσης περισσότερο ενεργά στη μάχη της μετακένωσης των επιστημονικών γνώσεων της Δύσης, του πολιτικού και φιλοσοφικού της στοχασμού· στρατεύεται, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, στην υπόθεση της εθνικής αναγέννησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ως προς την ενσυνείδητη εισαγωγή των δυτικών πολιτισμικών προϊόντων αποτελεί το μεταφραστικό πολύπτυχο της δραστηριότητας που αναπτύσσει ο Ρήγας, το οποίο θα εξετάσουμε συνοπτικά παρακάτω:

1790: *Σχολείον των ντελικάτων εραστών ήτοι Βιβλίον ηθικών, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα των ωραιότερων γυναικών του Παρισίου, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα. Εκ της Γαλλικής Διαλέκτου νυν πρώτον μεταφρασθέν παρά του Ρήγα...* Πρόκειται για μια επιλογή από νουβέλλες του Restif de la Bretonne (*Les Contemporaines*). Σταχυολογώ ορισμένα σημεία-κλειδιά του Προλόγου:

«Η άκρα έφεσις οπού έχω εις το να δώσω μίαν αμυδράν ιδέαν των κατά την Ευρώπην ηδονικών αναγνώσεων, αι οποίαι και ευφραίνουσαι και τα ήθη τρόπον τινε επανορθούν, με παρεκίνησε να αναλάβω την μετάφρασιν των ιστοριών τούτων, οπού ενταυτώ να ηδύνω και να ωφελήσω τον αναγνώστην μου». ²¹⁸

Όπως έχει ειπωθεί σχετικά, το πόνημα αυτό του Ρήγα είχε ως απώτερο στόχο την εισαγωγή στον βαλκανικό χώρο και την εκλαΐκευση νέων, περισσότερο φιλελεύθερων ιδεών αναφορικά με τις σχέσεις των δύο φύλων. Δεν είναι νεανικό αμάρτημα, όπως εθεωρείτο παλαιότερα²¹⁹ αντίθετα πρόκειται για την ενσυνείδητη επιλογή και διασκευή στα ελληνικά κειμένων του Γάλλου εκλαΐκευτή των ιδεών του Διαφωτισμού, του δημοφιλούς Restif de la Bretonne, που έζησε και εμπνεύστηκε μάλιστα τα έργα του κατά την ταραγμένη περίοδο της επαναστατικής περιόδου.²¹⁹ Για να επανέλθουμε στο προλογικό σημείωμα του Ρήγα, ένα άλλο ζήτημα που χρήζει της προσοχής μας είναι η απολογητική χροιά του σε σχέση με την τολμηρή ‘ερωτική ύλη’ του περιεχομένου:

«Αλλ’ επειδή και δεν παύουν πάντοτε οι φιλοκατήγοροι να εφευρίσκουν αιτίας, διά να εξασκούν την γλώσσαν τους, νομίζω ότι θέλουν μεμφθή και εμέ, πως έκλεξα ερωτικήν ύλην (πράγμα που συνηθίζεται από κάθε τάγμα ανθρώπου τώρα εις τον αιώνα μας, καθώς είναι γνωστόν), ερωτικήν, λέγω ύλην διά γύμνασιν της φιλοπονίας μου, και όχι άλλην. Αποκρίνομαι λοιπόν ότι οι εμπεριεχόμενοι τω παρόντι βιβλίω έρωτες εις υπανδρείαν καταντούν, η οποία είναι μυστήριον, και ας μη πολυλογούν». ²²⁰

Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε πως το τελευταίο αυτό θέμα, του τολμηρού δηλαδή της ερωτικής ύλης, τίθεται με παρεμφερή τρόπο και αντικρούεται με

²¹⁸ ΡΗΓΑΣ, *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Επιμ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Σ.ΠΙΣΤΑΣ Αθήνα, Ερμής, ΝΕΒ, 1971, «Προς τους Αναγνώστας», σ. [1].

²¹⁹ Για την ιδεολογική σήμανση του έργου του, τα θέματα που προσεγγίζονται και τις κοινωνικές απόψεις που εκφράζονται σ’ αυτό, βλ. DAVID COWARD, “The Philosophy of Restif de la Bretonne”, *Studies on Voltaire and the 18th Century*, vol. 283, 1991.

²²⁰ *Ο.π.*, σ. [1].

συναφή επιχειρήματα, κατά την ίδια περίοδο, και με αφορμή την εισαγωγή της ‘κωμωδίας’ (κυρίως του Goldoni) στο εκδοτικό προσκήνιο.

1790: Εκδίδει στη Βιέννη το εκλαϊκευτικό εγχειρίδιο *Φυσικής Απάνθισμα Διά τους αγχίνους και Φιλομαθείς Έλληνας. Εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου ερανισθέν Παρά του Ρήγα...* Η τρέχουσα έρευνα έδωσε στο φως της δημοσιότητας ορισμένες συσχετίσεις που αποδεικνύουν ως μια από τις βασικές πηγές του έργου την *Εγκυκλοπαιδεία* των D’Alembert, Diderot.²²¹ Τις παιδαγωγικές αντιλήψεις που εκθέτει στον Πρόλογό του ο Ρήγας τις αντλεί εξάλλου από τον Jean-Jacques Rousseau· αυτός είναι ο σοφός τον οποίο εμμέσως επικαλείται.²²²

1797: *Ηθικός Τρίπους*. Περιέχει τα *Ολύμπια (Olimpiade)* του Μεταστάσιου, τη *Βοσκοπούλα των Άλπεων (La Bergère des Alpes)* του Marmontel και το ειδύλλιο του Salomon Gessner, *Ο πρώτος Ναύτης (Der Erste Schiffer)*. Το τελευταίο έργο εκδίδεται σε μετάφραση του συνεργάτη του Ρήγα, Αντ. Κορωνιού.²²³

Εδώ συγκεντρώνει ένα ετερόκλητο θεματικά υλικό, το οποίο ωστόσο, αν το εξετάσει κανείς βαθύτερα, περιέχει σαφείς διδακτικές νύξεις. Το έργο του δημοφιλούς ιταλού θεατρικού συγγραφέα, τα *Ολύμπια*, τηρεί, εκ πρώτης όψεως, τη συμβατική δομή των βουκολικών δραμάτων της εποχής του. Καθώς όμως η πλοκή του διαδραματίζεται στην Ήλιδα, και μάλιστα κατά την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων, είναι δυνατόν να προσλάβει για τον έλληνα αναγνώστη μια άλλη, ιδεολογική φόρτιση, αντικατοπτρίζοντας εμμέσως τη σύνδεση με την αρχαία κληρονομιά. Ο Ρήγας επαυξάνει εξάλλου αυτήν τη λανθάνουσα εθνεγερτική

²²¹ Ο κ. ΔΗΜ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ ανακοίνωσε σε άρθρο του και, λίγο αργότερα, σε δημόσια ομιλία του, τα παραπάνω πορίσματα της έρευνάς του. Εξάλλου και στο ίδιο το πόνημα αναφέρεται δύο φορές η γαλλική *Εγκυκλοπαιδεία (Φυσικής απάνθισμα*, σσ. 31 και 157).

²²² ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη 10, Αθήνα, εκδ. Ζαχαρόπουλος, χ.χ., σσ. 253-254.

²²³ Βλ. πλέον *Ο Ηθικός Τρίπους*. Εισαγωγή [και Γλωσσάριο]: ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, Φιλολογική Επιμέλεια: INES DI SALVO, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, σειρά «Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα», τόμος Γ', 2000.

λειτουργία του κειμένου, αναγράφοντας στα χορικά που παρεμβάλλονται, με κεφαλαία γράμματα, την λέξη Ελευθερία.²²⁴

Το ειδύλλιο του Salomon Gessner, *Der Erste Schiffer* —πρόκειται, ας μην το παραβλέπουμε για έναν εξαιρετικά δημοφιλή συγγραφέα στην Ευρώπη του 18ου αι.²²⁵ — εκτυλίσσεται στα Κύθηρα, σέ ένα αχρονικό τοπίο. Ο Gessner πιστεύει βαθιά στην αρχική αγαθότητα της ανθρώπινης φύσης. Αποδίδει λοιπόν στους ήρωές του αυτήν την πρωταρχική αθωότητα, ενώ εκ παραλλήλου προβάλλει ως απόλυτο ιδεώδες την απλή ζωή που διάγουν, η οποία εξευγενίζεται και εξιδανεύεται ακριβώς εξαιτίας της καθαρότητας και της απλότητάς της. Κοινωνός των προρομαντικών τάσεων της εποχής του, ο Γερμανός συγγραφέας προσδίδει στους ήρωές του την ιδιότητα να ακολουθούν, υπακούοντας στο ένστικτό τους, τις παρορμήσεις του συναισθήματος, και όχι τις επιταγές του ορθολογισμού.²²⁶ Εάν σκεφτούμε την μεγάλη διάδοση που είχαν αυτές οι αντιλήψεις στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο του φθίνοντα 18ου αι., καθώς και μια λανθάνουσα επαναστατική δυναμική που προσέλαβαν, ανατρέποντας κατά μια έννοια τον καθιερωμένο τρόπο ζωής και τους συμβατικούς κανόνες του κλασικισμού, μπορούμε να αποτιμήσουμε στη σωστή του, ανανεωτική και ηθικοδιδασκτική διάσταση το μεταφραστικό αυτό πόνημα.²²⁷

Το διήγημα του Marmontel, *La Bergère des Alpes*, περιέχεται στην συλλογή του *Contes Moraux*. Ο Γάλλος συγγραφέας ανήκει σε αυτούς που επεδίωξαν να

²²⁴ ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, *Η νεοελληνική δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις*, ό. π., κεφ. III, «Οι απηγήσεις των επαναστατικών ιδεών στο θέατρο του ελληνικού Διαφωτισμού (1800-1821)» σ. 61.

²²⁵ Η ευρωπαϊκή απήχηση των «Ειδυλλίων» του Γερμανού συγγραφέα απασχόλησε τη συγκριτική φιλολογία από ενωρίς· βλ. για παράδειγμα F. BALDENSPERGER, «L'episode de Gessner dans la littérature européenne», *Salomon Gessner 1730-1930*, Ζυρίχη, L. Hottingen 1930, σσ. 85-116. Επίσης PAUL VAN TIEGHEM, «Les idylles de Gessner et le rêve pastoral», *Le Preromantisme. Études d'histoire littéraire européenne*, τ. II, Παρίσι, F. Alcan, 1930, σσ. 207-311.

²²⁶ PAUL VAN TIEGHEM, *Le romantisme dans la littérature européenne*, Παρίσι, Albin Michel, 1969, σσ. 86-88.

²²⁷ Πρβλ. με τα όσα επισημαίνει στη διεξοδική του εργασία και ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ, «Η παρουσία του Salomon Gessner στην λογοτεχνία του Ελληνικού Διαφωτισμού», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1980, σσ. 17-40. Για τις προεκτάσεις που μας ενδιαφέρουν εδώ, ιδιαιτέρως σσ. 26-27, όπου κυρίως συγκρατεί τα επιχειρήματα του Αντ. Κορωνιού σχετικά με την εξύμνηση της ναυτικής τέχνης —στυλοβάτη της οικονομικής ζωής του ελληνισμού— που περιέχει *Ο Πρώτος Ναύτης*.

προσδώσουν μια ηθική διάσταση και αξία στα φυσικά αισθήματα.²²⁸ Έχουμε να κάνουμε και εδώ με παρεμφερείς απηχήσεις των ρευμάτων ευαισθησίας (=sensibilité), τα οποία αποκρυσταλλώθηκαν στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία κατά την περίοδο του προρομαντισμού. Ας τονίσω, τέλος, ακόμη μία φορά, τον εθνεγερτικό στόχο, που κρύβεται συχνά πίσω από τις παρεμβάσεις και προσθήκες του Ρήγα. Σημειώνω εδώ το εγκώμιο του «πολίτου Μαρμοντέλ», του «περιφήμου του παρόντος αιώνας φιλοσόφου». Πιο κάτω παραθέτει την επιγραμματική ρήση του Γάλλου ακαδημαϊκού:

«Ο ΙΕΡΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΕΡΩΣ ΕΜΦΩΛΕΥΕΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΡΔΙΑΝ, ΚΑΙ Η ΚΑΡΔΙΑ ΔΕΝ ΓΗΡΑΣΚΕΙ ΠΟΤΕ. Τοιούτου ανδρός πόνημα είναι η ηθική διήγησις αύτη, εν η ως έσοπτρον εικονίζεται η γυναικεία σωφροσύνη».²²⁹

Ο πατριωτικός, εθνεγερτικός στόχος του Ρήγα αντικατοπτρίζεται επίσης στην απόπειρά του για να μεταφρασθεί στα ελληνικά το πολύτιμο έργο του abbé Barthélemy, *Νέος Ανάχαρσις (Le voyage du jeune Anacharsis)*. Ο Ρήγας μετέφρασε ορισμένα κεφάλαια από τον τέταρτο τόμο²³⁰ τον πρώτο τόμο μετέφρασε ο κοζανίτης ιατροφιλόσοφος Γεώργιος Σακελλάριος. Πρέπει να πούμε εδώ ότι το πολυδιαβασμένο έργο του abbé Barthélemy είχε πολύ συντελέσει στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των Ευρωπαίων για τον κλασικό πολιτισμό καθώς εντασσόταν, μέσα από την αρχαιογνωσία, στο πλέγμα κατά κάποιο τρόπο του «περιηγητικού φιλελληνισμού».²³¹

²²⁸ PAUL VAN TIEGHEM, *ό.π.*, σσ. 55-56. Και MICHELLE BUCHANAN, «Marmontel, un auteur à succès au XVIIIe siècle», *Studies on Voltaire and the 18th Century*, vol. LV(1967), σσ. 321-331.

²²⁹ ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Ρήγας και Marmontel», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Millieux. Mélanges offerts à Roger Millieux*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1990, σσ. 121-157.

²³⁰ *Νέος Ανάχαρσις. Τόμος τέταρτος. Μεταφρασθείς, τα μεν 32, 33 και 34 κεφάλαια, παρά του Γεωργίου Βεντότη Ζακυνθίου. Τα δε 35, 36, 37, 38 και 39, παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού. Διορθωθείς και εκδοθείς παρά του αυτού. Εν Βιέννη 1797.* Πρβλ. *Νέος Ανάχαρσις*. Εισαγωγή - Επιμέλεια - Σχόλια: ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, σειρά «Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα», τόμος Δ', 2000.

²³¹ Για την πολυμάθεια του Barthélemy και τη 'μέθοδο' που ακολούθησε, βλ. E. EGGER, *L'Hellénisme en France*, II, Παρίσι, 1869, σσ. 294-310. Και LOUIS BERTRAND, *La fin du classicisme et le retour à l'antique dans la seconde moitié du XVIIIe siècle et les premières années du XIXe siècle, en France*, *ό.π.*

Στο εκδοτικό πρόγραμμα του Ρήγα έχουμε τη δυνατότητα να ανιχνεύσουμε αυτήν τη γνωστική πολυσημία την οποία αναζητούσε ο νεώτερος ελληνισμός: από την ανανέωση των δομών της καθημερινής ζωής, της οικογένειας, των διαπροσωπικών σχέσεων, στην ανανέωση του τρόπου σκέψης, στην κατάκτηση της επιστημονικής γνώσης και της εθνικής αυτογνωσίας. Αυτές είναι οι βαθμίδες που θα οδηγήσουν ασφαλέστατα τους νεοέλληνες στην εκκόλαψη της εθνεγερτικής, επαναστατικής τους συνείδησης.

II. Η λογοτεχνία και το θέατρο

Τώρα που εντείνεται η προσπάθεια αναζήτησης ενός νέου τρόπου ζωής και ο νέος ελληνισμός, καθώς απαγκιστρώνεται από το παραδοσιακό πνεύμα, αποτολμά να κατασκευάσει έναν νέο κώδικα ηθικών και κοινωνικών αξιών αλλά και αποτολμά να δοκιμάσει νέες αισθητικές απολαύσεις, η ηθικολογία και ο αναπώτερος διδασκισμός της περιόδου θα στραφούν σε νέους χώρους. Στις αρχές του αιώνα εκδόθηκε ήδη ένα μετάφρασμα, τα *Παίγνια της φαντασίας* του Ιταλού Logedano, το οποίο εκλάβαμε, παρόλον τον αρκαδικό και μορφολογικά ‘συμβατικό’ χαρακτήρα του, ως την παλαιότερη ένδειξη αλλαγής. Οι *Τύχες Τηλεμάχου* (1742) αλλά και ο έμμετρος, διασκευασμένος *Αμύντας* (1745) του Torquato Tasso σηματοδοτούν, θα έλεγα, χρονικά, νέες διαθέσεις. Από αυτήν την ομάδα κειμένων που υποδηλώνουν τις ανάγκες του αναγνωστικού κοινού για αφηγηματικά, πεζά λογοτεχνικά έργα, δεν πρέπει να εξαιρέσουμε μεταφράσεις με έντονο ηθικοδιδασκτικό στόχο, όπως είναι το *Μυθολογικόν Συντίπα Φιλοσόφου* καθώς και την ομάδα των ηθικών ιστοριών που εκδίδονται γύρω στο 1782 (*Ηθική ιστορία Βελισσαρίου*, *Ηθική περιήγησις Κύρου*, κ.λπ.).

Ωστόσο κατά το τελευταίο τρίτο του αιώνα εμφανίζονται στο εκδοτικό προσκήνιο νέα είδη, περισσότερο «ηδονικά» προς «περιδιάβασιν» των «αισθαντικών νέων» —για να χρησιμοποιήσω μία έκφραση από τον Πρόλογο του Ρήγα στο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*— και όχι μόνον αυτών. Με αυτόν τον τρόπο, την αναγωγή τους δηλαδή σε ηθικοδιδασκτικά σχήματα, τα ευρωπαϊκά λογοτεχνικά είδη —και εδώ ακριβώς εντάσσεται και η δραματουργία, η κωμωδία και η τραγωδία— εισέρχονται στην ελληνική πνευματική ζωή (ο Restif de la Bretonne, ο Marmontel, ο Gessner με τις εκδόσεις του Ρήγα, αλλά και ο Metastasio, ο Goldoni). Έχει ειπωθεί από τον Άλκη Αγγέλου, σε μια ερμηνευτική απόπειρα αναφορικά με τη γένεση του ενδιαφέροντος για το μυθιστόρημα ως είδος στην ελληνική παιδεία²³² —και είναι μία άποψη που την συμμερίζομαι ολοένα και περισσότερο²³³— ότι το θεατρικό κείμενο λειτουργεί σε αυτήν την τελευταία εικοσαετία του 18ου αιώνα αλλά και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. ως *αφηγηματικό έργο*, ως *ανάγνωσμα*.²³⁴ Συμπληρώνω πως, αν και βοηθάει τον αναγνώστη να μυηθεί στους ισχύοντες ευρωπαϊκούς δραματουργικούς κώδικες, λειτουργεί σίγουρα περισσότερο αποτελεσματικά στις συνειδήσεις ως *νεωτερικό ανάγνωσμα* και λιγότερο ως απολύτως αυτόνομο δραματουργικό είδος. Βεβαίως το παιχνίδι με το θέατρο αυτό καθαυτό δεν εγκαταλείπεται ποτέ παντελώς και είναι ενδιαφέρον να δούμε μέσα από την χειρόγραφη ιδίως θεατρική παράδοση, ακόμη και σε πρώιμες αποδόσεις θεατρικών δυτικών έργων, όπως τα μολιερικά

²³² ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΛΙΟΛΟΓΟΣ, *Ο πολυπαθής*. Επιμέλεια ΆΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, Αθήνα, Ερμής, ΝΕΒ, 1988, Εισαγωγή, κυρίως σ. 37* κ.ε.

²³³ ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΙΑΚΗ, «Η εποχή του Κοραή και το θέατρο», *ό.π.*, σ. 193 κ.ε. Επίσης, *Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, Τετράδια Εργασίας 14, Αθήνα 1988, Εισαγωγή, κυρίως σ. 29.

²³⁴ Συγκρατώ την ενδιαφέρουσα επιχειρηματολογία της Μητιάς Σακελλαρίου, μεταφράστριας έργων του Goldoni: «...η ανάγνωσις των δραματικών ποιημάτων όχι μόνον συντείνει εις διασκέδασιν του καιρού, και μάλιστα των μακρών νυκτών του χειμῶνος, και αναπληροί τρόπον τινά τας θεατρικάς παραστάσεις, αι οποία είναι η ευγενεστέρα διάχυσις όλων των Ευρωπαϊκών γενών, αλλά και ηδύνουσα τους αναγνώστας, τους προδιαθέτει και προθυμοποιεί εις άλλας σπουδαιότερας μελέτας [...] και εν ταυτώ χρησιμεύει και προς ηθικήν διδασκαλίαν [...]». Βλ. *Η Πατρική αγάπη ή Η ενγνώμων δούλη Και Η πανούργος χήρα. Κωμωδίαι του Κυρίου Καρόλου Γολδόνη. Εκ του Ιταλικού μεταφρασθείσαι παρά Μητιούς Σακελλαρίου*. Εν Βιέννη της Αουστρίας (...) 1818, σ. η'.

μεταφράσματα του 1741,²³⁵ με πόση προσοχή και ακρίβεια, μερικές φορές και αυτοσχεδιάζοντας, διατηρεί ο μεταφραστής τις σκηνικές οδηγίες του πρωτοτύπου.

Σχετικά με τα θεατρικά είδη, νομίζω ότι πρέπει να προσεχθεί και τούτο: ο Μεταστάσιος λ.χ. με τα «ηρωικά δράματά» του γίνεται πολύ αγαπητός στο ελληνικό κοινό της εποχής. Η γνωστή θεματολογία του που αντλεί κατά κόρον από μυθολογικά και ιστορικά γεγονότα της κλασικής αρχαιότητας χρησιμοποιείται με γόνιμο τρόπο από τον νεώτερο ελληνισμό σε μια προσπάθεια εθνικής αυτοσυνειδησίας. Το ιδεολογικό υπόβαθρο ορισμένων έργων του δημοφιλούς Μεταστασίου προσφέρει την απαραίτητη ανακύκλωση των αξιών και τη σύνδεση με το ένδοξο παρελθόν. Κατά τον ίδιο τρόπο ασφαλώς λειτουργούν και άλλα μυθολογικά θέματα τα οποία χειρίζεται ενώ η ηρωική ατμόσφαιρα και η υψηλοφροσύνη των έργων του ταιριάζουν ωραιότατα με το κλίμα του «πεφωτισμένου δεσποτισμού» που καλλιεργεί η ανώτερη φαναριώτικη κοινωνία. Η πρώτη ελληνική έκδοση έργων του Μεταστασίου συντελείται στα 1779 και αποτελεί μια σημαντική κατάκτηση του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Οι μελετητές της περιόδου στέκονται κυρίως στον Πρόλογο της έκδοσης, όπου εμπεριέχονται ορισμένες καινοτόμες έννοιες-κλειδιά του αιώνα των Φώτων· εγκωμιάζεται η περιέργεια και εξαιρούνται η διάθεση για επικοινωνία και η επιθυμία κατάκτησης της γνώσης:

«Ο Άνθρωπος είναι κατά φύσιν τόσον επιρρεπής εις την περιέργειαν, οπού πάντοτε επιθυμεί να ανιχνεύη τα απόκρυφα, πάντοτε αγαπά να πολυπραγμονή όσα εις αυτόν είναι λεληθότα και άγνωστα. Αν έλειπεν η περιέργεια δεν ήθελεν εξακριβώση τόσον την φύσιν των όντων, δεν ήθελε καταλάβη τας δυνάμεις και ενεργείας των, δεν ήθελεν εφεύρη τόσας επιστήμας, δεν ήθελεν επινοήση το πολυάριθμον πλήθος των τεχνών, διορίζωντας το κάθε ένα με τόσην ευταξίαν και επιτηδειότητα, και επομένως ήθελεν ήσθαι ακόμι εις ένα χάος βαθύτατον αγνοίας, αμαθείας και βαρβαρότητος. [...] Ποίος τον βιάζει να αφήνη την πατρίδα του, να παραβλέπη την ησυχίαν του, να υστερήται τους φίλους του, να

²³⁵ Ο.π.

αποχωρίζεται από τους συγγενείς του και να ταξιδεύη εις διεστώσας και αλλοδαπείς επαρχίας: η ηδονή οπού έχει να βλέπη και να ακούη νέα πράγματα. Ποίος τον παρακινή να ενασχολήται εις την μάθησιν των επιστημών, να κοπιάζη εις την επίδοσιν των διαλέκτων και να φθείρη την ζωήν του εις την ανάγνωσιν των επιτηδείων συγγραφέων και ιστορικών: η ηδονή οπού έχει να βλέπη και να ακούη νέα πράγματα. Ένα Βιβλίον οπού συντεθή, ή μεταφρασθή από μίαν εις άλλην Διάλεκτον, και έπειτα εκδοθή, παρακινεί μεγάλως την περιέργειαν των ανθρώπων εις την τούτου ανάγνωσιν....».²³⁶

Ο κορεσμός της περιέργειας, η «ηδονή» της περιδιάβασης σ' αυτούς τους νέους αφηγηματικούς κόσμους συνδέεται ωστόσο εκ παραλλήλου, σύμφωνα με το κλίμα της εποχής, και με την ηθική ωφέλεια, την προτεινόμενη ηθική διδασκαλία του αναγνώστη.²³⁷ Αργότερα, κατά τη δεκαετία '790 θα δουν το φως και άλλες εκδόσεις έργων του Μεταστάσιου: τις οφείλουμε στον βιεννέζο εκδότη-τυπογράφο Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη: **1794**, *Δημοφόντης*, *Ο Αχιλλεύς εν Σκύρω*, **1796**, *Θεμιστοκλής*. Στην προσφώνηση προς τους Αναγνώστας του πρώτου δράματος, ο Λαμπανιτζιώτης αναλύοντας το εκδοτικό του πρόγραμμα, κατονομάζει ορισμένα ακόμη έργα, που είναι έτοιμα προς έκδοση: *Τόμυρις βασίλισσα της Σκυθίας* (*L'amor di figlio non conosciuto*) του Domenico Lalli, *Οι Ολυμπιακοί αγώνες* (*L'Olimpiade*), *Η ακατοίκητος Νήσος* (*L'isola disabitata*), τα δύο τελευταία του Μεταστασίου.²³⁸ Πρόκειται για τίτλους που έφθασαν ως εμάς, αντιγραμμένοι στον λεγόμενο κώδικα Ηλιάσκου²³⁹ και που μας προτρέπουν να συσχετίσουμε αυτήν τη θαρραλέα εκδοτική πρωτοβουλία και το άνοιγμα προς νέα είδη που συνεπιφέρει με τη μεταφραστική δραστηριότητα που καλλιεργείται στους φαναριώτικους κύκλους.

²³⁶ *Τραγωδία* του Σινιόρ Αμπάτε Μεταστασίου, Μεταφρασθείσαι εκ της ιταλικής εις την ημετέραν απλήν Διάλεκτον. Βιβλίον πρώτον (Βενετία, Θεοδοσίου, 1779), Προοίμιον, σσ. γ'-δ'.

²³⁷ *Τραγωδία*, ό.π., σ. ζ'.

²³⁸ *Ο Δημοφόντης*..., Βιέννη 1794, φ. [6].

²³⁹ ΔΗΜ. ΣΠΑΘΗΣ, *Ο Διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο. Επτά μελέτες*, Θεσσαλονίκη, Studio University Press, 1986, κεφ. «Τόμυρις, βασίλισσα της Σκυθίας. Μία θεατρική μετάφραση του 18ου αιώνα», σ. 78 κ.ε, ιδιαιτέρως σσ. 96-97.

Από τις τραγωδίες και τα ηρωικά δράματα του Μεταστασίου και αργότερα, από τα αντιτυραννικά έργα του Βολταίρου και του Vittorio Alfieri άντλησε ο ελληνισμός τα δυναμικά στοιχεία που χρησιμοποίησε κατά κόρον στο λεγόμενο «προεπαναστατικό θέατρο» σε μια εθνεγερτική διάσταση της σκηνικής πραγματικότητας.²⁴⁰

Η κωμωδία εντάσσεται σε μια άλλη σφαίρα αξιών, είναι πλησιέστερη στο κλίμα, θα έλεγα, του *Σχολείου του ντελικάτων εραστών*, πλησιέστερη στην ατμόσφαιρα του φαναριώτικου *Έρωτος αποτελέσματα*.²⁴¹ Τόσο η χειρόγραφη παράδοση των έργων του Μολιέρου όσο και η πλούσια παρουσία (έντυπη και χειρόγραφη) του Goldoni κατά τον φθίνοντα 18ο αι. καλούν με τη θεματολογία τους τον αναγνώστη να εμπλακεί στις περιπέτειες των ηρώων σ'έναν *παροντικό χρόνο*,²⁴² μέσα στα σπίτια των αστών της εποχής.

Την εκδοτική πρωτοβουλία για τη μεταφορά κωμωδιών του Carlo Goldoni οφείλουμε ακόμη μια φορά στον τολμηρό και διορατικό βιεννέζο εκδότη Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη. 1791: Εκδίδεται *Η αρετή της Παμέλας* (= *Pamela nubile*), έργο, του οποίου η υπόθεση βασίζεται στο δημοφιλές μυθιστόρημα του Samuel Richardson, *Pamela*. Πρόκειται για μια ηθική ιστορία, φτιαγμένη στα μέτρα της εποχής, όπου επιβραβεύεται στο τέλος η άμεμπτη ηθική και η αρετή της ηρωίδας. Με ευαισθησία ο εκδότης, προσπαθώντας κυρίως να αποκρούσει μελλοντικές κατηγορίες για το 'άσεμνο' της *ερωτικής ύλης* που λέγεται ότι περιέχει εξ ορισμού η κωμωδία, βάλλει κατά των συντηρητικών θέσεων και προκαταλήψεων, αντιτάσσει τη διδακτική της διάσταση και γίνεται ένας «φωτισμένος» απολογητής του είδους:

«Η Κωμωδία αν καλώς εξετάξης δεν είναι παίγνιον ερωτικόν, ασελγές, και ευκαταφρόνητον (καθώς μερικοί από απολιτευσίαν, και αμάθειαν δοξάζουσι)

²⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*. Μία συγκριτική προσέγγιση, ό.π., κεφ. ΙΙΙ, σ. 51 κ.ε.

²⁴¹ Σύμφωνα με πρόσφατη προφορική ανακοίνωση του Hans Eideneier, ο ανώνυμος που κρύβεται πίσω από τα αρχικά Ι.Κ. πρέπει να είναι ο Ιωάννης Καρατζάς. Βλ. HANS EIDENEIER, «Ο συγγραφέας του Έρωτος Αποτελέσματα», *Θησαυρίαματα*, 24(1994), σσ. 282-285.

²⁴² I* K*, *Έρωτος Αποτελέσματα*. Ιστορία ηθικοερωτικά, 1792. Εισαγωγή MARIO VITTI, ό.π., σ. 14.

αλλά είναι αισθαντική διδασκαλία του ορθού λόγου, παραδειγματικώς ελέγχουσα τα ανθρώπινα ελαττώματα, και επαινούσα την αρετήν, μ'όλον οπού και αν καμμίαν φοράν περιέχη ερωτικήν υπόθεσιν, καταντά πάντοτε εις τίμιον γάμον».²⁴³

Ακολουθούν τον ίδιο πάντα χρόνο: *Ο Δεισιδαίμων αποκτητής των αρχαιοτήτων ή αι Διχόνοιοι Πενθεράς και νύμφης (La famiglia dell' antiquario o sia la suocera e la nuora)*, *Η στοχαστική και ωραία χήρα (La vedova scaltra)*. Επίσης, την ίδια χρονιά κυκλοφορεί και από το τυπογραφείο του Ν.Γλυκύ (Βενετία) *Ο καφενές (La Bottega del caffè)*, σε μετάφραση Σπυρ. Βλαντή. Μετά από αυτήν την εκδοτική αιχμή, όπως θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε, συνεχίζεται η εκδοτική παρουσία του Goldoni, με μικρότερη ωστόσο συχνότητα.²⁴⁴ Εξάλλου οι περισσότεροι δημοφιλείς κωμωδίες του γνωρίζουν και επανεκδόσεις, όπως έχουμε στην περίπτωση της *Παμέλας* και του *Καφενέ*.²⁴⁵ Εδώ πρέπει ακόμη να λάβουμε υπόψη μας, τηρουμένων βεβαίως των αναλογιών, και την πλούσια χειρόγραφη παράδοση, που προέρχεται από τον γεωγραφικό χώρο των Ηγεμονιών, ο οποίος παραμένει πάντα ένας σοβαρός συντελεστής προσφοράς και ζήτησης αλλά και τόπος προεργασίας.²⁴⁶ Γιατί είναι γεγονός πως οι μηχανισμοί επικοινωνίας υπάρχουν και υποδηλώνονται σαφώς στα έντυπα που εξετάζουμε μεταξύ των ελληνικών τυπογραφείων της Δύσης και των ανεπτυγμένων αυτών πνευματικών κέντρων της Ν.Α. Ευρώπης.

²⁴³ *Η αρετή της Παμέλας. Κωμωδία του Κάρλου Γολδόνη...*, Βιέννη, 1791, «Προς τον Αναγνώστην».

²⁴⁴ Μνημονεύω λ.χ. την έκδοση του *Καλού οικοκόρη* (Βιέννη, 1794), χάρις πάντα στην εκδοτική πρωτοβουλία του Πολυζώη Λαμπανιζιώτη.

²⁴⁵ Η επόμενη σημαντική στιγμή θα είναι ασφαλώς η έκδοση δύο τόμων με μεταφράσεις κωμωδιών του από τον ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΤΖΑ (Ναύπλιο, 1834, Αθήνα, 1838).

²⁴⁶ Αναφέρομαι τόσο στον κώδικα των Βρυξελλών όσο και στην επισήμανση (1981) χειρογράφων μεταφράσεων στο Βουκουρέστι (Αρχεία του Κράτους), τα οποία η μελετήτρια του θέματος Anna Gentilini αποδίδει στον Ιωάννη Καρατζά. Βλ. ANNA GENTILINI, «Il Goldoni di Karatzàs», *III Convegno Nazionale di Studi Neogreci. Italia e Grecia: Due Culture a confronto (Palermo, 19-20 Ottobre 1989, Catania, 21 Ottobre 1989). Atti*. «Quaderni dell'Istituto di filologia Greca dell' Università di Palermo 21», Palermo, 1991, σσ. 81-91.

III. Το τέλος του αιώνα

«Τις εἶ; Ἄνθρωπος, Ἕλλην το γένος, ἐλεύθερος κατὰ φύσιν, καὶ κατ' ἐκλογὴν Δημοκρατικός· γεννημένος διὰ ν' ἀγαπῶ τον πλησίον μου, καὶ νὰ υπηρετῶ τὴ Πατρίδι μου· διὰ νὰ ζῶ με τους καρπούς των κόπων μου, ἢ τῆς ἐπιδεξιότητός μου· καὶ τέλος, διὰ νὰ ἀποστρέφωμαι τὴν σκλαβίαν, καὶ πάσαν τυραννίαν, καὶ νὰ πείθωμαι μεθ' ὅλης μου τῆς καρδίας εἰς τον Δημοκρατικόν καὶ ἐλεύθερον νόμον».

*Κατήχησις ἐλευθέρου ἀνθρώπου (1797)*²⁴⁷

Στο γύρισμα του 18ου αιώνα παρατηρούμε στη μεταφραστική δραστηριότητα αφενός μεν την προώθηση και ωρίμανση των εθνικών συμφερόντων αλλά και την σαφή πύκνωση του επιστημονικού λόγου, και αφετέρου τη μεγαλύτερη αριθμητική παρουσία εκδόσεων που ανήκουν στον χώρο της λογοτεχνίας και της δραματουργίας —Metastasio και Goldoni καθώς ήδη είπαμε αλλά και Gessner, *Ο θάνατος του Αβελ* (1795) σε μετάφραση Γ. Εμμανουήλ, Florian, *Γαλάτεια* (1796) σε μετάφραση Αντ. Κορωνοῦ, τον *Ηθικό Τρίποδα* του Ρήγα, τα μελοδράματα *Ορφεύς και Ευρυδίκη*, *Τηλέμαχος και Καλυψώ* (1796), τον *Φιλότα* (1797) του Lessing από τον Γεώργιο Σακελλάριο, καθώς και τις *Μεταμορφώσεις* (1798) του Οβίδιου, σε μετάφραση Σπυρ. Βλαντή. Θα ξεχωρίσω εδώ έναν τίτλο που πρόσφατα έφερε στο φως η έρευνα: Πρόκειται για το ουτοπικό έργο του Louis-Sébastien Mercier, *L'an 2440, réve s'il en fut jamais* (Amsterdam, 1770), που εμπνέεται από τα κοινωνικά ιδεώδη του Διαφωτισμού. Η ελληνική απόδοση του παράδοξου αυτού κειμένου από

²⁴⁷ Βλ. πρόχειρα Φ.ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες*, ό.π., σ. 257, 211*. Στη μετάφραση αυτή από το έργο του LA CHABEAUSSIÈRE, *Catéchisme républicain, philosophique et moral*, θα επανέλθω πιο κάτω.

τον Στέφανο Δημητριάδη, *Απανθίσματα εκ τινος βιβλίου ετερογλώσσου* (Βιέννη, 1797), παρέμενε αταύτιστη, και εθεωρείτο μάλιστα, από ορισμένους μελετητές, ως πρωτότυπο έργο του Δημητριάδη.²⁴⁸

Μπορούμε να πούμε πως μεταφέρονται στα ελληνικά και εκδίδονται σ' αυτά τα χρόνια για πρώτη φορά μερικά από τα περισσότερο αντιπροσωπευτικά αναγνώσματα της ευρωπαϊκής παιδείας.²⁴⁹ Έμφαση δίνεται στις επιστήμες, στην ψυχολογία καταρχήν με τη μεταφορά του συγγράμματος του δημοφιλούς Γερμανού παιδαγωγού J.H.Campe, *Ψυχολογία προς χρήσιν των παιδών* (1794), σε μετάφραση Αντ. Κορωνιού, στην ιατρική με το πόνημα του Anton von Storck, *Διαιτητική ης προτέτακται και ιστορία συνοπτική περί αρχής και προόδου της ιατρικής επιστήμης* (1794), σε μετάφραση Κωνσταντίνου Μιχαήλ, στην αστρονομία με το έργο του Fontenelle, *Ομιλία περί πληθούς κόσμων* (1794), σε μετάφραση του Παναγιωτάκη Κοδρικά — έργο εφοδιασμένο μάλιστα στην ελληνική του εκδοχή με πολλές σημειώσεις αντλημένες κατευθείαν από την *Encyclopédie Méthodique* του Marmontel— της *Λογικής* του Baumeister (1795), σε μετάφραση του Νικ. Βάρκοσι, επεξεργασμένη από τον Αθανάσιο Ψαλίδα, στην πολιτική θεωρία με την πρώτη έντυπη παρουσία του Montesquieu στα νέα ελληνικά: πρόκειται για τον τίτλο *Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων* (1795), σε μετάφραση του

²⁴⁸ Βλ. σχετικά τη μελέτη της ΣΤΕΣΗΣ ΑΘΗΝΗ, «Στ. Δημητριάδης-L.-S. Mercier: Ουτοπικά όνειρα του 18ου αιώνα», *Σύγκριση / Comparaison*, τ. 6, Ιούνιος 1995, σσ. 25-40. Η προγενέστερη αναφορά του έργου στην παρουσίαση του ΧΡΗΣΤΟΥ Δ.ΛΑΖΟΥ, «Η ελληνική λογοτεχνία της επιστημονικής φαντασίας: μία σύντομη επισκόπηση», *Διαβάζω* τχ. 220/ 9 Αυγ. 1989, σσ. 25-26, ενώ δεν αποκλείει την περίπτωση των γαλλικών πηγών, δεν ξεκαθαρίζει, όμως, το ζήτημα. Καθώς με πληροφόρησε ωστόσο ο καθ. HENRI TONNET, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά για τη συνεργασία του, η επανέκδοση των *Απανθισμάτων* του ΣΤ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ (Αθήνα, Κουλτούρα, 1977) ανακίνησε το ζήτημα της πατρότητας του έργου. Είχε ταυτιστεί μάλιστα σε αρκετά κείμενα που δημοσιεύθηκαν στον περιοδικό τύπο της εποχής με το έργο του L.-S.MERCIER. Μάλλον από άλλες ερευνητικές διόδους οδηγήθηκε προς την ίδια κατεύθυνση και ο Φίλιππος Ωραιόπουλος. Βλ. PHILIPPE ORÉOPOULOS, *Histoire de la pensée sur la ville et l'architecture en Grèce du XVe au XIXe siècle*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι, Université de Paris I, 1990, II, σσ. 498-499. Ευχαριστώ τον καθηγητή ΣΠΥΡΟ ΑΣΔΡΑΧΑ για τη βοήθεια που μου προσέφερε προκειμένου να έχω πρόσβαση στην παραπάνω ανέκδοτη εργασία.

²⁴⁹ Ο Π.Μ.Κιτρομηλίδης (ό.π., σ. 262) μνημονεύει ιδιαίτερος τρεις συγγραφείς: τον Montesquieu, τον Fontenelle και τον La Chabeaussière.

Γεωργίου Εμμανουήλ.²⁵⁰ Ο στόχος του μεταφραστή είναι «το δυστυχές γένος [...] να γνωρίση τας αιτίας της καταστάσεώς του». Αξιολογεί με τον ακόλουθο τρόπο στο *Προοίμιόν* του τα μεταφραστικά επιτεύγματα της εποχής του αλλά και την δική του πρωτοβουλία:

«Μετεφράσθησαν ήδη αρκετόν καιρόν διάφορα βιβλία από ξένας γλώσσας, διαφόρου ύλης, και διαφόρων νοημάτων, ακολούθως άλλα επωφελή, άλλα ουδέτερα, άλλα μάλλον πάντη άχρηστα. Καθέκαστος υποθέτω, ηξεύρει ότι εστάθη ποτέ Γραικικόν Βασίλειον, ότι ηγμαλωτίσθη, και ότι εκ του τότε εσκλαβώθημεν, διεσκορπίσθημεν, και ευρισκόμεθα εις την κατάστασιν οπού ευρισκόμεθα. Πλην εξέτασέ τις την αρχήν τούτου του βασιλείου; εξέτασέ τις την πρόδόν του; εξέτασέ τις τας μεταβολάς του; εξέτασε τις τέλος πάντων τας αιτίας του αφανισμού του; Διά να μην ειπώ κανένas, λέγω, ίσως, από τας δέκα χιλιάδας, ίσως, ένας [...]».²⁵¹

Θα ακολουθήσει ακριβώς τον επόμενο χρόνο, 1796, μια ακόμη, αποσπασματική αυτήν την φορά, απόπειρα να μεταφερθούν στα ελληνικά οι *Considerations* του Montesquieu. Στον τόμο με τίτλο *Βιβλίον Διηρημένον εις Μέρη Δύω Ων το μεν πρώτον περιέχει Επιστολήν τινά διαλαμβάνουσα τινάς διακρίσεις εις το ποίημα του κυρίου Βολτέρ, το δε δεύτερον Στοχασμούς [...] Νυν πρώτον τύποις εκδοθέν...* (Βενετία, Θεοδοσίου, 1796) προτάσσεται κριτική επιστολή στο ποίημα του Voltaire για την *Καταστροφή της Λισσαβώνας (Poème sur le désastre de Lisbonne, 1756)*, η οποία λαμβάνει υπόψη της και το γνωστό αντιρρητικό κείμενο του Jean-Jacques Rousseau, *Lettre à M. de Voltaire sur son poème sur la Destruction de Lisbonne, 18 août 1756*.²⁵²

Τον ίδιο χρόνο η βιβλιογραφία μας εμπλουτίζεται σημαντικά με την έκδοση του *An Essay concerning Human understanding* του John Locke: η ελληνική απόδοση,

²⁵⁰ Ο Ρήγας είχε αναγγείλει στο έργο του *Φυσικής Απάνθισμα* (σ. 176) τη μετάφραση του σημαντικού έργου του MONTESQUIEU, *De l'Esprit des Lois*, που λανθάνει και η έκδοσή της ποτέ δεν πραγματοποιήθηκε.

²⁵¹ Προοίμιον, σ. 5.

²⁵² Πρβλ. με όσα εκθέτει και η ΑΡΙΑΔΝΗ CAMARIANO-CIORAN, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, ό.π., σσ. 38-39.

μέσω της ιταλικής μετάφρασης του Fr. Soave,²⁵³ οφείλεται στον Ιωάννη Λιτίνο και τιτλοφορείται *Εγχειρίδιον Μεταφυσικο-Διαλεκτικόν ή επιτομή ακριβεστάτη του δείγματος του κυρίου Λοκκίου [...]*.²⁵⁴ Το 1797, θα εκδοθεί η *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος* του Abbé Barthélemy από τον Γεώργιο Σακελλάριο καθώς και η ολοκλήρωση του τέταρτου τόμου από τον Ρήγα.

Η επιστημονική εκδοτική πολιτική του Διαφωτισμού αποτυπώνεται επίσης στην απόδοση του μαθηματικού συγγράμματος του La Caille, *Στοιχεία Αριθμητικής τε και Αλγέβρας*, σε μετάφραση Σπυρ. Ασάνη αλλά και ενός συγγράμματος μαθηματικών που μας έρχεται από τη γερμανική παιδεία, *Στοιχεία αριθμητικής. Δοκίμιον*, έργο που μεταφράζεται από τον Ιωάννη Εμμανουήλ.

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει αναμφισβήτητα ο ακόλουθος τίτλος, του οποίου η σύλληψη του πρωτοτύπου πηγάζει κατευθείαν από τη διάθεση εκλαΐκευσης και διδασκαλίας των δημοκρατικών καθηκόντων στους μικρούς μαθητές: *Κατήχησις ελευθέρου ανθρώπου*. Βασίζεται στο διαδεδομένο σύγγραμμα του Aug.-Ét.-Xav. Poisson de La Chabeaussière, *Catéchisme républicain, philosophique et moral* (α' έκδοση 1794).²⁵⁵ Ο La Chabeaussière, γνωστός δραματικός συγγραφέας και

²⁵³ *Saggio filosofico di Gio. Locke su l'umano intelletto [...], tradotto e commentato da Francesco Soave...*

²⁵⁴ Ξεχωρίζω από τα Προλεγόμενα τα ακόλουθα: «Η Φύσις της Διανοίας ημών είναι αξία πασών των ημετέρων αναζητήσεων: διότι δι'εκείνης ημείς άρχομεν και υπερτερώμεν πάντων των αισθητών πραγμάτων.

Ο σκοπός τούτου του Συγγράμματος είναι να αναζητή την αρχήν, την έκτασιν και την βεβαιότητα των γνώσεων των οποίων ο άνθρωπος είναι δεκτικός, και να ανακαλύπτη τα θεμέλια και τους βαθμούς της πίστεως και της δόξης, ή της συγκαταθέσεως της διδομένης πάση προτάσει η οποία δεν είναι αποδεδειγμένη [...] Εγώ πάντοτε επίστευσα, ότι το πρώτον πράγμα περί το οποίον εχρεώσται να ασχολήται πάς άνθρωπος όστις θέλει να επιτρέπη εαυτόν τη αναζητήσει της αληθείας, είναι να επιτηρή την ισχόν της Διανοίας ημών, και να διαγινώσκη τα υποκείμενα τα οποία αναλογίσι προς εκείνην».

²⁵⁵ Σύμφωνα με τον J.-M. QUÉRARD, *La France littéraire...*, tome IV, σ. 358, η πρώτη έκδοση της Κατήχησης, σε έμμετρη μορφή, με τίτλο *Catéchisme français, ou Principes de morale républicaine (en vers), à l'usage des écoles primaires* (Παρίσι, Fuchs, an III) έγινε το 1796[5], και ακολούθησαν άλλες το 1798 και 1800. Ο Κατάλογος του Βρετανικού Μουσείου μας δίνει μια σειρά ελαφρώς παραλλαγμένων ως προς τον τίτλο εκδόσεων: *Catéchisme républicain, philosophique, et moral... Seconde édition revue et corrigée par l'auteur*. Παρίσι, an II (1793-94); *Catéchisme français, ou principes de morale républicaine, à l'usage des écoles primaires*. Παρίσι, an III (1795), και άλλη έκδοση Παρίσι, an IV(1796); *Catéchisme français, ou principes de philosophie, de morale et de politique républicaine, à l'usage des écoles primaires*. Rimini, l'an V(1797).

κριτικός, που κινήθηκε στο κλίμα των Ιδεολόγων, αναμίχθηκε ενεργά στα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης, κατά την περίοδο της Συμβατικής και του Διευθυντηρίου· υπήρξε μάλιστα μέλος της Επιτροπής δημόσιας εκπαίδευσης (Comité d'instruction publique).²⁵⁶ Η ελληνική μετάφραση του δημοφιλούς στην ευρωπαϊκή παιδεία της εποχής παιδαγωγικού κειμένου, του οποίου η εμβέλεια αντικατοπτρίζει την απήχηση των γαλλικών δημοκρατικών ιδεών στις συνειδήσεις κατά τη δεκαετία του 1790, πραγματοποιήθηκε από τον Σπυρ. Πρεβέτο με βάση το ιταλικό διάμεσο.²⁵⁷

Η αύξηση του ενδιαφέροντος για το φυσικό περιβάλλον αποτυπώνεται στην μετάφραση του έργου James Edward Smith, *An introduction to physiological and systematical Botany*. Η ελληνική μετάφραση έγινε από τον Δημ. Πούλο και τιτλοφορείται *Λόγος εισαγωγικός περί της αρχής και προόδου της φυσικής ιστορίας* (1798). Η απαρτίθειμά μας θα κλείσει με έναν ακόμη ενδιαφέροντα τίτλο, την *Γραμματική των Φιλοσοφικών επιστημών* (1799) του Benjamin Martin, που αποδόθηκε μέσω του γαλλικού διαμέσου²⁵⁸ από τον Άνθιμο Γαζή, με προσθήκες και διορθώσεις από το μεταφραστή του.²⁵⁹ Σύγγραμμα που οροθετεί με την σειρά του την ωρίμανση ορισμένων αιτημάτων που έθετε το μεταφραστικό ζήτημα και ως

²⁵⁶ Σχετικά με τη δραστηριότητά του ως κριτικού δραματουργίας, παραπέμπω στη μελέτη της JOANNA KITCHIN, *Un journal 'philosophique': La Décade (1794-1807)*, Παρίσι, M.J.Minard, Lettres Modernes, 1965, κυρίως σσ. 237-244. Βλ. και τα χρήσιμα σχόλια του Φ.ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες*, ό.π., σ. 264.

²⁵⁷ Ο PAUL HAZARD, *La Révolution et les lettres italiennes, 1789-1815*, Γενεύη, Slatkine Reprints, 1977, σσ. 40-41, μας δίνει τον ακόλουθο τίτλο: *Catechismo, ovvero principj di filosofia, di morale, e di politica repubblicana, ad uso delle prime scuole, del La Chabeaussière; traduzione*. Μεταξύ των ιταλικών μεταφράσεων που είδαν το φως το 1797 και η ακόλουθη: *Catechismo dell'huomo libero...* Βενετία, Γλυκός, 1797.

²⁵⁸ *Grammaire des Sciences philosophiques, ou Analyse abrégée de la philosophie moderne, appuyée sur les expériences, traduite de l'Anglais de Benjamin Martin*, Paris, Briasson, 1749. Πρβλ. με ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΣ, *Οι Φυσικές-Θετικές επιστήμες στον ελληνικό 18ο αιώνα*, Αθήνα, Gutenberg, 1977, σ. 107.

²⁵⁹ Αναφέρω ενδεικτικά για τη διάταξη και το περιεχόμενο της ύλης του τα εξής κεφάλαια: Περί Γεωλογίας, ή γενικής διδασκαλίας της Σφαίρας, Περί Γεωγραφίας, ήτοι περιγραφής της κατασκευής, συνθέσεως, και περί των συστατικών μερών της γής..., Περί Υδρογραφίας ή φιλοσοφίας του Ύδατος, Περί Φυτογραφίας ή θεωρίας των Φυτών, Περί Ζωογραφίας ή φιλοσοφίας των Ζώων.

προς αυτά τα καινοτόμα στοιχεία του ξεχωρίστηκε, όπως είδαμε, από τον Αδαμ Κοραή.

Νεοελληνικές μεταφράσεις: η 'γεωγραφική' και 'πολιτισμική' τους εμβέλεια

«Les livres en langue grecque 'étaient diffusés dans toute la zone du Sud-Est Européen, où cette langue s'imposait en tant qu'instrument de culture' ». 260

Σ'ένα 'προγραμματικό' κατά κάποιο τρόπο κείμενο, όπου περιγράψαμε τους βασικούς θεματικούς άξονες, στους οποίους είναι δυνατόν να κατευθυνθεί με διαδοχικές προσεγγίσεις η έρευνά μας, είχαμε αφιερώσει την τελευταία παράγραφο στον σύνθετο ρόλο του *δέκτη* αλλά ταυτοχρόνως και του *πομπού* και του *διαμέσου*, ρόλους που επωμίζεται η ελληνική παιδεία κατά την περίοδο που μελετάμε. Ας μου επιτραπεί να μεταφέρω εδώ αυτές τις σκέψεις:

«Όλα τα δεδομένα και οι προοπτικές της έρευνας, όπως εκτέθηκαν παραπάνω, αποσκοπούν στο να μετρήσουν και να αναλύσουν το φαινόμενο της γλωσσομάθειας και των πολιτισμικών επαφών στη μία μόνο διάσταση της δυναμικής του, σ'αυτήν όπου ο Ελληνισμός, στην προσπάθειά του να

²⁶⁰ ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières...*, ό.π., σ. 314. Πρβλ. με ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, Βουκουρέστι, 1968. Σχετικά με τη διακίνηση των ελληνικών βιβλίων, μεταφέρω ένα τεκμήριο από την πρώτη συγγραφέα. Πρόκειται για βιβλία που έφθασαν για διδακτικούς, προφανώς, λόγους, σε μία απομακρυσμένη πόλη των ρουμανικών χωρών: το Ηuși' απ'αυτά συγκρατώ ορισμένους τίτλους μεταφράσεων: την *Αποθήκη των παιδων* της Mme de Beaumont, σε μετάφραση του Σπυρ. Βλαντή, την *Παγκόσμιο Ιστορία* του Γεωργίου Κωνσταντίνου, την *Ιστορία* του Goldsmith, σε μετάφραση Δημ. Αλεξανδρίδη, την *Ηθική Περιήγηση Κύρου* του Ramsay, την *Ιστορία της Κίνας* του Γεωργίου Κωνσταντίνου, την *Λογική* του Condillac, σε μετάφραση του Δανιήλ Φιλίππιδη, τα *Στοιχεία φιλοσοφίας* του Francesco Soave, σε μετάφραση του Γρηγορίου Κωνσταντά, την *Αστρονομία* του Lalande, σε μετάφραση του Δανιήλ Φιλίππιδη, τέλος, τον *Νέο Ανάχαρη*, σε μετάφραση του Χρυσοβέργη Κουροπαλάτη (ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σσ. 315-316).

εκσυγχρονιστεί, λειτούργησε ως δέκτης επιρροών αφομοιώνοντας ή απορρίπτοντας ιδεολογίες, αξίες και πρότυπα διαφορετικά μέσ'από μηχανισμούς ιστορικά ερμηνεύσιμους. Όμως η σφαιρική αντιμετώπιση του φαινομένου θα επέβαλλε να μελετήσει κανείς αμφίδρομα τη δυναμική του, αν δηλαδή και κατά πόσο ο νεώτερος Ελληνισμός, εκτός από υποδοχέας υπήρξε και πομπός πνευματικής ακτινοβολίας, μέσα από ποιούς αγωγούς, με ποιούς αποδέκτες και ποιιά εμβέλεια. Εδώ θα είχαν πρωτίστως τη θέση τους έρευνες γύρω από τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας στο χώρο των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής καθώς και το ρόλο τους ως διαμέσων για τη γνωριμία των λαών των περιοχών αυτών με την Ευρωπαϊκή παιδεία. Γιατί είναι π.χ. γνωστό, ότι πολλές μεταφράσεις δυτικών συγγραφέων στις βαλκανικές γλώσσες έγιναν με βάση όχι τα πρωτότυπα έργα αλλά τη νεοελληνική τους απόδοση που, νωρίτερα δημοσιευμένη, είχε γίνει ευρύτερα γνωστή.»²⁶¹

Αναμφίβολα, ένα από τα ιδιαίτερος ενδιαφέροντα κεφάλαια της διακίνησης των ιδεών στον ευρύτερο γεωπολιτικό και πολιτισμικό χώρο που ορίζουμε ως Ν.Α. Ευρώπη αποτελεί η διαμεσολάβηση της ελληνικής πνευματικής παρουσίας, της ελληνικής γλώσσας, που είχε όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα μίας *langue de culture* και άσκησε, κάτω από ορισμένες ευνοϊκές προϋποθέσεις, ηγετικό και αφομοιωτικό ρόλο. Χωρίς να θέλει να παραγνωρίσει κανείς τις τοπικές εστίες πνευματικής άνθησης και ακμής, τις εγγενείς ανανεωτικές δυνάμεις που ενυπήρχαν π.χ. στην ανώτερη ρουμανική κοινωνία, ακόμη πιο πριν από την αυγή του

²⁶¹ *Ενημερωτικό Δελτίο*, τχ. 3, Ιούν. 1991, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, σ. 6. Το τμήμα της έρευνας, που αφορούσε στην καταγραφή και μελέτη των ρουμανικών μεταφράσεων από τα ελληνικά, είχε ανατεθεί στον συνάδελφο, κύριο Φλορίν Μαρινέσκου. Το ΚΝΕ συντόνιζε εξάλλου τη λειτουργία μιας ευρύτερης, διαβαλκανικής επιστημονικής ομάδας, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Σπουδών Ν.Α. Ευρώπης του Βουκουρεστίου και το Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών της Σόφιας, με αντικείμενο τη συγκριτική μελέτη του φαινομένου. Πρβλ. με ANNA TABAKI, «L'impact des idées nouvelles dans le Sud-Est Européen. Le rôle assumé par la traduction (XVIII-XIXe siècles)», και FLORIN MARINESCU, «Cărți românești traduse din limba greacă între 1642-1830» (:Ρουμανικά βιβλία μεταφρασμένα από τα ελληνικά, 1642-1830), ανακοινώσεις στην *International Conference, Romania and Romanians in Contemporary Science (Sinaia-Romania, 23-27 May 1994)*.

Διαφωτισμού, δεν μπορεί παρά να σταθεί σ' αυτό το πλούσιο φαινόμενο καθολικής αποδοχής της ελληνικής παιδείας στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο που σηματοδοτεί κυρίως τον 18ο και τον αρχόμενο 19ο αιώνα και εναρμονίζεται απολύτως συν τω χρόνω με τις ισχύουσες εκπαιδευτικές πραγματικότητες —το πιο προωθημένο και ολοκληρωμένο τεκμήριο αποτελούν ασφαλώς τα προγράμματα σπουδών των Ηγεμονικών Ακαδημιών του Βουκουρεστίου και του Ιασίου, που απευθύνονταν σε διαφορετικής εθνικής καταγωγής και μητρικής γλώσσας σπουδαστές.²⁶² Είναι γεγονός πως η παράδοση των φιλοσοφικών μαθημάτων, αλλά και όσων ανάγονται στις θετικές και φυσικές επιστήμες (αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία, κ.λπ) στηρίχθηκε κατεξοχήν σε μεταφράσεις που εκπονούσαν για τον λόγο αυτόν οι διδάσκοντες. Μνημονεύω εντελώς ενδεικτικά τη μετάφραση από τα γαλλικά της *Κοσμογραφίας* από τον Κωνστ. Σταμάτη (1780), της *Γεωμετρίας*, που οφείλουμε στον Ιωάννη Φουρναίο και χρησιμοποιήθηκε ως διδακτικό εγχειρίδιο και στις δύο Ακαδημίες, ή ακόμη, τη μετάφραση της *Χημικής Φιλοσοφίας* του Fourcroy από τον Μανασσή Ηλιάδη, που χρησιμοποιήθηκε στον αρχόμενο 19ο αι. Ως προς την εκπαιδευτική και λοιπή πολιτιστική δραστηριότητα του ελληνικού στοιχείου, οφείλουμε επίσης να προσμετρήσουμε εδώ έναν άλλο σημαντικό, αφομοιωτικό παράγοντα: την οργάνωση κοινοτικού βίου —με την ίδρυση σχολείων, βιβλιοθηκών, κ.λπ.— από ανθούσες ελληνικές εμπορικές συντροφίες, όπως έχουμε στο παράδειγμα λ.χ. των πόλεων Sibiu και Βρασον της Τρανσυλβανίας.²⁶³

²⁶² Σταθμό αποτελεί ως προς αυτό το ζήτημα το πλούσιο σύγγραμμα της ΑΡΙΑΔΝΗΣ CAMARIANO-CIORAN, στο οποίο αναφέρθηκα επανειλημμένως. Ως προς την χειρόγραφη παράδοση, συμπληρώνω με την εργασία του GHEORGHE CRONȚ, «L'Académie de Saint-Sava de Bucarest au XVIIIe siècle. Le contenu de l'enseignement», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, IV(1966), nos 3-4, σσ. 437-473.

²⁶³ Ως γνωστό, η ανάπτυξη σε μεγάλη κλίμακα των εμπορικών δραστηριοτήτων επέβαλε και την ανάγκη της συσπείρωσης των εμπόρων σε συντροφίες, τις λεγόμενες *κομπανίες*. Από τις πιο σημαντικές για την ελληνική παρουσία στην Τρανσυλβανία ήταν οι κομπανίες της πόλης Sibiu και της πόλης Βρασον. Η πρώτη ιδρύθηκε στα 1636 και η δεύτερη στα 1683. Οι δύο κομπανίες περιείχαν στους κόλπους τους Έλληνες της Ηπείρου, της Θεσσαλίας —καθώς και βλαχόφωνους εξελληνισμένους των παραπάνω περιοχών— της Σμύρνης, της Κων/πολης, της Χίου και ίσως σε μικρό ποσοστό και εμπόρους άλλων εθνοτήτων. Όπως κατέδειξε η έρευνα της OLGA CIGANCI (*Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636-1746*, Βουκουρέστι, 1981, 207 σελ.) διαδραμάτισαν έναν αξιόλογο οικονομικό ρόλο. Η ίδια συγγραφέας έχει μελετήσει σε διάφορα άρθρα της το status των κομπανιών, την εθνική

Θα προσέθετα ακόμη, πως, σχετικά με τις δεκτικότητες της ρουμανικής κοινωνίας, πηγαίνοντας προς τα πίσω, πριν δηλαδή από τους πρώτους Φαναριώτες βοεβόδες, γίνεται ακόμη περισσότερο άξιο λόγου το φαινόμενο της ελεύθερης αποδοχής της ελληνικής γλώσσας, της ενσυνείδητης στροφής προς την παιδεία μας από την υπερτόνιση ενός μεταγενέστερου, αφομοιωτικού σχήματος, όπου θα ενυπήρχε και ο πιθανός καταναγκασμός μέσω της επιβολής μιας ξένης γλώσσας από τους νεοφερμένους ηγεμόνες.

Επομένως θα δούμε να επαναλαμβάνεται στον χώρο της Ν.Α. Ευρώπης για μια ακόμη φορά το εύλωτο σχήμα των διαμεσολαβητικών παραγόντων. Αλλαγή μόνον των πρωταγωνιστών: τους ρόλους που έπαιζαν διαδοχικά η ιταλική, η γαλλική και η γερμανική ως ενδιάμεσα της αγγλικής ή της ισπανικής σκέψης και παιδείας, αυτόν ακριβώς τον ρόλο θα επωμιστεί η ελληνική για μια μακρά χρονική περίοδο. Είναι αξιοσημείωτο πως η ελληνική γλώσσα κυριαρχεί και δίνει τον τόνο όχι μόνον αναφορικά με συγγραφείς και έργα που εκπροσωπούν νέες τάσεις αλλά και σε σχέση με τα παραδοσιακά λογοτεχνικά είδη, όπως είναι οι μεσαιωνικές μυθιστορίες, τα λαϊκά βιβλία, οι λεγόμενες «φυλλάδες» της Τουρκοκρατίας,²⁶⁴ αλλά

τους σύνθεση, κλπ. Κατά τον 18ο και 19ο αι. συμπλήρωσαν μάλιστα τη δράση τους με σημαντικό εκπολιτιστικό έργο, κυρίως εκπαιδευτικό με την ίδρυση και συντήρηση σχολείων και βιβλιοθηκών στο πλαίσιο των ελληνικών κοινοτήτων. Βλ. CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «Organizarea și viața culturală a Companiei ‘grecești’ din Brașov (sf. sec. XVIII și prima jumătate a sec. al XIX-lea)», *Studii istorice Sud-Est Europene*, vol. 1, București, 1974, σσ. 160-212. Επίσης ATHANASSIOS KARATHANASSIS, *L'hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des Compagnies commerciales de Sibiu et de Brașov aux XVIII-XIXe siècles*, Institute for Balkan Studies, 205, Θεσσαλονίκη, 1989.

²⁶⁴ Βλ. για παράδειγμα Β. MUNTEANO, «La littérature comparée chez les Roumains», *Yearbook of Comparative and General Literature*, VII, 1958, σ. 23 κ.ε., όπου και βιβλιογραφικές αναφορές σε σημαντικές μελέτες συγκριτικού χαρακτήρα. Επίσης, DAN SIMONESCU-I.C. CHITIMIA, *Cărțile populare în literatura românească*, Βουκουρέστι, 1963, και Ν. CARTOJAN, *Cărțile populare în literatura românească*, éd. AL. CHIRIACESCU. Préface DAN ZAMFIRESCU, Postface MIHAI MORARU, Βουκουρέστι, 1974 (α' έκδοση, τ. I, II, 1929 et 1938). Και ALEXANDRU DUȚU, «Les livres de délectation dans la culture roumaine», *RESEE*, 2(XI) 1973, σ. 307 κ.ε. Του ίδιου, «Survivances byzantines et attrait de l'immédiat: le témoignage des livres populaires sud-est européens», *Byzantinische Forschungen. Internationale Zeitschrift für Byzantinistik* herausgegeben von ADOLF M. HAKKERT und WALTER E. KAEGI, Jr., Band XVII, Amsterdam, 1991, σσ. 149-160.

και ένας σημαντικός αριθμός παραινετικών κειμένων.²⁶⁵ Σε όλες τις περιπτώσεις το χειρόγραφο συνυπάρχει με το έντυπο, συμμετέχοντας ενεργά στις αναγνωστικές ανάγκες της εποχής. Εύγλωττο θεωρώ άλλωστε, μεταξύ άλλων, το παράδειγμα του *Συντίπα*, του οποίου υποστηρίχθηκε πως η πρώτη ρουμανική μετάφραση δεν έγινε, όπως θα περίμενε κανείς, με βάση τη γνωστή μας βενετική έκδοση του κειμένου (1744), αλλά μάλλον στηρίχθηκε σε πολύ προγενέστερο χειρόγραφο των αρχών του 18ου αι.²⁶⁶ Ωστόσο εδώ θα είχε να προσθέσει κανείς πως η επισήμανση σε *Κατάλογο* του Σάρου (Βενετία, 1720),²⁶⁷ του παραπάνω τίτλου επιτρέπει να υποθέσουμε πως ο ρουμάνος μεταφραστής χρησιμοποίησε αυτήν τη λανθάνουσα σήμερα εκδοχή του *Συντίπα*.

Η γνωριμία πάλι με νέα κείμενα, ο συγχρονισμός με τις ευρωπαϊκές τάσεις, συντελείται μέσα από αυτό το πλεχτό σχήμα: αναφερθήκαμε σε άλλο τμήμα της Εισαγωγής στο έργο του Antoine Galland, *Les bons mots ou les Maximes des Orientaux* που αποδόθηκε μέσω της ελληνικής του μετάφρασης *Γνωμικά παλαιών τινων φιλοσόφων* στα ρουμανικά (= *Pildele Filosoferesti*)²⁶⁸ και στα βουλγαρικά από τον C. Fotinov²⁶⁹ ή ακόμη στον δημοφιλή *Ινδό φιλόσοφο* (*Le Philosophe indien* <*The Oeconomy of Human life*>), που πολιτογραφήθηκε στη ρουμανική γραμματεία από τον μολδαβό Nicolae Buznea, μέσω της ελληνικής μετάφρασης του Γ. Βεντότη.²⁷⁰ Ας σταθούμε ενδεικτικά σε ορισμένους ακόμη δημοφιλείς συγγραφείς της εποχής, των οποίων το έργο διείσδυσε μέσω της ελληνικής γραμματείας και στις δύο παιδείες: στον John Barclay, του οποίου η Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας διασώζει τρία αποσπασματικά χειρόγραφα του baroque μυθιστορημάτος

²⁶⁵ ALEXANDRU DUȚU, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction à l'histoire des mentalités sud-est européennes*, ό.π.

²⁶⁶ Βλ. σχετικά MIRCEA MUTHU, «De *Sindipa* au *Divan Persan*», *Synthesis*, II (1975), σ. 173 κ.ε. Ως παλαιότερη ρουμανική μετάφραση αναφέρεται χειρόγραφο πόνημα του 1703.

²⁶⁷ Βλ. ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, *Προσθήκες*, ό.π., σ. 152.

²⁶⁸ ALEXANDRU DUȚU, «Un livre de chevet dans les pays roumains au XVIIIe siècle: "Les dits des philosophes"», ό.π.

²⁶⁹ NADJA DANOVA, «Les Lumières et les tentatives de formation d'une mentalité nouvelle chez les Bulgares au XIXe siècle», *Revue des Études Sud-Est européennes*, XXX(1992), nos 3-4, σσ. 239-251, ιδιαίτέρως σ. 245.

²⁷⁰ ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, ό.π., σ. 334.

του *Argenis* (Ρώμη, 1622).²⁷¹ Πρόκειται για το σημαντικότερο έργο του σκώτου συγγραφέα που είχε υιοθετήσει ως γλώσσα έκφρασης τη λατινική. Η *Αργενίς* είναι μια σάτιρα των ηθών της εποχής του και απεικονίζει ιδιαίτερος την ατμόσφαιρα της γαλλικής αυλής. Το έδαφος υπήρξε πρόσφορο στις Ηγεμονίες για παρόμοιους προβληματισμούς, αφού το έργο του J. Barclay εντοπίζεται σε βιβλιοθήκες της Βλαχίας και της Τρανσυλβανίας.²⁷²

Από την ισπανική γραμματεία μας έρχεται ο δεύτερος τίτλος: πρόκειται για το *El Criticón* (*Ο της απάτης απαλλαγείς ήτοι το Κριτικόν*, 1754),²⁷³ αλληγορικό, ηθικό μυθιστόρημα του Ισπανού ιησουΐτη Baltasar Gracián y Morales, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί, σε άλλο τμήμα της Εισαγωγής. Ένα νέο ανθρωπιστικό ιδεώδες προβάλλεται στο έργο του ισπανού συγγραφέα: το ιδανικό άτομο δεν αρκείται να κατακτήσει τις μέσες αρετές. Αρέσκεται στο υψηλό, στο μοναδικό. Υποφέρει με στωϊκό τρόπο. Είναι ένας απροσδόκητος, αντιφατικός ήρωας, ένας Δον Κιχώτης.²⁷⁴ Κρατώ, τέλος, πως στο έργο του Gracián συμπλέκονται τα στοιχεία που ξεχώρισε και ένας από τούς έλληνες μεταφραστές του, ο Αθανάσιος Σκιαδάς: το ωφέλιμο με το ευχάριστο. Στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας σώζονται τρεις χειρόγραφοι κώδικες, με αποσπάσματα του έργου: οι δύο²⁷⁵ διασώζουν τμήματα

²⁷¹ Πρόκειται για τα χειρόγραφα Ms. Gr. 488 (239), 605 (238). Πρβλ. με CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774-1830)*, Βουκουρέστι, Editura Minerva, 1982, κυρίως σσ. 189-193. Η παραπάνω ερευνήτρια αναφέρεται στο μελέτημά της (σ. 191) και σε μια θεατρική διασκευή του έργου με τίτλο *Μενέανδρος, βασιλεύς της Σικελίας*. Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις της Danielopolu, η θεατρική αυτή διασκευή έχει μια επιπρόσθετη σημασία. Οι πολιτικές προεκτάσεις του αρχικού κειμένου του Barclay ατονούν και το δραματικό έργο εναρμονίζεται περισσότερο με το αισθητικό ρεύμα ευαισθησίας της εποχής (sentimentalisme).

²⁷² CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, *ό.π.*, ιδιαίτερος σσ. 189-190.

²⁷³ BAR, Ms. Gr. 62: *Ο της απάτης απαλλαγείς ή το Κριτικόν Βαλτασάρ Γρατιανού Μεταφρασθέν εκ της Γαλλικής φωνής παρά Ιωάννου Ράλλη πρώην Μεγάλου Στολνίκου του εκ Μυτιλήνης. Τόμος πρώτος. Εν Ιασίω της Μολδαβίας, 1754*. Σχετικά με τη μετάφραση του Gracian, βλ. ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη, IMXA, 1974, σσ. 270-271. Επίσης CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, *ό.π.*, σσ. 19, 33, 175, 183, 191, και DAN SIMONESCU, «Un roman spaniol în Moldova veacului al XVIII-lea», *Anuarul Liceului Național din Iași*, 1942-1945, σσ. 45-63.

²⁷⁴ PAUL HAZARD, *La crise de la conscience européenne, 1680-1715*, *ό.π.*, σσ. 123-125.

²⁷⁵ Ms. Gr. 234 (63) και 235(88). Ο πρώτος κώδικας φέρει και ενδιαφέροντα Πρόλογο, που καλύπτει τα φφ. 2-7.

της μετάφρασης που εκπόνησε ο Αθανάσιος Σκιαδάς, για την οποία μνημονεύεται μάλιστα και λανθάνουσα έκδοση (Βενετία, 1742).²⁷⁶ Στον μεγαλύτερο κώδικα, που είναι εφοδιασμένος και με ενδιαφέροντα Πρόλογο, η αφηγηματική αυτή ιστορία χαρακτηρίζεται ως «πλέον επωφελής παρ'εγλενδιστική».²⁷⁷ Ο τρίτος κώδικας περιέχει την επώνυμη και χρονολογημένη μετάφραση του Ιωάννη Ράλλη (Ιάσιο, 1754). Έχουμε ακόμη δύο μεταφραστικές απόπειρες, του Γαβριήλ Καλλονά, που συμπερίληφθηκε στο έργο του *Παιδαγωγία* (1800) και του Διον. Φωτεινού, που λανθάνει.²⁷⁸ Αξιοσημείωτη αιχμή για ένα κείμενο που γνώρισε μια μεγάλη μα εφήμερη δημοτικότητα στην Ευρώπη της εποχής του. Στη ρουμανική παιδεία, το έργο πέρασε και αυτήν την φορά μέσω της ελληνικής απόδοσης. Η ρουμανική έκδοση του 1794 πρέπει να βασίστηκε κατά πάσα πιθανότητα στο κείμενο του Αθ. Σκιαδά.²⁷⁹ Αυτή η ροπή προς ηθικοδιδασκτικά κείμενα που είδαμε να διακατέχει την ελληνική παραγωγή κατά το β' μισό του 18ου αι., καθρεφτίζεται εξίσου ανάγλυφα τόσο στις αναγνωστικές προτιμήσεις (π.χ. τις *Τύχες Τηλεμάχου* του Fénelon)²⁸⁰ όσο και στις μεταφραστικές επιλογές που σφραγίζουν το φαινόμενο που εξετάζουμε. Ο Fénelon, στον οποίο μόλις αναφέρθηκα, μεταφράστηκε στα ρουμανικά μέσω του κειμένου του Σκιαδά,²⁸¹ ενώ ένας άλλος δημοφιλής τίτλος της εποχής, ο *Βελισσάριος* του Marmontel, γνώρισε αρκετές ρουμανικές μεταφράσεις, που δεν περνούν ωστόσο αποδεδειγμένα μέσα από το ελληνικό κείμενο,²⁸² αλλά και

²⁷⁶ ΆΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, «Τρεις περιπτώσεις, κάποιες εικασίες και μερικά ευόιωνα συμπεράσματα», *ό.π.*, σσ. 110-111.

²⁷⁷ BAR, Ms. Gr. 63, f. 6^v-7^r, «Πρόλογος». Ενώ στα 1791, ένας ανώνυμος κτήτορας του χφ. σημειώνει: «αυτή η πολυπεριεργος ιστορία υπάρχει εκ των εμών βιβλίων».

²⁷⁸ ΆΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, *ό.π.*, σ. 111.

²⁷⁹ *Ο.π.*

²⁸⁰ Υπάρχει μαρτυρία ότι το 1780, έλληνας έμπορος του Βρασον έστειλε στους συνεργάτες του στο Ιάσιο, ανάμεσα σε διάφορα θρησκευτικά και άλλα χρηστικά βιβλία και 10 *Τηλεμάχους*. Βλ. σχετικά ΑΘΗ. KARATHANASSIS, *L'Hellénisme en Transylvanie*, *ό.π.*, σ. 162.

²⁸¹ Ariadna CAMARIANO-CIORAN, *ό.π.*, σ. 314.

²⁸² ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Ρήγας και Marmontel», *ό.π.*, σσ.125-126. Και ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, «Operele lui Marmontel în Sud-Estul European», *Studii de Literatura Universală*, 10(1967), σσ.143-154.

βουλγαρικές,²⁸³ που βασίζονται στην ελληνική απόδοση του έργου. Θα επιλέξω δύο ακόμη παραδείγματα: τον Restif de la Bretonne, του οποίου η διασκευή των *Contemporaines* από τον Ρήγα όχι μόνον κυκλοφόρησε σε χειρόγραφο μορφή, αλλά μεταφέρθηκε και στη ρουμανική γλώσσα και μάλιστα σε περισσότερες της μιας εκδοχές,²⁸⁴ και, τέλος, την Mme de Tencin (*Histoire du comte de Comminge*).²⁸⁵ Στην ελληνική χειρόγραφο παράδοση του έργου, που τοποθετείται στον αρχόμενο 19ο αι.,²⁸⁶ στηρίχθηκε και η μεταφορά του στα ρουμανικά από τον Simeon Marcovici.

Ωστόσο, ενώ για τη Βουλγαρία, που γνώρισε κάπως αργοπορημένα το ρεύμα του Διαφωτισμού, ο μεγάλος αιώνας της ελληνικής πολιτισμικής επίδρασης, στο επίπεδο που διερευνούμε εδώ, είναι ο 19ος, και μάλιστα το δεύτερο μισό του, στις Ρουμανικές χώρες, όπως έχουν αποδείξει οι σχετικές έρευνες, ακριβώς κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι., ιδίως μετά το *Règlement Organique* (1830), καθώς διαφοροποιούνται αισθητά οι κοινωνικές και πνευματικές συνθήκες, μειώνεται και η διάχυση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας και αποδυναμώνεται αισθητά ο ρόλος τους ως διαμέσων. Αυτό όμως δεν σημαίνει καθόλου αυτόματη ρήξη ή μια ριζική τομή. Αντιθέτως, θα εξακολουθήσουν να υπάρχουν για ένα μακρό χρονικό διάστημα μαρτυρίες που πιστοποιούν την εξοικείωση του αυτόχθονος στοιχείου με την ελληνική γλώσσα και, ακόμη περισσότερο, που αναδεικνύουν την χρήση της ως γέφυρας προς τις άλλες λογοτεχνίες.²⁸⁷ Θα σταθώ και πάλι επιλεκτικά σε μια

²⁸³ ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Ρήγας και Marmontel», *ό.π.*, σ. 126.

²⁸⁴ PAUL CERNODOEANU, «L'impact du livre révolutionnaire français sur la société roumaine (1789-1804)», *Actes du 3e Symposium humaniste international de Mulhouse*, 1991, σ. 93.

²⁸⁵ BAR, Ms. Gr. 570: *Ιστορία του Κόντε δε Κομένζ και της Αδελαΐδας* (1805). Και MEDEEA FREIBERG, «Un roman sentimental français du XVIIIe siècle dans les Principautés Danubiennes», *Synthésis*, *ό.π.*, ιδίως σ. 131.

²⁸⁶ Σώζονται δύο ανώνυμες, χειρόγραφες παραλλαγές, σε ελληνική γλώσσα. Στην μια ήδη αναφερθήκαμε και είναι χρονολογημένη το 1805, ενώ η άλλη φαίνεται να έγινε λίγα χρόνια αργότερα (Medeae FREIBERG, *ό.π.*). Πρβλ. με STESSI ATHINI, «Une traduction manuscrite en grec moderne: *L'Histoire du comte de Comminge et d'Adélaïde*», *Σύγκριση / Comparaison*, τχ. 12(2001), σσ. 86-96.

²⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά, CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, «Les villes roumaines et la diaspora grecque au XIXe siècle», *Actes du IIe Congrès international des Études du Sud-Est Européen*, τ. II, Αθήνα, 1972, σσ. 541-550, και της ίδιας, «La vie culturelle des communautés

ύστερη μαρτυρία. Το 1845, εκδίδονται στο Ιάσι και στο Βουκουρέστι, τρεις μολερικές μεταφράσεις στα ελληνικά. Η πρώτη έκδοση περιλαμβάνει τις κωμωδίες: *Γαρσίας ο εκ Ναυβάρρας ή ο ζηλότυπος ηγεμών* (*Garcie de Navarre ou le prince jaloux*) και *Το σχολείον των συζευγμένων ανδρών* (*L'école des maris*), ενώ η δεύτερη περιέχει τον *Κατά φαντασίαν κερατά* (*Sganarelle ou le cocu imaginaire*). Καθώς η πρώτη έκδοση πραγματοποιείται με τη μέθοδο της συνδρομής, ο σχετικός Κατάλογος μάς παρέχει την ευκαιρία να διαπιστώσουμε πως, σε σύνολο 228 αντιτύπων, καταμετρούμε 192 Ρουμάνους συνδρομητές και 36 Έλληνες.²⁸⁸

Αξιόλογοι ερευνητές, φιλόλογοι και ιστορικοί, έχουν φωτίσει μέσα από μία πληθώρα μελετών, πολλές πτυχές του φαινομένου στις ρουμανικές χώρες και στη Βουλγαρία.²⁸⁹ Περισσότερο ανοιχτό και ανεξερεύνητο παραμένει το φαινόμενο σε σχέση με την ακτινοβολία του Ελληνισμού σε άλλους γεωγραφικούς χώρους της Ν.Α. (Αλβανία, πρώην Γιουγκοσλαβία) και της Κεντρικής Ευρώπης (Ουγγαρία), όπου και κοινότητες υπήρξαν, και σχολεία είχαν συσταθεί, και σημαντική πνευματική δράση εκδηλώθηκε. Στη Σερβία, όπου έχουμε λ.χ. την περίπτωση του Dositej Obradović, κατά την περίοδο του Διαφωτισμού παρατηρούμε έναν συγκερασμό της κλασικής παράδοσης, που διοχετεύεται με συστηματικό τρόπο

grecques de Roumanie dans la seconde moitié du XIXe siècle», *RESEE*, VII, 3(1969), σ. 475 κ.ε. Επίσης τη μονογραφία της, *Intelectualii Români din Principate și cultura greacă, 1821-1859*, Βουκουρέστι, 1979.

²⁸⁸ ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières...*, ό.π., σ. 319.

²⁸⁹ Σχετικά με την περίοδο του Διαφωτισμού στις ρουμανικές χώρες, αρκούμαι να παραπέμψω στη διεξοδική εργασία της CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774-1830)*, ό.π., όπου περιέχεται και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Ενώ για την περίοδο της «Βουλγαρικής Αναγέννησης», οφείλουμε να ξεχωρίσουμε τη συμβολή της AFRODITA ALEXIEVA, *Ta πεζά κείμενα που μεταφράστηκαν από τα ελληνικά κατά την περίοδο της Βουλγαρικής Αναγέννησης*, Σόφια 1987 (στα βουλγαρικά, με εκτενή γαλλική περίληψη). Της ίδιας, «Collections personnelles de livres grecs dans les terres bulgares pendant le Réveil national», *Relations et Influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe-XXe siècles...*, *Cinquième Colloque organisé par l'Institut des Études Balkaniques de Thessaloniki et l'Institut d'Études Balkaniques de l'Académie Bulgare des Sciences à Thessaloniki et Jannina, 27-31 mars 1988*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1991, σσ. 13-31. Επίσης, NADJA DANOVA, «Les livres grecs de la bibliothèque d'Ivan Dobrovski», *Études Balkaniques*, nos 3-4 (1992), σσ. 94-102, και της ίδιας, «Les Lumières et les tentatives de formation d'une mentalité nouvelle chez les Bulgares au XIXe siècle», ό.π., σσ. 239-251. Ακόμη, Μ. STOYANOV, «Les syndromites bulgares des livres grecs au cours de la première moitié du XIXe siècle», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbüher*, At. 19 (1966), σσ. 373-406.

μέσω της διδασκαλίας των σχολείων των ελληνικών κοινοτήτων, της γνωριμίας με τα υπάρχοντα λογοτεχνικά είδη, αλλά και την ενθουσιώδη υποδοχή του καινούργιου, της νεώτερης, ευρωπαϊκής γραμματείας, μέσα ακριβώς από τον πνευματικό δίαυλο της ελληνικής γλώσσας.²⁹⁰ Εύγλωττο παράδειγμα αποτελεί και η πολυσχιδής εκπαιδευτική δραστηριότητα του Δημ. Δάρβαρη που απλώθηκε ενσυνείδητα στον μείζονα γεωγραφικό χώρο της Ν.Α. Ευρώπης και απευθύνθηκε με το μεταφραστικό και συγγραφικό του έργο στους Έλληνες των παροικιών αλλά και στους εγχώριους πληθυσμούς. Πρέπει να παρατηρήσουμε εξάλλου πως το «εκκλαϊκευτικό», διαπαιδαγωγικό έργο του Δάρβαρη όχι μόνον διαδόθηκε ικανοποιητικά και απετέλεσε αντικείμενο διδασκαλίας στις Ηγεμονικές Ακαδημίες των Παραδουνάβιων χωρών, αλλά και αντιγράφηκε για διδακτικούς λόγους, και μάλιστα συγγράμματά του μεταφράστηκαν στη ρουμανική γλώσσα.²⁹¹ Επίσης, ο ίδιος είχε φροντίσει να μεταφράσει ευθύς εξαρχής παιδαγωγικά συγγράμματα στα σλαβονικά.²⁹² Τέλος, σημειώνω πως είχε διδάξει για πολλά χρόνια στο Σεμλίνο ως διδάσκαλος Ελλήνων και Σέρβων.²⁹³

Ο πολιτικός χάρτης της, πριν από τη γένεση των εθνικών κρατών, εποχής —η λεγόμενη *Pax ottomanica*— επέτρεψε στον ζωτικό χώρο που ορίζουμε ως Ν.Α. Ευρώπη ιδιότυπες συνθήκες επικοινωνίας και κυκλοφορίας των πολιτισμικών προϊόντων. Στον τομέα αυτόν όλως ιδιαιτέρως, η *μετάφραση*, το μεταφρασμένο έντυπο βιβλίο αλλά και το χειρόγραφο, καταστάθηκαν σημαντικά οχήματα ανανέωσης των υπαρχουσών πνευματικών δομών. Και εδώ αναμφίβολα η ελληνική

²⁹⁰ Βλ. για παράδειγμα τα όσα σύντομα επισημαίνει η SVETLANA SLAPŠAK, «Reception of Ancient and Modern Greek Literature in Serbian — Aspects of complexity», *Proceedings of the IXth Congress of the International Comparative Literature Association. Innsbruck 1979*, vol. 2. Literary Communication and Reception. Innsbruck, 1980, σσ. 419-422.

²⁹¹ ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *ό.π.*, σσ. 153, 156, 174, 211, 219, 274-276, 331, 333, 339, 476, 517, 606. Αναφέρονται πολλά χειρόγραφα που διασώζονται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας, καθώς και μεταφράσεις των συγγραμμάτων του στα ρουμανικά.

²⁹² *Ερμής ο Λόγιος*, 1811, σσ. 76-79. Και ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν. ΔΑΡΒΑΡΕΩΣ, *Σοφίας Απάνθισμα*, Αναθεωρηθέν υπό ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΕΡΑΚΗ, Αθήναι, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, 1873, Προλεγόμενα, σ. δ' (α' έκδ. Βιέννη, 1811).

²⁹³ Πρβλ. με την εργασία μου «Δημήτριος Δάρβαρης: οι περί 'ηθικής' αντιλήψεις του», *ό.π.*

γλώσσα επωμίστηκε έναν πραγματικά ηγετικό ρόλο, καθώς έγινε ένας συνεκτικός και αφομοιωτικός παράγοντας παιδείας.

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ *

Η αποκρυπτογράφηση τριών «Προλόγων»

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν, ενδιαφέροντα, σημαντικά τεκμήρια για το ιδεολογικό πλέγμα του μεταφραστικού εγχειρήματος, τις απόψεις και τις διαθέσεις του μεταφραστή, την νεωτερικότητα του κειμένου αλλά και τις σχέσεις του με το αναγνωστικό κοινό της εποχής, πολύ συχνά αντλήθηκαν από τους Προλόγους. Φυσικά δεν θα είμαστε οι πρώτοι μα ούτε και οι τελευταίοι υποθέτω που θα τονίσουμε την ιδιάζουσα σημασία αυτού του *παρακειμένου* (*paratexte*), σύμφωνα με τον Gérard Genette.²⁹⁴ Καθρέφτης της στιγμής που το δημιουργεί, περισσότερο ακόμη και από το ίδιο το μεταφρασμένο έργο, που αμύνεται καλύτερα κατά της αναπότρεπτης φθοράς που επιφέρει ο χρόνος, ο Πρόλογος περιέχει την εύθραυστη μαρτυρία του παρόντος και ακολουθεί τη μοίρα του: γρήγορα ξεπερνιέται, ξεχνιέται ή αφαιρείται σκοπίμως από τις επανεκδόσεις, τίθεται σε αδράνεια ή σε αμφισβήτηση, μιά και άλλες προτεραιότητες ορίζουν την επόμενη στιγμή το εκδοτικό γεγονός.

* Πρβλ. με την εργασία μου: «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη ανακοίνωση», Επιστημονικό Συμπόσιο στη *Μνήμη Λέανδρου Βρανούση*, Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Αμφιθέατρο «Λεωνίδα Ζέρβας», 10-11 Μαΐου 1995), *Ο Ερανιστής. Μνήμη Λέανδρου Βρανούση*, τ. 21 (1997), σσ. 176-188. Αναδημοσιεύεται στον τόμο: *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, ό.π., σσ. 113-125.

²⁹⁴ GÉRARD GENETTE, *Seuils*, Paris, Éditions du Seuil, coll. «Poétique», 1987, σ. 152. Πρβλ. με την ενδιαφέρουσα ανάλυση της ΠΑΝΙΑΣ ΠΟΥΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ, «Ο πρόλογος στο περιηγητικό κείμενο. Οι γαλλικές εκδόσεις κατά τον 17ο αιώνα», *Περιηγητικά θέματα. Υποδομή και προσεγγίσεις, Τετράδια Εργασίας 17*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1993, σσ. 507-533.

Παρακολουθήσαμε, σε γενικές γραμμές, τη μεταφραστική καμπύλη της εποχής που μας απασχολεί εδώ. Καινοτομίες και αντιστάσεις, ευθυγράμμιση με τη φωτισμένη Ευρώπη αλλά και επιβιώσεις της παράδοσης, κ.λπ. Αφήσαμε επίτηδες έξω από την προβληματική μας, άγγιχτο, ένα τελευταίο ζήτημα. *Last but not least*. Γιατί η κορύφωση του μεταφραστικού ενδιαφέροντος δεν μπορούσε παρά να συνεπιφέρει και τη γένεση ενός σημαίνοντος προβληματισμού που επικεντρώθηκε στην ανίχνευση μιας μεταφραστικής θεωρίας. Και πάλι, αναπότρεπτα, σε ορισμένα προλογικά κείμενα θα αναζητήσουμε τα ψήγματα του προβληματισμού. Ενός προβληματισμού που βρίσκεται πολύ κοντά, θα έλεγα, τηρουμένων των αναλογιών, στις νέες αντιλήψεις που καλλιέργησε ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, και όλως ιδιαιτέρως, οι γάλλοι Εγκυκλοπαιδιστές. Αντιδρώντας στην παράδοση δύο αιώνων (17ος-18ος), όπου σύμφωνα με τους κανόνες του κλασικισμού η ακρίβεια της απόδοσης θυσιαζόταν στον βωμό του «ωραίου» —αισθητική επιβίωση κατά κάποιο τρόπο του δυαλισμού της χριστιανικής, παράδοσης ανάμεσα στο γράμμα και στο πνεύμα—,²⁹⁵ η γαλλική *Εγκυκλοπαιδεία των D'Alembert, Diderot* θα φιλοξενήσει στα σχετικά με τη μετάφραση άρθρα της νεόκοπες απόψεις. Στον 16ο τόμο της, στο άρθρο *Traduction*, θέτει τον όρο σε αντιδιαστολή με αυτόν της *Version (Version des Septante, Version vulgate)* —άρθρο που γνωρίζει και μνημονεύει και ο Δημ. Καταρτζής, όπως θα δούμε πιά κάτω.²⁹⁶ Ο συντάκτης του κειμένου τονίζει ότι η καλή μετάφραση οφείλει να αποδίδει οπωσδήποτε το πνεύμα (*génie*) της γλώσσας του δέκτη —το «γκένιο» της γλώσσας καθώς θα έλεγε ο Καταρτζής— και για να στηρίξει καλύτερα τις θέσεις του αναφέρεται στα όσα επισημαίνει ο Charles Batteux, στο καθιερωμένο έργο του *Cours de belles-lettres*:

«Quand il s'agit de représenter dans une autre langue les choses, les pensées, les expressions, les tours, les tons d'un ouvrage, les choses telles qu'elles sont,

²⁹⁵ HENRI MESCHONNIC, *Pour la poétique. II*, ό.π., σ. 362.

²⁹⁶ «La version est littérale, plus attachée aux procédés propres de la langue originale, & plus asservie dans les moyens aux vûes de la construction analytique; & que la traduction est plus occupée du fond des pensées, plus attentive à les présenter sous la forme qui peut leur convenir dans la langue nouvelle...», *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné...*, τόμος XVI, A Neufchâtel, 1755, σ. 511.

sans rien ajouter, ni retrancher, ni déplacer; les pensées dans leurs couleurs, leurs degrés, leurs nuances; les tours qui donnent le feu, l'esprit, la vie au discours; les expressions naturelles, figurées, fortes, riches, gratuites, délicates [...]».

Κρατώ ακόμη και το παρακάτω:

«L'auteur qui compose, conduit seulement par une sorte d'instinct toujours libre, & par sa matière qui lui présente des idées qu'il peut accepter ou rejeter à son gré, est maître absolu de ses pensées & de ses expressions [...]. Le traducteur n'est maître de rien; il est obligé de suivre par-tout son auteur, & de se plier à toutes ses variations avec une souplesse infinie».²⁹⁷

Στο *Supplément* της μνημειώδους αυτής Βίβλου των Φώτων, ξαναβρίσκουμε λήμμα σχετικό με τη μετάφραση. Το υπογράφει μάλιστα ένας σημαντικός εκπρόσωπος των αισθητικών ανακατατάξεων της εποχής, ο Marmontel. Θα μεταφέρω εδώ την πρώτη παράγραφο:

«Les opinions ne s'accordent pas sur l'espèce de tâche que s'impose le traducteur, ni sur l'espèce de mérite que doit avoir la traduction. Les uns pensent que c'est une folie que de vouloir assimiler deux langues dont le génie est différent; que le devoir du traducteur est de se mettre à la place de son auteur autant qu'il est possible, de se remplir de son esprit, & de le faire s'exprimer dans la langue adoptive, comme il se fût exprimé lui-même s'il eût écrit dans cette langue. Les autres pensent que ce n'est pas assez; ils veulent retrouver dans la traduction, non seulement le caractère de l'écrivain original, mais le génie de la langue, & s'il est permis de le dire, l'air du climat & le goût du terroir».²⁹⁸

Συγκρατώ, τέλος, τις κύριες αρετές της καλής μετάφρασης που είναι η *σαφήνεια* (*clarté*), η *ορθότητα* (*justesse*), η *ακρίβεια* (*précision*), η *ευπρέπεια* (*décence*).

²⁹⁷ Ο.π., σ. 512.

²⁹⁸ *Supplément à l'Encyclopédie...*, τόμος IV, A Amsterdam, Chez M.M.Rey, 1777, σ. 952.

Γίνεται φανερό μέσα από αυτά τα επιλεγμένα αποσπάσματα πόση σημασία αρχίζει να δίνει ο αιώνας των Φώτων στις λεπταίσθητες γλωσσικές και υφολογικές διεργασίες προκειμένου να συντελεστεί η ακριβής μετάβαση του κειμένου, με τα ποικίλα συστατικά που το ορίζουν, από τον *πομπό* στον *δέκτη*. Ενώ εμπρός σε άλλα μεγάλα αισθητικά θέματα, όπως αυτό της μίμησης και της πρωτοτυπίας, η σκέψη απελευθερώνεται και η φαντασία μπορεί πια να αποδεσμευτεί δημιουργικά,²⁹⁹ στο ζήτημα της μετάφρασης, η ποιότητα της δημιουργίας έγκειται στη συστηματοποίηση, και εδώ ακριβώς τον πρωτεύοντα ρόλο παίζει ο χειρισμός του γλωσσικού εργαλείου.

Δεν είναι τυχαίο, νομίζω, πως αυτές τις ανησυχίες εξέφρασαν, ο καθένας με τον τρόπο του και με τη σειρά του οι μεταφραστές στους οποίους θα σταθούμε: ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ο Δημήτριος Καταρτζής και ο Παναγιώτης Κοδρικάς, όπως δεν είναι ασφαλώς τυχαίο πως προέρχονται και οι τρεις εξέχουσες αυτές περιπτώσεις από το ίδιο περιβάλλον, τον χώρο των Φαναριωτών.

Το πρώτο κείμενο που θα μας απασχολήσει είναι το «Προοίμιον του Μεταφραστού», το οποίο προτάσσει ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ στην *Ηθική Φιλοσοφία* του (Βιέννη, 1760). Κείμενο από το οποίο ο μελετητής έχει να αντλήσει πολλά και σημαντικά στοιχεία. Ορμώμενος ο νεωτεριστής λόγιος από βαθειά επίγνωση του εθνικού παρελθόντος και του παρόντος, δεν διστάζει, ωστόσο, να υιοθετήσει κριτική στάση ως προς την προσέγγιση της κλασικής αρχαιότητας από τους συγχρόνους του:

«Την σήμερον η Ελλάς ξέρει, και περιποιείται δύο ελαττώματα τα πλέον ανοίκεια εις την δόξαν της. Αυτή κυριεύεται κατά κράτος από την Υπόληψιν και από την Αμέλειαν της Αρχαιότητος. Η πρώτη της εγέννησεν εκείνην την ακμαίαν Πρόληψιν, ότι όσα ή εφεύρηκαν, ή εκαλλιέργησαν οι Παλαιοί, όλα γενναία, όλα ακριβή: και η δευτέρα της επροξένησε την σπάνιν, και μάλιστα την ερημίαν των περισσοτέρων παλαιών Συγγραμμάτων. Η Πρόληψις έπειτα

²⁹⁹ Ακόμη και σε ένα επί το πλείστον παραδοσιακό πλαίσιο αναφοράς, είναι δυνατόν να συναντήσουμε φράσεις όπως αυτή του CHEVALIER DE JAUCOURT, «la bonne imitation est une continuelle invention», *Encyclopédie*, τόμος VIII, ό.π., 1765, σ. 568 (άρθρο *Imitation*).

της εφύτρωσεν ένα άσπονδον μίσος εναντίον πάντων των Νεωτέρων, και η σπάνις την εγύμνωσεν σχεδόν από όλας τας κεφαλαιωδεστέρας ειδήσεις των Παλαιών.»³⁰⁰

Η μίμηση της Ευρώπης αποτελεί για τον Μοισιόδακα τη μόνη και ασφαλή οδό προόδου και σε αυτό το σημείο η μετάφραση επωμίζεται τον κύριο ρόλο μεταφοράς και εκλαΐκευσης της γνώσης. Ο φαναριώτης λόγιος έχει καταρτίσει ένα μεταφραστικό πρόγραμμα με σαφείς παιδευτικούς στόχους.³⁰¹ Είδαμε στην οικεία θέση πως, εμπρός στο δίλημμα της πλήρους ένδειας επιστημονικών συγγραμμάτων, ο μεταφραστής προκρίνει ως πλέον αναγκαία την γνώση της Ηθικής. Αλλά δεν σταματά και σε έναν τυχαίο τίτλο. Αναζητά μέσα από ένα πλήθος συγγραμμάτων την απλότητα, την ευκρίνεια και τη σαφήνεια της γραφής, στοιχεία που φαίνεται ότι συγκεντρώνει ο Muratori: «Αυτός μου εφάνη απλούς, μέτριος, ευκολονόητος από όλους, ή σχεδόν από όλους».³⁰² Και ξεκινά ο μεταφραστικός άθλος.

Ζώντας μέσα στον φαναριώτικο κύκλο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, ο Μοισιόδαξ έχει πιθανόν εξοικειωθεί με την ανάλαφρη, την παιγνιδιάρικη όψη του θέματος. Έχει συνηθίσει ίσως στους πειραματισμούς των γλωσσομαθών αυτών κύκλων, σε μια άσκηση που προκαλούσε την ευχαρίστηση και στρεφόταν κατά κύριο λόγο, όπως είχαμε την ευκαιρία να δούμε και αλλού, σε αφηγηματικά, λογοτεχνικά κείμενα. Ωστόσο το δικό του εγχείρημα για να αποδοθεί στα ελληνικά ένα ηθικό σύγγραμμα υψηλών επιστημονικών αξιώσεων θέτει ασφαλώς δυσκολίες άλλης τάξης, που σχετίζονται κυρίως με την απόδοση εννοιών, όρων αλλά και την επιλογή του κατάλληλου «ύφους»=γλώσσας.

Ας προσέξουμε την παρακάτω καίρια διαπίστωση:

«...κάθε μετάφρασις είναι δυσκολωτάτη! μάρτυρες (το επαναλαμβάνω και αύτις) όσοι περιέργως την εδοκίμασαν, ή την έκριναν. Αλλ' ίσως τινάς αυτά τα νομίζει

³⁰⁰ *Ηθική Φιλοσοφία*, «Προοίμιον του Μεταφραστού», σσ. ις'-ιζ'. Πρβλ. με Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑ, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, 71985, σ. 146.

³⁰¹ *Ηθική Φιλοσοφία*, ό.π., σ. κβ'.

³⁰² *Το ίδιο*.

ωσάν τόσα παιγνίδια. Και όμως ας κάμη την δοκιμήν, όποιος και άν είναι, και τότε βλέπει τι διαφέρει η παιδιά από την Μετάφρασιν.»³⁰³

Δύο μείζονα ζητήματα ανακύπτουν για τον μεταφραστή: πρώτον η Μετάφραση στην ολότητά της «έργον δυσκολώτατον, καθώς όλοι εκ συμφώνου οι Ακριβέστεροι Μεταφρασταί το κηρύττουν»³⁰⁴ και δεύτερον η γλωσσική ομοιομορφία, «η αναπλήρωσις του αυτού Ύφους».³⁰⁵ Η αγωνία του Μοισιόδακα γίνεται εύκολα κατανοητή αν αναλογιστούμε την πρωϊμότητα του εγχειρήματός του και συνεπώς την έλλειψη ενός συναφούς, πλούσιου πειραματισμού. Γιατί εδώ ο μεταφραστής δεν ενδιαφέρεται μόνον για την ποιοτική απόδοση του αλλότριου κειμένου, που όπως εξομολογείται θα ήταν σχετικά εύκολο να επιτευχθεί στο *Ελληνικόν ύφος*, στην αρχαϊζουσα δηλαδή γλώσσα. Οι εκλαϊκευτικοί, παιδαγωγικοί στόχοι που έχει θέσει εξαρχής, του επιβάλλουν να επιλέξει την απλή, καθομιλουμένη γλώσσα, το *Κοινόν ύφος*:

«Έκαμε χρεία, ότι να προσυλλογισθώ και με ποίον Ύφος, ήγουν με το Ελληνικόν, ή με το Κοινόν να μεταφράσω το Πόνημα. Το πρώτον μου ήτον εύκολον και σύνηθες, αλλ' ούτως εσυνέβαινε, να ζημιωθούν οι απλούστεροι: πράγμα οπού μήτε το εσυγχώρει ο ζήλος μου. Το δεύτερον εκ του εναντίου μου εφάινετο, ναι, αρμοδιώτερον, και όμως διά την φυσικήν του πτωχίαν μου εφάινετο κατά το αυτό και παντελώς δυσεπιχείρητον. Μ' όλον τούτο εγώ απεφάσισα να προτιμήσω το κοινόν όφελος, και να μη λυπηθώ τους Ίδρωτάς μου. Επεχείρησα λοιπόν την Μετάφρασιν με το απλούν Ύφος.»³⁰⁶

Σ' αυτό το γλωσσικό υλικό, ακατέργαστο ακόμη, πάσχισε ο μεταφραστής, να δώσει ευφράδεια και σαφήνεια, κοπίασε για να υπερβεί τις δυσκολίες που έθετε το ίδιο το πρωτότυπο κείμενο. Από τις κυριότερες αιτίες του κόπου του στάθηκε καταρχήν η πολυσημία του συγγράμματος που του επέβαλε να αναζητά την κυριολεξία του όρου από το οπλοστάσιο των Αρχαίων και για ένα μεγάλο εύρος

³⁰³ Ο.π., σσ. κδ'-κε'.

³⁰⁴ Το ίδιο, σ. κγ'.

³⁰⁵ Το ίδιο.

³⁰⁶ Το ίδιο.

επιστημονικών γνώσεων. Η μοναξιά του πρωτοπόρου, που εξερευνά πρώτος άγνωστες περιοχές, και οφείλει μόνος να εφεύρει τις κατάλληλες λύσεις, τίθεται στη συνέχεια επί τάπητος. Σ' αυτά προστίθεται το χρέος του μεταφραστή να επεμβαίνει δημιουργικά προς όφελος του κειμένου του: «ο Συγγραφεύς εις μερικούς τόπους ήτον ή άτονος, ή ασαφής, όπου έπρεπεν ή να τον Σαφηνίσω, ή να τον ζωοποιήσω».³⁰⁷ Επομένως, στη συνείδηση του Μοισιόδακα η μετάφραση είναι «δημιουργική πράξη» και επιτάσσει την ακρίβεια, τη σαφήνεια της απόδοσης καθώς και τη ζωντάνια του συνόλου: για τον λόγο αυτό είναι εξάλλου θεμιτές υφολογικές και διορθωτικές επεμβάσεις που βελτιώνουν την κατανόηση του αρχικού κειμένου.³⁰⁸ Η επίπονη μεταφραστική διαδικασία αντιμετωπίστηκε από τον Ιώσηπο Μοισιόδακα ως μια ενσυνείδητη άσκηση, και όλως ιδιαιτέρως, καθώς μας εξομολογείται, ως μία αναμέτρηση με την «φυσική ιδιότητα του κοινού Ύφους».³⁰⁹

Ο δεύτερος σταθμός μας είναι ο Πρόλογος του Δημ. Καταρτζή στην ανέκδοτη μετάφραση του έργου του Réal de Curban, *Science du gouvernement*, που εκδόθηκε γύρω στο 1784.³¹⁰ Παρόλο που το πόνημα του φαναριώτη μεταρρυθμιστή δεν έφθασε ποτέ στο τυπογραφείο, δεν είναι δυνατόν να λείπει από την προσέγγισή μας, καθώς εκφράζει με ωριμότητα και πολύ στοχαστικά θεωρητικές πτυχές του μεταφραστικού φαινομένου κατά τον 18ο αιώνα. Στην περίπτωση του Καταρτζή, καθώς ήδη είναι διακριβωμένες οι συναρτήσεις της σκέψης του με τη γαλλική φιλοσοφία της εποχής και τον Εγκυκλοπαιδισμό,³¹¹ μας ανοίγει ο δρόμος προκειμένου να εμβαθύνουμε περαιτέρω και, ενδεχομένως, να διασταυρώσουμε τις κατευθυντήριες των πηγών του.

³⁰⁷ Το ίδιο, σ. κδ'.

³⁰⁸ Το ίδιο, σ. κε'.

³⁰⁹ Το ίδιο, σ. κς'.

³¹⁰ ΔΗΜ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Τα Ευρισκόμενα*, έκδοση Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1970, <Πρόλογος στη μετάφραση του Ρεάλ>, σ. 311 κ.ε.

³¹¹ Βλ. την περιεκτική εισαγωγή του Κ.Θ.Δημαρά στον τόμο ΔΗΜ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Δοκίμια*. Επιμέλεια Κ.Θ.ΔΗΜΑΡΑΣ, Αθήνα, Ερμής, σειρά ΝΕΒ, 1974.

Η μεταφορά στα ελληνικά του έργου πολιτικής θεωρίας του Réal de Curban, έργου που εκφράζει τα ιδεώδη του πεφωτισμένου δεσποτισμού,³¹² έγινε, όπως είναι γνωστό, με την προτροπή του ηγεμόνα Μιχαήλ Σούτσου. Σ' αυτόν και αφιερώνει το μετάφρασμά του ο Καταρτζής: στον μεγαλοπρεπή και φωτισμένο ηγεμόνα που δεν αρκέστηκε στο να μεριμνήσει για την ευδαιμονία του λαού του αλλά και «εστοχάσθηκε πρώτος να βάλει να μεταφράσουνε βιβλία από άλλαις γλώσσαις στα ρωμαίικα, πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ' όλα τα βασίλεια, και πράγμα που το άρχισ' ο Πτολεμαίος...».³¹³ Η αναφορά που συνοδεύει τις τελευταίες σκέψεις για τη μετάφραση των Εβδομήκοντα είναι το άρθρο «Septante, version de» της *Εγκυκλοπαιδείας*. Οι κριτικές παρατηρήσεις του Καταρτζή διαπνέονται από την προφανή τάση να ιστορικευθεί το μεταφραστικό γεγονός. Ωστόσο, η εμβέλεια της κριτικής του ματιάς αγκαλιάζει όχι μόνον την ιστορική διαχρονία, όχι μόνον έναν μείζονα γεωγραφικό χώρο, όπου συντελείται το μεταφραστικό γεγονός, αλλά και μια ποικιλία κειμένων: π.χ. τη μετάφραση του «Περί Γήρων» του Κικέρωνα από τον Θ. Γαζή, τα γυμνάσματα του D'Alembert από τον Τάκιτο, τις χειρόγραφες φαναριώτικες μεταφράσεις έργων του Μολιέρου και του Μεταστασίου. Αυτήν ακριβώς την ποικίλη πνευματική αρματωσιά θα χρησιμοποιήσει προκειμένου να λάβει «ιδέα καλής μετάφρασης» και να κατασκευάσει μια «θεωρία απάνου σ' αυτήνα».³¹⁴

Ο κεντρικός άξονας που διατρέχει το πρωτοποριακό αυτό κείμενο από την μια του άκρη στην άλλη είναι ακριβώς η απόλυτη σημασία του καλού χειρισμού της γλώσσας στην ανάπλαση του κειμένου από το αλλότριο ιδίωμα στο ημέτερο, ώστε να μην αποστερηθεί τις βασικές αρετές του καθώς και την ενδεχόμενη αρχική του χάρη.³¹⁵ Η μετάφραση είναι συστηματική εργασία και οφείλει: 1. να ακολουθεί

³¹² Πρβλ. με *Δοκίμια*, ό.π., σ. μδ'.

³¹³ ΔΗΜ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., σ. 313. Καθώς παρατηρεί ο Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ (*Δοκίμια*, σ. μβ') ενδεχόμενο «προανάκρουσμα στον μεταφραστικό προγραμματισμό του Μιχαήλ Σούτσου» να ήταν και το δοκίμιο του Καταρτζή, «Συμβουλή στους νέους πως να ωφελιούνται και να μη βλάπτουνται απτά τα βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποιά να'ναι η καθ' αυτό τους σπουδή» (ca. 1783).

³¹⁴ *Ο.π.*, σ. 313.

³¹⁵ *Το ίδιο*, σ. 314.

αρχές, να έχει «μέθοδο στη μεταβολή», 2. να διατηρεί τις αισθητικές αρετές του πρωτότυπου, να έχει «νοστιμάδα», την «ανάλογη νοστιμάδα πώχουνε τα πρωτότυπα», και 3. να έχει «την αυτήν σαφήνεια, που ειν' η πρώτη αρετή λόγου».³¹⁶ Είναι φανερό, νομίζω, η συγγένεια του παραπάνω προβληματισμού με τις θέσεις που συναντά κανείς στα σχετικά με το ζήτημα της μετάφρασης άρθρα της *Εγκυκλοπαιδείας*, και ακόμη, με τις αντιλήψεις που εκφράζονται επωνύμως, όπως λ.χ. του Marmontel, τον οποίο ξεχωρίζει και ο Καταρτζής στο κείμενό του, δίπλα στον D'Alembert και τον Diderot.

Οι μεταφραστικοί κανόνες, ο τρόπος της μετάφρασης, τι άλλο μπορούν να σημαίνουν παρά την αποτελεσματική χρήση του γλωσσικού εργαλείου. Απομονωμένος νοιώθει και ο Καταρτζής, δίχως λεξικά, δίχως την καταγραμμένη εμπειρία των παλαιότερων, δίχως μια γλώσσα συστηματική, με διαμορφωμένους γραμματικούς κανόνες. Κοινωνός, ωστόσο, των θεωρητικών συζητήσεων της εποχής, γνωρίζει και πιστεύει στο αξίωμα της *Γενικής γραμματικής* (*Grammaire Générale*) των γάλλων φιλοσόφων, της «καθόλου γραμματικής», της οποίας «οι κανόνες ... είναι στερεοί και αμετάβλητοι».³¹⁷ Αντιβαίνει τον ορθό λόγο η πρόληψη πως μια γλώσσα δεν υφίσταται εάν δεν έχει «γραμμένη γραμματική»· τουναντίον ο Καταρτζής φρονεί πως και η «ρωμαίικια γλώσσα», ως ζώσα γλώσσα, έχει φυσική γραμματική, της οποίας μπορούν να εξαχθούν οι κανόνες, και αυτό προσπαθεί να κάνει ακριβώς στη συνέχεια του προλογικού του κειμένου, εμμένοντας κυρίως σε ζητήματα εκφοράς του λόγου και προσωδίας. Φυσικά δεν θα επεκταθώ εδώ στις γλωσσικές απόψεις τις οποίες με τόση ζέση εκφράζει ο Καταρτζής, μα ούτε είναι και της αρμοδιότητάς μου να το επιχειρήσω. Εάν στέκομαι λίγο σε αυτές τις έννοιες, είναι ακριβώς για να διαπιστώσουμε τον συνεκτικό κρίκο των επιρροών

³¹⁶ Το ίδιο, σ. 316.

³¹⁷ Το ίδιο, σ. 317. Βλ. και H. NICHOLAS-BAKALAR, «Language and Logic: Diderot and the grammairiens-philosophes», *Studies on Voltaire and the 18th Century*, vol. CXXXI (1975), σ. 113 κ.ε. Αναφορικά με την εισδοχή των σχετικών με τη *Γενική Γραμματική* και την καθολική γλώσσα (*langue universelle*) απόψεων στη νεοελληνική πνευματική ζωή, βλ. την εργασία της ΡΩΞΑΝΗΣ Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Γλωσσολογικά του νεοελληνικού Διαφωτισμού», *Αφιέρωμα στον Ε.Π. Παπανούτσο*, Αθήνα, 1980, σσ. 399-411.

που δέχτηκε και αφομοίωσε, μέσα από τον διάλογο των Εγκυκλοπαιδιστών, σχετικά με τη φυσική γλώσσα, και ακόμη, για να αξιολογήσουμε την απόλυτη υπεροχή που κατέχει η γλωσσική έκφραση στον στοχασμό του.

Λίγες σελίδες πιά κάτω, ο Δημ. Καταρτζής επανέρχεται στο σημείο εκκίνησης: ξαναγυρίζει στην μετάφραση του Ρεάλ:

«Εγώ, καθώς είπα, βλέποντας το Γαζή και το μουσιού Νταλαμπέρτ, και θαυμάζοντας τα φιλοπονήματά τους εις άκρον, επάσχησα να τους μιμηθώ το κατά δύναμιν, κ'έκαμα εκείνο που εικάζω να'καμαν κ'εκείνοι απλούστατα στις γλώσσαις οπού μετάφραζαν· δηλονότι το νόημα που ήταν στη μεταφρασθησομένη την περίοδο, στοχάζουμουν πως να το εκφράσω γλαφυρά, ανθηρά και φυσικά ρωμαίικα, και με φαίνεται πολλαίς φοραίς να το πέτυχα. Όθεν σε πολλαίς μεριαίς είν'η μετάφρασι ομορφώτερη από κείμενο (και τούτο είναι καθαυτό απτήν υπεροχή της γλώσσας μας), σ' άλλαις μεριαίς είναι ίσια ίσια, και σε πολλόταταις χειρότερη.»³¹⁸

Η μετάφραση λοιπόν είναι ανάπλαση του αρχικού κειμένου στη φυσική ροή της γλώσσας που το υποδέχεται. Ως συστηματική διαδικασία επιδέχεται συνεχή βελτίωση· ο Καταρτζής αναφέρεται εδώ τόσο στην έλλειψη προϋπάρχουσας μεταφραστικής εμπειρίας από το συλλογικό σώμα της παιδείας της εποχής του, στην ανυπαρξία ειδικών χρηστικών βοηθημάτων (λεξικών) αλλά και στην προσωπική του απειρία, στην έλλειψη κατάλληλης άσκησης.

Ένα ακόμη στοιχείο θα κρατήσω, σχεδόν καταληκτήριο, από τον Πρόλογο στον Ρεάλ: την πεποίθηση του Καταρτζή ότι το πόνημά του, αναγκαίο ως προς το περιεχόμενό του, «ώντας επιστήμη πολιτικών», πλουτίζει την παιδεία του Γένους με λέξεις και όρους αναγκαίους, που πρέπει να μουν σε χρήση.

³¹⁸ ΔΗΜ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, *Τα Ευρισκόμενα*, ό.π., σ. 325. Παραθέτει επίσης και μερικούς γενικούς κανόνες που ακολούθησε σχετικά με τη μεταφορά στα ελληνικά μερών του λόγου, των ρημάτων που δηλώνουν ενέργεια π.χ., ή όσων έχουν μεταφορική χρήση, όρων ή εκφράσεων που δεν υπήρχε απόλυτη αντιστοιχία στα ελληνικά, σχετικά με την απόδοση των ουσιαστικών, επιθέτων και επιρρημάτων, με την απόδοση της ασύνδετης σύνταξης στα γαλλικά, ή τέλος, σχετικά με το πλάσιμο όρων που δεν υπήρχαν στην γλώσσα υποδοχής (σσ. 326-327).

«Προσέτι δύναται αυτή [η μετάφραση] να χρησιμεύση και σ'εκείνον που βουληθή να κάμη παρόμοιον κόπο, μεθοδικό, να μεταφράση άλλο τίποτε, οπού και να δουλεύεται η γλώσσα μας και να αποχτούμε και βιβλία στα ρωμαίικα με τωριναίς λογαριασμέναις ιδέαις, για να φωτίζεται το έθνος μας και να γίνεται κοινή η προκοπή με τον ίδιον τρόπο που γένηκε και στα άλλα έθνη· το οποίον δεν κατορθώνεται αλλιώς, παρά όταν μπορούμε πρόχειρα και γρήγορα να καταλαβαίνουμε της ιδέαις των άλλων, και όταν μπορούμε να κοινολογούμε ομοίως το τι ξέρουμε σ'άλλους, ό εστι σα συγγράφουμε όλοι στη γλώσσα που λαλούμε, νοούμε και γράφουμε σ'όλην τη ζωή μας.»³¹⁹

Το τρίτο κείμενο που θα μας απασχολήσει προτάσσεται στην μετάφραση του *Περί πληθύος κόσμων* (1794) του Fontenelle και προέρχεται από τη γραφίδα του Παναγ. Κοδρικά. Εν αρχή η αγωνία του μεταφραστή:

«Δυσκολώτερον, και αργότερον πράγμα δεν με φαίνεται να είναι άλλο τόσον πολλά, όσον το να έμβη εις τάξιν το άτακτον, το να κανονισθή το ακανόνιστον, και να επιστηριχθή εις γενικάς και κοινάς αρχάς το μηδ' αρχήν μηδέ βάσιν έχον.»³²⁰

Βασικές έννοιες-κλειδιά: η κατασκευή ενός συστήματος, η θέσπιση κοινών αρχών και κανόνων, που αφορούν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τή γλωσσική έκφραση, και, κατά συνέπεια, σφραγίζουν τη μεταφραστική εργασία και προσδιορίζουν απολύτως την ποιότητά της.

Θα συναντήσουμε και εδώ να επαναλαμβάνεται η διάρθρωση ενός κοινού, στα μείζονα θέματά του, προβληματισμού. Αναφορά καταρχήν στην πολιτική παρακμή της αρχαίας Ελλάδας, στις διαδοχικές κατακτήσεις που υπέστη, στις τύχες της ελληνικής γλώσσας, την πολυμιξία και την διαφθορά της:

«Με μίαν τοιαύτην διεφθαρμένην Γλώσσαν οπού μόλις ευπορεί τας προς δήλωσιν των πλέον τετριμμένων ιδεών λέξεις, και εκείνας τας πλείω ξένας, και ούτε καν προσοικειωμένας, πώς ημπορεί τινάς να μεταφράση βιβλία

³¹⁹ *Ο.π.*, σ. 327.

³²⁰ *Ομιλία περί πληθύος κόσμων του κυρίου Φοντενέλ [...] Βιέννη, Γ.Βεντότης, 1794, «Προς τους Αναγνώσκοντας», σ. XIV.*

επιστημονικά, να εκφράση ιδέας ευγενικάς, ή να εκθέση αρχάς συστηματικάς, δόξας πολιτικάς, ή θεωρίας ηθικάς; ένα χάος πανταχόθεν τον περικαλύπτει. Ένα κενόν εις κάθε νόημα τον επεκδέχεται, και η κάθε περίοδος είναι δι'αυτόν μία νέα απορία, και το όλον όλη αμηχανία.»³²¹

Ο Κοδρικός θεωρεί αδύνατη τη χρήση του λεξιλογίου και των εκφράσεων της κοινής ομιλίας στο μεταφραστικό έργο, λόγω της άμετρης ποικιλίας του και των ξένων λέξεων που έχουν παρεισφύσει σ'αυτήν. Χρειάζεται λοιπόν να προσδιοριστεί «έν ύφος κοινόν», ένα γλωσσικό σύστημα δηλαδή ενιαίο, αλλά αυτό ασφαλώς δεν σημαίνει την υποταγή σε μια υφολογική ομοιομορφία ή ύλη του κάθε βιβλίου επιβάλλει κατά κανόνα και τον τρόπο γραφής του:

«Όθεν λέγοντας ένα κοινόν ύφος υποτιθέμενον τοις πάσιν ως κανών και υπογραμμός, μήτε εννοώ ένα μόνον τρόπον εκθέσεως, μήτε στέργω ενός μόνου είδους φράσεις και λέξεις, ώστε με τον αυτόν τρόπον, με τας αυτάς λέξεις, με τας ίδιας στροφάς και φράσεις, οπού πρέπει να μεταφρασθή ο Μολλιέρ, να μεταφράζεται ο Ρεάλ, ή να μεταφρασθή ο Φοντενέλ καθώς πρέπει να μεταφρασθή ο Μοντεσκιού. Άλλη ύλη του ενός, και άλλη του άλλου, προς άλλους ο ένας, και άλλους ο άλλος αποτείνεται και επομένως άλλη πρέπει να είναι του ενός η φράσις, και άλλη του άλλου.»³²²

Με αυτήν την τελευταία επισήμανση του Κοδρικού που ξαφνιάζει, θά έλεγα, τοποθετημένη στον Πρόλογο ενός επιστημονικού καθαρά συγγράμματος, θα ήθελα να κλείσω προς το παρόν το θεωρητικό πλέγμα της μεταφραστικής δραστηριότητας κατά τον 18ο αιώνα. Η αισθητική του παρατήρηση για την ιδιάζουσα χροιά του ύφους μη-ομοειδών κειμένων, μας θυμίζει τις αντίστοιχες παρατηρήσεις του Marmontel, σχετικά με τη διαφορετικότητα ανάμεσα σε ιστορικά και λογοτεχνικά κείμενα, ανάμεσα στον πεζό λόγο και την ποίηση.³²³ Ο Κοδρικός προασπίζεται την οντότητα του διαφορετικού, του ξεχωριστού και μας προτρέπει να σεβαστούμε τη μοναδικότητα, την εσωτερική αλήθεια του κάθε κειμένου.

³²¹ Ο.π., σ. XIX.

³²² Το ίδιο, σ. XXVII.

³²³ Βλ. πρόχειρα *Literature and Translation*, ό.π., σ. 132.

Τα τρία παραδείγματα που επιλέξαμε αποκρυσταλλώνουν στάσεις και διαθέσεις απέναντι στο αλλότριο κείμενο που προσομοιάζουν λίγο πολύ μεταξύ τους. Και οι τρεις μεταφραστές, κορυφαίοι εκπρόσωποι των γραμμάτων μας, προστρέχουν ενσυνείδητα στη μεταφραστική διαδικασία προκειμένου να μπολιάσουν την παιδεία της εποχής τους με χρήσιμα και καινούργια στοιχεία. Έντονος είναι και στα τρία κείμενα ο παιδαγωγικός χαρακτήρας. Και οι τρεις προβληματίζονται σοβαρά γύρω από την αποτελεσματικότητα του γλωσσικού εργαλείου, κορυφαίου όπλου του μεταφραστή.³²⁴ Θέτουν αξιώσεις ακρίβειας, σαφήνειας και καθαρότητας στην απόδοσή τους. Χωρίς την παραμικρή ολιγωρία, ανασύρουν, θέτουν επί τάπητος και εισάγουν στην ελληνική πρακτική το ζήτημα της πιστής ανάπλασης, της συνεπούς ανα-δημιουργίας του αρχικού κειμένου, ζήτημα που, όπως είδαμε, απασχολεί την ίδια εποχή μερικά από τα πιο φωτεινά πνεύματα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

³²⁴ Αρκούμαι να παραπέμψω στην κλασική για προσέγγιση του GEORGES MOUNIN, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Παρίσι, Gallimard, 1963.

ANNA TABAKI

**HISTOIRE ET THÉORIE DE LA TRADUCTION
AU XVIIIe SIÈCLE**

L'ÈRE DES LUMIÈRES

RÉSUMÉ

À LA QUÊTE d'une identité culturelle nouvelle autant que fascinée, à partir d'un certain moment, par le visage attrayant de l'étranger, avide à saisir, à se confronter, sous certaines conditions, avec la diversité de l'*autre*, voilà les deux notions-clés, étroitement entrelacées, à mon avis, qui marquent le processus du mouvement de traductions dans le Sud-Est de l'Europe au cours du XVIIIe siècle.

Dans cette aire géographique, nettement imprégnée, et de bonne heure, de quelques-unes des idées maîtresses des Lumières ainsi que de l'écho du 'cosmopolitisme littéraire' du XVIIIe siècle européen, furent développées des initiatives remarquables pour se mettre en contact et s'aligner avec les 'progrès' de la civilisation occidentale. Certes, c'était surtout au moyen de la langue grecque, qui assumait en grande partie le rôle de l'*intermédiaire* —investissant au cours de cette période cruciale pour la formation de l'identité nationale des peuples balkaniques, le prestige d'une *langue de culture*—, que la civilisation sud-est européenne a assimilé les nouveaux schèmes de vie et de pensée.

Préoccupés tout d'abord, par des questions urgentes d'ordre pédagogique, les érudits novateurs, ont graduellement éprouvé des curiosités s'étendant vers des domaines très variés du savoir. Les questions d'éthique et de philosophie morale, les débats scientifiques ainsi que les nouveaux courants touchant tant l'histoire que la géographie, enfin les genres littéraires (roman et théâtre) furent alors introduits et exigèrent d'être satisfaits par le biais précisément de la *traduction*. Or, la connaissance de l'*autre*, voire l'assimilation de la diversité culturelle occidentale survint peu à peu, tandis que, la vision du recyclage de valeurs (*Antiquité—Europe éclairée—Hellénisme moderne*), à savoir la réhabilitation du patrimoine ancestral, idée cultivée avec persistance par les adeptes des Lumières néohelléniques, sera justement comblée par le choix d'une multitude de thèmes mythologiques et historiques, aisément retrouvés dans la production classicisante et baroque des XVIIe-XVIIIe siècles en Europe. Sous ce prisme, le reflet d'un jeu subtil entre la diversité culturelle et l'identité nationale, demeura constamment présent, notion dont les paramètres multiples sont aptes à être circoncrits et interprétés.

Cette étude permettra de parcourir l'articulation du phénomène abordé. Le chercheur pourra saisir, tout en tirant des analogies et en faisant des comparaisons avec d'autres zones culturelles, tout l'éventail des curiosités éveillées, allant des échos d'une éducation humaniste, donnant priorité aux lettres et aux questions de la langue à l'explosion d'un intérêt polyvalent, désirant découvrir:

a. le *temps* — **histoire**

La traduction de l'*Histoire ancienne* de CHARLES ROLLIN (Venise, 1750, en 16 volumes), dont le dernier comprend, en tant qu'Épimètre, une partie de l'Introduction du *Traité des Études* du même auteur, constitue une charnière pour l'évolution du phénomène étudié.

b. l'*espace* — **géographie**

Je vais me limiter à deux exemples que je considère significatifs: tout d'abord à l'ouvrage de PATRICK GORDON, *Geography Anatomized, or a Compleat Geographical Grammar* (London, 1693). Je m'arrêterai, en second lieu, à un exemple, très suggestif, se situant à la limite de la traduction et de l'écriture originale. Il s'agit de la *Géographie Novatrice* (Νεωτερική Γεωγραφία) de DANIEL PHILIPPIDES et GREGOIRE CONSTANDAS, œuvre renfermant les conceptions propagées en France par le groupe des Idéologues quant à la science de la géographie. Sa source principale fut la partie géographique de l'*Encyclopédie Méthodique*, qui reproduisait NICOLLE DE LA CROIX (*Géographie Moderne*) et PANCKOUCKE (*Géographie Ancienne et Moderne*).

c. l'*homme*

philosophie morale

Le point de repère à cette prise de conscience capitale pour la formation de l'homme nouveau, qui présuppose l'assimilation non seulement de ses devoirs envers Dieu, mais aussi envers soi-même (Γνώθι σαυτόν), et, ensuite, envers le corps de la société, demeure la traduction de l'œuvre de LUDOVICO ANTONIO MURATORI, *La filosofia morale...* par IOSSIPOUS MÆSIODAX (*Ηθική φιλοσοφία*, 1761)

et **éthique**

Cette catégorie fut particulièrement nuancée, comprenant tant des ouvrages appartenant aux genres traditionnels (tel par exemple *Fior di Virtù*, largement diffusé au cours des siècles), un grand nombre de *Miroirs de princes*, des récits historiques, à caractère didactique (FÉNELON, RAMSAY, Mme DE BEAUMONT), des *Chrêstoéthies*, enseignant le savoir vivre, mais aussi des *Manuels de comportement*, à caractère pédagogique, proposant une éthique renouvelée, un ensemble de codes cohérents réglant l'intégration de l'homme dans la société.

En outre, il est juste de nous arrêter dans ce sens à la manifestation d'une sensibilité bien ferme de la part d'une personnalité intellectuelle de premier ordre, telle EVGENIOS VOULGARIS, pour doter la culture hellénique de quelques notions capitales concernant le débat européen autour de la *tolérance religieuse* (c'est à lui que nous devons la traduction de l'*Essai historique et critique sur les dissensions des églises de Pologne* -1768, aussi bien que d'un certain nombre de pamphlets politiques de VOLTAIRE, traduits vers 1770-1772 sous l'influence décisive de Catherine II de Russie).

d. la connaissance de la *nature* (**sciences exactes et naturelles**)

Retenons, à titre d'exemple, la traduction de l'œuvre de BENJAMIN MARTIN, *The Philosophical Grammar, being a view of the present state of experimental physiology, or natural philosophy, etc* (London, 1735), traduite en grec par ANTHIMOS GAZIS, en 1799.

e. la réception, enfin, des *genres littéraires nouveaux* (**genres narratifs, littérature dramatique**).

Je cite, entre autres, l'intérêt manifesté pour CERVANTES, *Don Quichotte*, pour GRACIÁN, *El Criticón*, pour MOLIÈRE, METASTASIO et GOLDONI. Mais il s'agit là d'un sujet crucial auquel je reviendrai un peu plus loin.

L'étude du phénomène, tout en poursuivant la courbe de sa cristallisation et de son essor, nous permet de tirer quelques points de distinction:

I. En tout premier lieu, nous pouvons parler du passage d'un état d'immobilité culturelle, au cours de laquelle les textes choisis ne proposent pas de modèles qui se différencient sensiblement du *modus vivendi* habituel, à un état d'éveil intellectuel, c'est-à-dire à une recherche assoiffée de la nouveauté. L'attrait de l'exotique aussi bien que la notion si chère dans la culture européenne de l'époque, celle de la *sagesse orientale*, y prendront bien leur place. Nous observons par exemple la pénétration de la grande vogue des récits orientaux aussi bien que des textes *déguisés*, tels le cas du *Philosophe Indien* < *The Oeconomy of Human Life*, ou encore la réhabilitation et la réactualisation des textes ayant antérieurement joui d'une très longue tradition dans l'aire balkanique, implantés dans la culture byzantine et post-byzantine au cours des siècles; tel fut le cas de *Στεφαντίτης και Ιχνηλάτης* < *Kalila wa-Dimna*, œuvre qui réapparaîtra dans la vie culturelle sud-est européenne par le biais de la traduction grecque d'une de ses adaptations françaises, celle que nous devons à CHARLES MOUTON (*Les fables politiques et morales de Pilpai, philosophe indien...*, Hambourg 1750). Nous constatons également l'existence d'un intérêt assez vif pour la connaissance d'autres civilisations, institutions et cultures (par ex. l'*Histoire de la Chine* de JUAN GONZALEZ DE MENDOZA, l'*Histoire de l'Amérique* de WILLIAM ROBERTSON, ou encore l'*Histoire de la vie de Mahomet* de HENRI DE BOULAINVILLIERS. L'homme balkanique des Lumières si 'désireux d'apprendre' (*φιλομαθής*), si 'avide de la nouveauté' (*φιλοπεριέργος*) découvre la fascination de la comparaison, la richesse de l'image de l'autre.

II. De la contemplation du passé nous passons à un intérêt de plus en plus dense pour la synchronie. Or, ce n'est pas seulement la compréhension de la synchronie historique qui devient une nécessité urgente. L'homme moderne, qui vit en société, doit et veut être au courant des nouveautés littéraires, des curiosités de toute sorte. Nous rencontrons, pour donner un exemple, ces impératifs absolus tant à l'*Avis* de l'éditeur précédant la traduction grecque des *Mille et Une Nuits* (1ère édition, Venise, 1757) que dans les Préfaces des ouvrages historiques, racontant des événements contemporains, publiés vers 1790.

III. Le renouveau esthétique et l'union de l'*utile*, autrement dit de l'*éducatif*, avec l'*agréable*: la quête de ces notions trouvera surtout son expression dans des catégories d'ouvrages appartenant aux genres littéraires. Il faut noter ici que les premières expérimentations, qui ont visé à transposer en grec des textes en prose, appartiennent au domaine d'une activité demeurée sous forme manuscrite, qui a été développée, par excellence, au sein de la société phanariote (CERVANTES, *Don Quichotte*; MOLIÈRE, *L'Étourdi*, *Sganarelle ou le cocu imaginaire*, *L'école des*

maris, *Les Précieuses ridicules*, etc; GRACIÁN, *El Criticón*; VOLTAIRE, *La princesse de Babylone*; METASTASIO, *La reconnaissance de Semiramis*, *Achille à Skyros*, etc.; enfin, un bon nombre de comédies de GOLDONI).

Ces initiatives déterminent, à mon avis, un phénomène de transition. Les tendances de modernisation et d'alignement avec la culture européenne, ressenties par le cercle phanariote, ne pouvaient en aucun cas s'exprimer davantage à travers les survivances morphologiques de notre littérature post-byzantine (poèmes longs et textes narratifs rimés) ou encore, en imitant le modèle désormais périmé des produits littéraires de la renaissance crétoise dont la morphologie fut d'ailleurs pendant le siècle des Lumières sévèrement contestée. Ils recherchèrent donc l'innovation des structures littéraires, de la forme mais aussi du contenu, innovations qui seront introduites par l'impact du discours narratif en prose, où nous devons d'ailleurs ranger à cette période prématurée, le texte dramatique. Un texte, qui est très souvent, lui aussi, en prose (ce fut justement le cas de premières traductions de MOLIÈRE, en 1741, effectuées à partir de l'intermédiaire italien non-rimé), servant de pont et annonçant en grande partie le roman, qui contribue très efficacement, dans ces circonstances de transition, à renforcer le vent rénovateur de goûts et d'attitudes mentales qui souffle, s'emparant des consciences.

Car, il est inscontestable que les premières tentatives de traductions entreprises de langues européennes modernes furent étroitement dépendantes du climat de l'aube des Lumières dans le contexte du Sud-Est européen. Elles ont cristallisé des fermentations idéologiques et esthétiques très fécondes annoncées par cette période. Nous sommes actuellement en état de soutenir que cette activité révèle d'un processus complexe de sélection et d'assimilation de certaines notions culturelles étrangères autant qu'une marche dynamique très intéressante, qui détermine, par le témoignage justement des traductions entreprises, la recherche d'une physionomie nouvelle de littérature grecque moderne. À cette époque, la fluidité des termes de fidélité et de précision, de ces impératifs romantiques ultérieurement posés pour respecter l'atmosphère de l'œuvre, en corrélation avec la fluidité des frontières entre le texte traduit et la production nettement originale, nous poussent à mieux saisir une des particularités du XVIIIe siècle, dans le Sud-Est de l'Europe, où prédomine l'usage de la traduction, conçue en tant qu'un réseau très important pour le renouvellement des littératures nationales.

IV. L'éveil de l'émancipation nationale. Cette notion fut une des forces motrices des Lumières dans notre aire géographique. Le point culminant, la maturité du mouvement parait sa courbe à partir des années 1780; c'est au cours de cette même période que les traductions de langues européennes modernes prendront une place de premier ordre dans la culture néohellénique, vues et considérées comme un des piliers du 'transvasement' (*μετακένωσις*) tant souhaité des 'progrès de l'Europe éclairée', progrès survenus dans tous les domaines du savoir.

À la recherche du renforcement de leur identité nationale, les érudits novateurs se tournèrent vers les sources spirituelles offertes en abondance par l'Occident. La re-conquête du patrimoine ancien sera justement effectuée par cette voie. De même, l'impact dans les lettres grecques modernes des titres appartenant à une littérature en grande vogue, proposant un modèle antique réhabilité, tel le *Nouvel Anacharsis* de l'abbé BARTHÉLEMY, *Les Aventures de Télémaque* de FÉNELON, ont joué un rôle

décisif dans ce sens. En outre, des auteurs qui faisaient abondamment usage des sujets de l'histoire antique (gréco-romaine) ou des motifs mythologiques, sont également entrés dans ce jeu subtil de prise de conscience nationale; je cite, à titre d'exemple, *Thémistocle* de METASTASIO.

Néanmoins l'éveil de la conscience nationale présuppose un remaniement profond des structures sociales et des mentalités. C'est pourquoi, nous devons également intégrer dans le processus révolutionnaire, l'impact des textes traduits qui comportent certaines notions nouvelles plus libérales, touchant la vie quotidienne, les rapports de deux sexes, la famille et le mariage. Je cite, à titre indicatif, la tentative de RHIGAS pour adapter en grec quelques-unes de nouvelles de RESTIF DE LA BRETONNE, comprises dans *Les Contemporaines*. Dans ce cas, la diversité culturelle permet la modernisation des codes de la vie quotidienne, du comportement humain et par extension des normes de la société.

La fin du siècle, outre l'effort pour introduire les progrès scientifiques dans le domaine de la médecine, celui des mathématiques, des sciences positives et naturelles, autant que pour vulgariser les théories politiques des Encyclopédistes (telle par exemple la traduction des *Considérations* de MONTESQUIEU ou encore la volonté manquée pour transposer en grec l'*Esprit des lois*), cette fin de siècle profondément influencée par les échos de l'esprit révolutionnaire français nous offrira quelques beaux exemples: retenons un choix de l'ouvrage utopique de LOUIS-SEBASTIEN MERCIER, *L'an 2440, rêve s'il en fut jamais* ou encore le *Catéchisme républicain* de LA CHABEAUSSIÈRE, manuel scolaire de devoirs révolutionnaires, tant vulgarisé en France et en Italie.

V. Les interventions apportées, les 'améliorations', le souci d'*adaptation*, à savoir l'effort d'*hellénisation*. En effet, il s'agit là d'une pratique constante et retrouvée avec pertinence presque dans la majorité des transpositions d'ouvrages étrangers. Qu'il s'agisse de quelques initiatives plus ou moins discrètes de la part du traducteur pour attribuer à des notions culturelles inconnues, des analogies familières à son lecteur, qu'il s'agisse des 'notes' ajoutées avec application et précision, qu'il s'agisse des libertés plus dynamiques prises à l'égard du texte initial, le problème demeure toujours complexe et fort intéressant. Tout est là. La pratique d'un tout un siècle européen, qui a passionnément cultivé *Les Belles Infidèles*, le besoin urgent d'une littérature en formation pour assimiler, à travers les textes traduits, les structures et les notions qui serviront de base à sa propre expression, la volonté consciente de la part du traducteur, enfin, qui aboutit à l'élaboration d'une théorie respective, visant à doter les produits culturels étrangers d'un habit national.

Aussi, la dernière partie de notre approche est-elle consacrée au repérage dans trois 'Préfaces', qui précèdent des textes traduits et qui constituent à la fois trois textes majeurs des Lumières néohelléniques, le fil conducteur d'une problématique intégrant les idées maîtresses du XVIIIe siècle européen, en l'occurrence français, vis-à-vis d'une herméneutique de l'acte de traduire.